

STUDIA SLAVICA

DIACHRONA
PHILOLOGIA / SYNCHRONA
COMPARATIVA

XXVI / 2

OBSAH

LITERÁRNÍ VĚDA

- 3/ AGNIESZKA CZAJKOWSKA
„Hymny” polskie jako projekty tożsamości
- 17/ JAN VOREL
Syntéza estetiky a historiosofie v kontextu ruského symbolismu
- 29/ MARCIN ZIOMEK
Władza przestrzeni. *Step* Antoniego Czechowa
- 39/ LIBOR MARTINEK
Gustaw Morcinek a Vojtěch Martínek
- 51/ MAREK PŘÍHODA
Карел Гавличек Боровский и Россия

JAZYKOVĚDA

- 67/ WŁODZIMIERZ WYSOCZAŃSKI
Представление равнодушия в польской и русской (стандартной и нестандартной) фразеологии
- 81/ MICHAELA ZORMANOVÁ
Obraz historie vlasti v českých a polských učebnicích

VĚDECKÉ ZAČÁTKY

- 99/ MAGDALENA GARDIAS
Ujęcia literackości na przykładzie żydowskich polskich i czeskich tekstów byłych więźniów KL Auschwitz
- 117/ MICHAŁ PATYCKI
Z zagadnień kontekstów czesko-polskiej ekolingwistyki. Analiza tekstów transparentów strajkujących przeciwko zmianom klimatycznym w Polsce i w Czechach

RECENZE

- 129/ Rozboudová L. – Vasiljeva J. A. – Nenarokova M. R. a kol., 2021. *Volšebnyj svet dětskoj literatury: tekst – obraz – zvuk v dětskoj literaturě i obučenii RKL* — Igor Jelínek
- 133/ Jankowiak M., 2022. *Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí / Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego.* — Vratislav Karpíšek
- 134/ *Perceptions of Society in Communist Europe. Regime Archives and Popular Opinion*, 2019. Ed. Muriel Blaive — Kamila Budrowska

VĚDECKÁ REDAKCE

Jana Raclavská (Ostrava)

REDAKTOR

Vladimír Severa

TECHNICKÁ ÚPRAVA A SAZBA

Helena Franz

REDAKČNÍ RADA

Kalina Bahneva (Sofie)
Konstantin Barszt (Sankt Petěrburg)
Galina Blagasova (Belgorod)
Irena Bogoczová (Ostrava)
Hanna Burkhard (Berlín)

Elżbieta Dąbrowska (Opole)
Władysław Hendzel (Opole)
Bronisław Kodzis (Opole)
Irena Masoit (Vilnius)
Romuald Naruniec (Vilnius)
Miroslav Mikulášek (Ostrava)
Marta Pančíková (Ostrava)
Jelena Semjonovna Uzeněva (Moskva)
Adriana Uliu (Craiova)
Svatava Urbanová (Ostrava)
Emil Tokarz (Bielsko-Biała)
Bogusław Wyderka (Opole)

RECENZENTI

Milan Andričik
Aleksandra Banot

Marek Bernacki
Ivana Dobrotová
Urszula Kolberová
Jiří Muryc
Hanuš Nykl
Michał Przywara
Dariusz Rott
Aleksandra Siedlaczek-Szwed
Halina Turkevič
Elżbieta Tyszkowska-Kasprzak
Vítězslav Vilímek
Jan Vorel
Justyna Wojciechowska

/ LITERÁRNÍ VĚDA
/ LITERARY SCIENCE

„HYMNY” POLSKIE JAKO PROJEKTY TOŻSAMOŚCI

AGNIESZKA CZAJKOWSKA

POLISH “ANTHEMS” AS IDENTITY PROJECTS

ABSTRACT *The subject of the article is a reflection on the shape of Polish identity, emerging from the texts of songs that played an important historical role and in 1926 were candidates for the title of the national anthem. It turns out that the elements that make up the sociological concept of identity can also be found in Mazurek Dąbrowskiego, Bogurodzica, Warszawianka, Rota i My, Pierwsza Brygada. These are historical, geographical, family, social, religious (in some cases) determinants, and the understanding of Polishness as an idea and a state. On their basis, by referring to individual texts, it is possible to demonstrate historical and cultural changes. Some of the listed pieces changed their shape depending on the needs of the performers or the current moment. This is an important signal of social needs and self-description activities. On the basis of the popularity of a given song at a certain time, changes in the understanding of Polish identity and its genesis related to the dominance of the nobility can also be seen.*

KEY WORDS *Identity, Polishness, Anthem*

CONTACT *Uniwersytet Ostrawski; agnieszka.czajkowska@osu.cz*

Jednym z ustawowo zdefiniowanych symboli państwa polskiego jest hymn narodowy. *Mazurek Dąbrowskiego* został nim uznany 26 lutego 1927 roku, a kolejne Sejmy w PRL i RP powtarzały tę deklarację.¹ Hymn, jak wynika z ustawy zasadniczej, stanowi część dziedzictwa niematerialnego budującego poczucie tożsamości i ciągłości narodowej (Kosińska 2014: 117). Zanim napisana w 1797 roku pieśń Legionów Polskich we Włoszech² stała się oficjalnym symbolem państwa polskiego, jej rolę pełniły inne utwory, które towarzyszyły Polakom w przełomowych momentach historii i były brane pod uwagę w 1926 roku, kiedy decydowano o kształcie hymnu Rzeczypospolitej. Pieśni te miały szacowne pochodzenie, odpowiedni dla gatunku, podniosły i szlachetny kształt słowny i muzyczny oraz prestiż wynikający z historii wykonań – udział w najważniejszych wydarzeniach z dziejów narodu. Głównymi kontrkandydatkami *Mazurek Dąbrowskiego* była wiekowa *Bogurodzica*, a także utwory *Boże, coś Polskę* Alojzego Felińskiego z poprawkami zmieniającymi jej lojalistyczny wydźwięk, *Warszawianka* Casimira Delavigne w przekładzie Karola Sienkiewicza, *Rota* Marii Konopnickiej oraz pieśń legionów Piłsudskiego *My, Pierwsza Brygada*. W zbiorze utworów pełniących doniosłą rolę w historii znalazł się również *Chorał* Kornela Ujejskiego.³ Ważną – choć nie hymniczną – rolę odegrały także teksty, z którymi – jak pisał u schyłku epoki PRL, w 1988 roku, Marian Panek⁴ – szliśmy do niepodległości: *Tam na błoniu błyszczy kwiecie* (Franciszek Kowalski), *Gdy naród do boju* (Gustaw Ehrenberg), *Jak to na wojence ładnie* (Władysław hrabia Tarnowski), *Śmiało podnieśmy sztandar nasz w górę* (Wacław Świącicki), *Czerwony sztandar* (Bolesław Czerwieński), *Marsz sokołów* (Jan Lam), *O mój rozmarynie* (autor nieznany), *Pierwsza kadrowa* (Tadeusz Oster-Ostrowski), *Przybyli ulani* (Feliks Gwiżdż), *Pieśń o wodzu miłym* (Wacław Kostek-Biernacki), *Wojenka, wojenka* (Henryk Zbierzchowski), *Ułani, ulani, malowane dzieci* (autor nieznany), *Rozkwitają pąki białych róż* (Kazimierz Wroczyński), *Marsz, marsz Polonia* (autor nieznany).

Przyzwyczajeni do śpiewania hymnu czy innych historycznych pieśni, rzadko przywiązujemy wagę do ich słów, które tak zrosły się z symbolicznym wymiarem utworów, że niemal zatraciły znaczenie autonomiczne. „Odkąd *Mazurek Dąbrowskiego* stał się popularną pieśnią patriotyczną, a już szczególnie odkąd jest hymnem narodowym, przestał być tekstem, który się czyta, a tym bardziej interpretuje” – pisał w 2005 roku Filip Mazurkiewicz (Mazurkiewicz 2015: 30), proponując genderową lekturę strof hymnu i na niej budując swoją koncepcję dziewiętnastowiecznej męskości.

Nie podejmując problemu zasadności i potencjału poznawczego przytoczonej interpretacji, warto podkreślić spostrzeżenie autora i odnieść je do wszystkich pieśni będących przed-

1 W Konstytucji z 1952 roku nie było o tym mowy, dopiero w wyniku noweli z 1976 r. do art. 89 został dodany ust. 3, zgodnie z którym „Hymnem Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej jest *Mazurek Dąbrowskiego*”. Informację o hymnie zawierała również ustawa z 1980 roku oraz z 1997 roku. Na ten temat zob. Anna Magdalena Kosińska, *Ochrona prawna hymnu narodowego jako elementu dziedzictwa narodowego – jej charakterystyka i funkcje*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” nr 5 (21), 2014, s. 115.

2 Karol Estreicher podaje jej pierwszy druk w 1830 roku, dołączona jest do L. Chodźki *Historii legionów polskich* (Paryż 1829) i K. Wóycickiego *Pieśni ojczystych* (1830), zob. L. Finkel, *Pieśń Legionów*, wyd. 2, Lwów 1910, s. 8.

3 Informacje podają za: Józef Depowski, *Polskie hymny narodowe. Teksty, geneza, ideologia. Gawędy świetlicowe*, nakładem autora, Leżajsk 1934 oraz za pracę: I. Chrzanowski, *Nasz hymn narodowy (Pieśń Legionistów)*. *Szkic literacki*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydawnictwo, Warszawa 1922.

4 Zob. *Marsz, marsz Polonia. Pieśni, z którymi szliśmy do niepodległości*, wybór i opracowanie Marian Panek, Instytut Wydawniczy „Nasza Księgarnia”, Warszawa 1988.

miotem refleksji. Odwoławszy się do powszechnego doświadczenia należy więc potwierdzić, że kolejne strofy wykonywanych w szczególnych momentach historycznych wierszy często funkcjonują na zasadzie odniesienia do sytuacji, wyznacznika emocji lub rytualnego potwierdzenia przynależności do grupy. A przecież zarówno *Mazurek Dąbrowskiego*, jak i inne „hymny”, z wyjątkiem *Chorału Ujejskiego* napisanego do gotowej melodii, powstały jako utwory literackie. Ich tekstowy kształt, oprócz nadrzędnego estetycznego nacechowania, jest również świadectwem okoliczności społecznych i historycznych oraz zapisem zbiorowych przekonań na temat tożsamości narodowej, jej roli w dziejach i miejscu w codzienności. Każdy z wymienionych utworów powstał w określonym momencie dziejowym i ilustrował aktualne wówczas dążenia oraz nastroje Polaków. Wyrażał pragnienie niepodległości i jako taki bywał zakazywany przez władze zaborcze. Pisze Andrzej Kunert: „Po wybuchu I wojny światowej sztab naczelnego wodza wojsk rosyjskich ks. Mikołaja wydał specjalny rozkaz nie zezwalający ‚w granicach teatru działań wojennych’ na rozpowszechnianie i sprzedaż nut pieśni *Z dymem pożarów, Boże, coś Polskę i Jeszcze Polska nie zginęła*” (Kunert 2007: 33). Zakaz dotyczący utworów wynikał z oczywistego patriotycznego charakteru pieśni.

Obok doraźnej funkcji utwierdzania w określonych postawach czy motywowania do walki, utwory te niosły ze sobą pokaźny ładunek wiedzy o przeszłości, między wierszami przekazywały informacje na temat dawnych obyczajów i przekonań, a także tytułów do chwały czy kompleksów naszych przodków. Zapis przekształceń słów pieśni – zmiany adresata, rezygnacja z określonych fragmentów – jest świadectwem ich uwikłania w politykę i wyraża napięcia związane z tworzeniem modelu wspólnoty.

Pojęcie tożsamości zostało wypracowane przez socjologów i antropologów kultury. Interesujące nas tutaj odniesienie do zbiorowości zakłada świadome uczestnictwo w historii – Ewa Banaszak-Karpińska w tekście *Tożsamość zbiorowa w socjologii* zauważa, że „tam, gdzie zaistniała zmiana społeczna, tam aktywizuje się problematyka tożsamościowa” (Banaszak-Karpińska 2003). Tożsamość zakłada samoświadomość – nie przypadkiem krytyka romantyczna piórem Maurycego Mochnackiego wskazywała na „UZNIANIE SAMYCH SIEBIE W NASZYM JESTESTWIE” (Mochnacki 2000: 183) jako na podstawowy wyznacznik poczucia narodowego. Krzysztof Sztalt zakłada, że owa samoświadomość przekłada się na patriotyzm i związaną z nim gotowość do „poświęcania się dla losów ojczyzny, uczucie duchowej więzi z rodakami, poszanowanie narodowych bohaterów, miejsc zbiorowego kultu, rocznic wielkich wydarzeń dla narodowej zbiorowości” (Sztalt 2003: 196). Wojciech Józef Burszta dodaje, iż „Tożsamość nie jest więc czymś ‚danym’, lecz nadawanym w aktach społecznego rozpoznania – stajemy się tacy, za jakich uznają nas inni” (Burszta 2004: 27). Na wyznaczniki tożsamości składają się więc język, hierarchia wartości i wzorce osobowe, religia, symbole, autorytety, terytorium, określone idee (misji narodu np.), państwo, mity, w tym założycielskie, mity pochodzenia, folklor, sztuka, historia, tradycja (Banaszak-Karpinska 2003: 178).

Odbiegając nieco od socjologicznej definicji pojęcia, przedstawionej tu bardzo skrótowo, można spróbować – na podstawie każdego z tekstów przytoczonych wcześniej pieśni – wyznaczyć elementy, które stanowią fundament samoidentyfikacji podmiotu narodowego. W tym znaczeniu hymn polski i inne ważne dla naszej wspólnoty pieśni są projektem tożsamości, określonym literacko, ale także – jak każdy tekst poetycki – społecznie, geograficznie, kulturowo.

Pierwszą analizą *Mazurka Dąbrowskiego* jest fragment wykładu XXI z drugiego kursu prelekcji paryskich Adama Mickiewicza. Profesor literatur słowiańskich odczytał z pieśni legionowej najważniejsze aspekty poczucia tożsamości narodowej, a przede wszystkim odkrył romantyczną istotę tego, co stanowi o poczuciu przynależności do ojczyzny. Mówił o tekście *Mazurka*: „Słowa te znaczą, że ludzie zachowujący w sobie to, co stanowi istotę narodowości polskiej, zdolni są przedłużyć byt ojczyzny niezależnie od wszelkich warunków politycznych i mogą dążyć do jego przywrócenia. [...] polska idea ojczyzny nie jest związana z ideą ziemi” (Mickiewicz 1955: 267–268). Mickiewicz traktował pieśń legionową jako wyraz istnienia ojczyzny bez względu na działania zaborców, a także jako realizację politycznych i społecznych ideałów Sejmu Wielkiego, z hasłem równości wszystkich wobec prawa. Widział w *Mazurku* kształt patriotyzmu wyrzekającego się osobistych korzyści i bezwzględnie przedkładającego dobro sprawy wspólnej nad doraźne uwarunkowania materialne czy publiczne.

Pieśń legionów Polskich we Włoszech jest wypowiedzią zbiorowości: „kiedy my żyjemy”, której autoprezentacja zawiera odniesienia geograficzne („z ziemi włoskiej do Polski”, „przejdziem Wisłę, przejdziem Wartę”), historyczne (hetman Stefan Czarniecki) i rodzinne (zapłakany ojciec z córką Basią – brak w tej relacji matki). Pieśń wyraża wiarę w autorytet przywódcy – generała Jana Henryka Dąbrowskiego i aktualnego wzorca postępowania – Napoleona Bonaparte, oraz pragnienie jedności z narodem, pozostawionym na ziemiach polskich. Tożsamość reprezentatywnej grupy legionistów jest kwestią pamięci o przeszłości (przywoływany potop szwedzki) i przyszłości („będziem Polakami”) oraz aktywnych działań („szablą odbierzemy”); wyraźnie określa się w opozycji do tego, co obce – wszak legioniści chcą odebrać to, „co nam obca przemoc wzięła”. Tekst hymnu ukazuje więc podstawowe filary poczucia zbiorowej tożsamości – wspólną historię, określoną geograficznie, uczestnictwo w kulturze z zapisanymi w niej wzorami, znaczenie rodziny oraz poczucie różnicy wobec innych.

Niewłączone do kanonicznej postaci hymnu zwrotki ukazują wartości odrzucone przez dziewiętnastowiecznych i obecnych użytkowników pieśni. Jest to strofa trzecia:

„Niemiec, Moskał nie osiądzie
Gdy, jąwszy pałasza,
Hasłem wszystkich zgoda będzie
I ojczyzna nasza,”

oraz strofa szósta:

„Na to wszystkich jedne głosy:
Dosyć tej niewoli,
Mamy raclawickie kosy,
Kościuszkę Bóg pozwoli.” (Chrzanowski 1922: 10)

Cytowane zwrotki pozornie powtarzają idee wyrażone w hymnie, którego kształt znamy z tekstu ustawy i praktyki wykonawczej. Szablę jako narzędzie historycznego rewansu strofa trzecia uzupełnia przez posiadający nieco wcześniejszą historię pałasz, a idea połączenia legionistów z ojczyzną dopełniona jest w tym fragmencie przez hasło ogólnonarodowej zgody i bliżej nieokreślonym poczuciem „własności”, wyrażonym przez zaimek dzierżawczy „nasza”. Polska tożsamość jest w tej strofie konkretnie wyodrębniona w stosunku do „obcych” – są to Niemcy

i Moskale. Bliższe określenie wrogów ojczyzny było w warunkach Królestwa Polskiego czy zaboru pruskiego oczywiście niecenzuralne, jednak Ignacy Chrzanowski w monografii poświęconej hymnowi wspomina o wykreśleniu tej strofy już w czasach Księstwa Warszawskiego (Chrzanowski 1922: 10). Pałasz z pewnością nie był wtedy anachronizmem – stanowił element uzbrojenia ówczesnych wojsk polskich: grenadierów i fizylierów. Czyżby więc hasło zgody, wyrażane w strofie, nie trafiło do przekonania wykonawcom pieśni?

Ciekawym przedmiotem eliminacji jest zwrotka szоста. Ona również nie znalazła się w tekście kanonicznym. A przecież uzupełnia stan uzbrojenia obrońców ojczyzny, włączając do ich grona chłopów, dysponujących „raclawickimi kosami”. Tekst przypomina przy tym demokracizm przywódcy insurekcji, Tadeusza Kościuszki. Obecny kształt hymnu pozostaje więc odległy od ideałów osiemnastowiecznego solidaryzmu społecznego i pozostawia na marginesie rolę chłopów w walkach o niepodległość, pomija też rolę kultury wiejskiej w dzisiejszym imaginariu narodowym. Wiele na ten temat mieliby z pewnością do powiedzenia badacze związani z tzw. zwrotem chłopskim, który stara się o rewindykację tego stanu do polskiej tradycji i historii.⁵ Zwłaszcza że również inne pieśni ewokowały historyczną rolę chłopów w procesie budowania tożsamości i były wykorzystywane jako symbol niepodległościowych dążeń polskich przedstawicieli stanu gminnego. Na przykład oczywiste było polityczne znaczenie *Roty* Marii Konopnickiej w chwili jej powstania (rok 1908). Co prawda utwór wymierzony był głównie przeciw germanizacji, jednak przede wszystkim honorował chłopskie przywiązanie do ziemi i tradycyjnych polskich wartości poprzez odwołanie do legendarnego rodu Piastów. Pisał na temat *Roty* Andrzej Romanowski: „Rota pierwsza była wyrazicielką idei obrony ziemi i narodowego stanu posiadania. W myśl ideologii wczesnej Narodowej Demokracji (do której pośrednio zbliżała się także Konopnicka, biorąc udział w pracach krakowskiej ‚Eleuterii’) rzeczywiście w chłopie polskim widziano ostoję narodowego bytu, kładąc równocześnie nacisk na niemilitarne, niepowstańcze metody organizowania walki z zaborcą (głównie zresztą niemieckim, przed którym – wtedy właśnie, gdy Konopnicka pisała Rotę, ostrzegał Roman Dmowski w głośnej książce Niemcy, Rosja a kwestia polska)” (Romanowski 1987: 339). Kwestią interpretacji pozostawał „chłopski” wymiar utworu *My, Pierwsza Brygada*. Po raz kolejny trzeba przytoczyć słowa monografisty, Andrzeja Romanowskiego, który pisze w swoim tekście poświęconym pieśni: „W roku 1924 na łamach ‚Chłopskiego Sztandaru’ (organ PSL-Wyzwolenie) utwór został opublikowany w rubryce Pieśni Polski ludowej (w numerze 34) i opatrzony charakterystycznym komentarzem: ‚Postanowiliśmy wydrukować szereg pieśni, które treścią swą i melodią chwytają za serce. Śpiewa je cała Polska ludowa – nienawidzą je nieprzyjaciele sprawy ludowej. Rzesza chłopska powinna pieśni te znać na pamięć’ (Romanowski 1988: 283). Okazuje się, że problem chłopskiego czynnika polskiej tożsamości był problematyczny i trzeba było szczególnych działań interpretacyjnych, by – zapewne ze względu na politykę – nadawać mu znaczącą rangę.

Zaniechana zwrotka *Mazurka* odwołuje się także do autorytetu, „Kościuszkę Bóg pozwoli”, na który nie było miejsca w oświeceniowej koncepcji państwa i na który również dzisiaj nie byłoby miejsca. Polska pieśń podstawowa – przyjęta w społecznym odbiorze oraz określona przez ustawę – przynosi definicję patriotyzmu, zbudowaną na oświeceniowym modelu relacji

5 Zob. monograficzny numer „Tekstów Drugich” 2017 nr 6, a także prace: Andrzej Leder, *Prześlona rewolucja* Warszawa, 2014; A. Leszczyński, *Ludowa historia Polski. Historia wyzysku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa 2020; K. Poblöcki, *Chamstwo*, Wołowiec 2021 i in.

jednostka-państwo, który – w odróżnieniu od wiekowej *Bogurodzicy* – nie potrzebuje religijnych sankcji czy odniesień. Patriotyzm w niej wyrażony jest funkcją woluntaryzmu i społecznego aktywizmu. W wieku rozumu istniała co prawda tradycja uświęcania uczucia miłości do ojczyzny; jej przykładem jest charakterystyczny, wielokrotnie parafrazowany fragment poematu Ignacego Krasickiego *Myszeidos* z 1775 roku, znany także jako odrębna całość zatytułowana *Hymn do miłości ojczyzny*. W poświęconym mu rozległym studium, zatytułowanym *Tadeusza Mikulskiego rozprawa o hymnie „Święta miłości kochanej ojczyzny...”*, Roman Wołoszyński przytacza rodowód słynnej oktawy Krasickiego i jej konteksty literackie, przede wszystkim tropy antyczne. Wskazuje również na dominujące, zdaniem Tadeusza Mikulskiego, motywacje historyczne, związane z niezwykle silnym przeżyciem pierwszego rozbioru Polski, które stało się udziałem pokolenia biskupa warmińskiego. Wydaje się jednak, że inicjalne określenie „święta miłości kochanej ojczyzny”, które w toku użycia uległo desemantyzacji i funkcjonuje dziś na zasadzie „skrzydlatych słów”, nie jest wyrazem odczucia sacrum i nie stanowi bezpośredniego odniesienia do konkretnego historycznego i geograficznego. Poetyka klasycystyczna zbyt mocno tkwiła w regułach grecko-rzymskiej tradycji i nadto solennie czciła klasyczne ideały cnót, by ilustrować wydarzenia współczesne językiem emocji i by dokumentować jednostkowe zakorzenienie w „wielkiej” lub „małej ojczyźnie”.

Paradoksalnym potwierdzeniem abstrakcyjności przedstawienia miłości do ojczyzny przez Krasickiego jest relacjonowany przez Stanisława Pigonia epizod z procesu filomatów. Jego bohaterem jest Tomasz Zan, którego winą było między innymi ustanowienie „Krzyża Świętej Miłości Ojczyzny”, wręczanego kolegom. Zarzuty pod adresem nieprawomyślniej frazy wziętej z Krasickiego oskarżony miał odpiarać następująco:

„Co do wyrazu „miłość ojczyzny“, „S. miłość ojczyzny” – wyrazy te uczniowie, nie rozumiejąc ich znaczenia, powtarzają i uczą się w szkole. W gramatyce na kl. I Kopczyńskiego [...] taki jest przykład w języku polskim i łacińskim: „Nie nam tylko urodzeni jesteśmy, część nas ojczyzna przywłaszcza, część przyjaciele”. W przykładach do przysłówków znajduje się zdanie: „słodko za ojczyznę umrzeć”. W gramatyce na k l. II do okazania gatunku wierszy co do liczby zgłosek taki z Krasickiego położony przykład:

„Święta miłości kochanej ojczyzny,
Czują cię tylko umysły pocziwie itd.” (Wołoszyński 1959: 101–102).

Broniący filomaty rektor Twardowski podobno również wskazywał na ogólnikowość i brak związku z określoną narodowością cytowanej apostrofy Krasickiego (Wołoszyński 1959: 102). Tłumaczenia studenta i profesora nie uchroniły od kary ani podsądnego, ani fatalnego podręcznika. Pierwszy został zesłany do Orenburga, drugi – na listę „książek występnych”. Zaś „miłość kochanej ojczyzny”, bez odniesień do transcendencji, sama dla siebie pozostała świętością.

Próbę analizy *Mazurka Dąbrowskiego*, a także tekstów innych hymnów słowiańskich, z perspektywy językoznawczej podjęła Aleksandra Niewiara, koncentrując się na semantyce słów człowiek, teren (kultura i natura), miłość, życie, śmierć, wróg. Przedstawiona interpretacja opiera się na założeniu, że wartość aksjologiczna zależy od powtarzalności danego pojęcia i buduje obraz wspólnoty Słowian jako narodów rodzinnych, przywiązanych do ojczyzny, tradycji i budujących swoją narodowość na pamięci o walkach niepodległościowych. Zdaniem autorki polskie utwory, pełniące funkcje hymnu narodowego, w przewadze powielają ten zbiór odnie-

sień. Geografia, pod nazwami polskich elementów przestrzeni, pojawia się w wymienionym już *Mazurku Dąbrowskiego*, ale wyznacza horyzont uczuć patriotycznych także w innych tekstach. Miano stolicy dało tytuł pieśni Casimira Delavigne, spolszczonej przez Karola Sienkiewicza. *Warszawianka*, być może z powodu pierwotnej wersji językowej i założenia francuskich odbiorców, przy pomocy nazw rzek (Tybr, Nil) próbuje geograficznie sytuować dążących do wolności Polaków. Odniesienia terenowe są zresztą w pieśni bogatsze – zawiera je wersja tłumaczenia, wyparta później przez wersję utworu występującą w *Warszawiance* Stanisława Wyspiańskiego (Zakrzewski 1981: 91). Zawierała ona świadome przekształcenia, mające wyartykułować tragiczny dysonans pomiędzy wolnościowym zapalem Polaków i obojętnością Europy (Francji), a także kunktatorstwem dyktatora. Francuski autor pieśni przypomina dziewiętnastowieczne próby zdominowania Bałkanów przez Rosję oraz rzeź Pragi – ostatni akord powstania kościuszkowskiego, by ukazać barbarzyństwo przeciwnika walczących w 1831 roku Polaków. Odtwarza również miejsca bitew napoleońskich, w których uczestniczyli Polacy, eksponując tym samym ciężący na Francuzach dług wobec nich.

Warszawa – jako symbol walczących powstańców – ma swoje pierwowzory. Przypomina je Bogdan Zakrzewski: „Ów charakterystyczny tytuł pieśni, *Warszawianka*, posiada — jak wiadomo – określone znaczenie metaforyczne, choć nieraz występuje w funkcji literalnej, np. w popularnym motywie bohaterskiej warszawianki lub pożegnania przez warszawiankę ukochanego wyruszającego na bój, albo w takim nazwaniu pieśni należącej do powstańców pochodzących z Warszawy czy też przez nich śpiewanej. Eksplicacja znaczenia metaforycznego *Warszawianki* apeluje równocześnie do znanych wyobrażeń ikonicznych: Wolności – Kobiety Rewolucji – Marsylianki, ze słynnego obrazu Eugène’a Delacroix *La Liberté guidant le peuple sur les barricades* czy z eksplozywniej akwaforty Leopolda Flamenga *La Marseillaise de la Pologne* (Zakrzewski 1981: 86).

Stolica przypomniana zostaje także w pieśni *My, Pierwsza Brygada* w kontekście niechęci, okazywanej zdążającym pod dowództwo Józefa Piłsudskiego ochotnikom. Znamionują ją słowa:

„Krzyczeli, żeśmy stumanieni,
Nie wierząc nam – że chcieć to móc!
Leliśmy krew osamotnieni,
Bo z nami (A z nami) był nasz drogi Wódz! [...]

Inaczej się dziś zapatrują
I trafić chcą do naszych dusz.
I mówią, że nas już szanują,
Lecz właśnie czas odwetu już.

Dziś nadszedł czas pokwitowania
Za mękę serc i katusz dni.
Nie chcecie więc politowania,
Zasadą jest: za krew – chciej krwi!” (Romanowski 1988: 277)

Czyn legionowy przypisany zostaje w utworze do nazwy geograficznej, posiadającej znaczenie heroiczne – do Termopil.

Pieśni pretendujące do miana hymnu w różny sposób definiują wspólnotę narodową. *Mazurek Dąbrowskiego* przeciwstawia legionistów rodakom pozostałym na ziemiach polskich,

widząc w żołnierzach generała Dąbrowskiego nosiciele polskiej tożsamości, a właściwie jej za-
 łączek. Wszak legionści dopiero po przejściu Wisły i Warty „będą Polakami”. Ci, którzy na nich
 czekają, są zbiorowością, reprezentowaną przez konkretne osoby – to Basia i płaczący ojciec
 dziewczyny. Hymn legionistów w sytuacji pozbawienia niezależnego państwa wskazuje na
 środowisko rodzinne, które stało się rezerwuarem narodowych wartości, obrazowanych senty-
 mentalnie – poprzez ojcowskie łzy. Maria Konopnicka znacznie silniej podkreśli wagę wycho-
 wania domowego – w *Rocie* dom, tradycja rodzinna (także religijna) są związane z poczuciem
 przywiązania do ziemi, ale uaktywniają także staropolską metaforę bastionu polskości – „oblę-
 żonej twierdzy”, która stanowi relikw szlacheckiej świadomości, wykształconej dzięki wojnom
 prowadzonym przez Rzeczpospolitą. Tekst Konopnickiej jednoczy więc w poetyckiej metaforze
 dwa obce sobie stany – szlachecki i chłopski. Mimo tego waloru *Rota*, jak żadna inna pieśń,
 wzbudzała gwałtowne opory natury politycznej. Romanowski w swoim monograficznym ar-
 tykule szczegółowo relacjonuje skomplikowane dzieje pieśni,⁶ od poprawek antyrosyjskich
 (zmieniających antygermańskie ostrze tekstu) naniesionych już w 1911 roku przez środowisko
 Władysława Studnickiego (Romanowski 1987: 239) aż do niechęci wynikającej z jej endeckiej
 wymowy. Przez lata wojenne i w czasie młodej niepodległości miała *Rota* swoje wersje anty-
 ukraińskie, antyczeskie, protatrzańskie czy progdańskie. Ale także budziła sprzeciwy swoim
 radykalizmem – Tadeusz Boy-Żeleński wypowiadał się na jej temat następująco: „Nigdy nie
 mogłem słuchać tego ustępu pieśni bez najwyższej przykrości i niesmaku [...]. W istocie, takich
 ‚fanfar’ nie ma Marsylianka: Francuzowi nie przeszłyby one przez gardło!” (Romanowski 1987:
 251). Kariera pieśni wiąże się także z powstaniem w latach sześćdziesiątych oraz z ogromną
 popularnością w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych dwudziestego wieku „kościelnej”
 wersji *Roty*. Świadczy to o żywym wówczas związku polskiej tożsamości z katolicyzmem, po-
 twierdzonym przecież przez rolę Kościoła w procesie wspierania niezależnej kultury i zdoby-
 wania przez Polskę – sowieckiego satelitę – niepodległości.

Alojzy Feliński w swoim wiernopoddanym hymnie *Boże, coś Polskę* z 1816 roku utożsamia
 owoc postanowień Kongresu Wiedeńskiego – Królestwo Polskie – z niezależnym państwem,
 mającym wielowiekową tradycję. Rosyjski car Aleksander I jest w interpretacji poety i drama-
 turga gwarantem jego nowej wielkości, a nienazwany z imienia naród bratni – Rosjanie – ma
 sprzyjać wzrostowi polskiej potęgi. Wiersz, mimo iż odnoszący się do kategorii ludu i narodu,
 sytuuje byt ojczyzny w kontekście warunków politycznych i Polskę widzi w kategoriach pań-
 stwowych. Wyraża także zgoła odmienny, niż u Wybickiego, pogląd na kwestię niepodległości.
 O ile *Mazurek* warunkował ją czynem wojskowym, o tyle hymn Felińskiego widzi ją jako efekt
 pokornej modlitwy do Boga jako dawcy wszelkiej władzy.

Utwór znanego pisarza od początku (publikacja 20 lipca 1816 roku w „Gazecie Warszaw-
 skiej”) wzbudził reakcje w postaci wierszowanych parafraz. Jedną z nich stworzył już w roku
 1817 Antoni Gorecki (był to utwór *Hymn do Boga o zachowaniu wolności*, wydrukowany w „Pamięt-
 niku Warszawskim” w lutym 1817 roku [Zakrzewski 1987: 15]). Jednak, co przyznaje Bogdan Za-

6 Opublikowano ją w „Gwiazdce Cieszyńskiej” nr 90 z 1908 roku (R. 61) z adnotacją, że Konopnicka
 specjalnie napisała ją dla gazety, chcąc podnieść ducha Polaków mieszkających na Śląsku, „Gwiazdka Cie-
 szyńska” 1908, nr 90, s. 1. Na kontekst wielkopolski (wydarzenia we Wrześni) wskazuje Andrzej Romanow-
 ski, zob. A. Romanowski, „Rota” – pieśń niepodległości. Powstanie – przemiany – funkcja społeczna, „Pamiętnik
 Literacki” 1987, z. 2, s. 231.

krzewski, „Dziejowy bieg życia tej pieśni obfituje w tak wielkie wydarzenia, służebności oraz zasługi narodowe, iż przysłoniły one nieomal w całości pamięć o wiernopoddańczym charakterze pieśni Felińskiego” (Zakrzewski 1987: 5).

Warszawianka, przypominająca idee rewolucji francuskiej i w pierwotnej wersji łącząca je z działaniami powstańców listopadowych, określa Polskę jako wolnościową ideę, realizowaną przez „dzieci” – podchorążych. Bohaterscy żołnierze niepodległości określane są poprzez heroiczną kategorię „mężów”, których przeznaczeniem jest śmierć, tym szczęśliwsza, że dotykająca nie podczas tułaczki, ale „na łonie” ojczyzny – „Matki”. *Rota* Marii Konopnickiej, napisana pod wrażeniem wydarzeń we Wrześni w 1901 roku i jako reakcja na działania Hakaty, Polskę utożsamia z ziemią, o przynależności do której świadczy „nasz ród” – wielowiekowa rodzinna tradycja posiadania i mityczna genealogia. Jednocześnie istota polskości wiązana jest z wartościami niematerialnymi; to ów duch, który stanowi o sile oporu wobec germanizatorów i wezwanie złotego rogu, który wcześniej niebacznie zgubił Jasiek, bohater *Wesela* Stanisława Wyspiańskiego.

Pieśń legionów Piłsudskiego tworzy wspólnotę pozbawioną odniesień narodowych czy geograficznych. Pierwsza Brygada to świat wartości takich jak heroizm, poświęcenie, szlachetność, idealizm, wiara w zwycięstwo mimo przeciwności. To także silna grupa, identyfikująca się wobec przeciwników, obserwatorów, kunktatorów, połączona więzami przyjaźni, solidarności, oddania, podziwu dla wodza i pogardy dla tych spoza „strzeleckiej gromady”. Komentatorzy pieśni *My, Pierwsza Brygada* wskazują na jej wyłączający aspekt jako przyczynę porażki w wyścigu o miano hymnu państwowego. Istotnym argumentem przeciw uznaniu jej za godną tego miana było reprezentowanie określonego stronnictwa politycznego – Piłsudczyków. Andrzej Romanowski, monografista pieśni, pisze także o jej rewolucyjnym wydźwięku, niechętnie przyjmowanym w II Rzeczypospolitej: „Pieśń odczytywano czasem jako wyraz radykalizmu społecznego, rewolucjonizmu, a nawet chęci odwetu i zemsty; bywało, że śpiewano ją wymienianiem z *Czerwonym sztandarem*. Nic więc dziwnego, że nawet w niektórych pułkach ówczesnego Wojska Polskiego *Pierwsza Brygada* była wręcz zakazana” (Romanowski 1988: 283).

Niemal każda z pieśni definiuje polską tożsamość odnosząc ją do „obcych”. Wyjątkiem jest hymn *Boże, coś Polskę*, który ma jednoczący wymiar (aż do tego stopnia, że, jak pisze Józef Depowski, „wielbi związek Polaków z Rosjanami” [Depowski 1934: 55]). Najwyraźniej element konfrontacji zaznaczony jest w *Rocie* Marii Konopnickiej. „Polski naród” jest przedstawiony jako „gnębiony przez wroga”, definiowanego określeniem „krzyżacka zawierucha”. Historycznymi spadkobiercami średniowiecznego zakonu Krzyżaków są współcześni Konopnickiej, wymienieni w *Rocie* Niemcy. Antygermański wymiar polskości – „Nie będzie Niemiec pluć nam w twarz / ni dzieci nam germani!” – podkreślony został dodatkowo przez symboliczne wykonanie pieśni z muzyką Feliksa Nowowiejskiego, które odbyło się 15 lipca 1910 roku, w rocznicę bitwy pod Grunwaldem, podczas odsłonięcia upamiętniającego ją pomnika w Krakowie.⁷ Od tego czasu *Rota* stała się hymnem „Sokoła” i tworzącego się polskiego skautingu.⁸

7 Początkowo w trzeciej strofie zapisany był wers „Orężnym sercem hufiec nasz”, zamieniony przez Konopnicką na bardziej wojenny „Orężny wstanie hufiec nasz”, zob. A. Romanowski, „*Rota* – pieśń niepodległości. Powstanie – przemiany – funkcja społeczna, „Pamiętnik Literacki” 1987, z. 2, s. 233. Na s. 236 tego tekstu Romanowski wymienia inne tytuły, pod którymi znano *Rotę*: *Hasło*, *Hasło grunwaldzkie*, *Grunwald*, *Przysięga*, *Hymn*, *Hymn grunwaldzki*.

8 A. K. Kunert, dz. cyt., s. 61. Romanowski pisze także o pierwszym wykonaniu pieśni: „W 10 dni po powstaniu pieśni miało miejsce jej pierwsze publiczne wykonanie. Stało się to na uroczystym wieczorze

Wroga, w wersji oryginalnej utożsamionego z Rosją, mają pokonać dzielni Polacy z *Warszawianki*. Oni również zostają przeciwstawieni Francuzom. Ideałem ich walki jest sława Polski, ale także uniwersalne wartości Swobody (Wolności), Chwały, Sławy, Tryumfu, związane z lotem polskiego orła. Pisownia wymienionych cnót wielką literą odzwierciedla klasycystyczny system aksjologiczny, znany choćby z poematów heroicznym Dyźmy Bończy-Tomaszewskiego czy Ignacego Krasickiego (Maciejewski 1977: 8).

Zarówno *Mazurek Dąbrowskiego*, jak *My, Pierwsza Brygada*, ukazują „obcych wśród swoich”. Wymienione wiersze ustanawiają rozdźwięk pomiędzy samymi Polakami. W pieśni legionów polskich we Włoszech pojawia się co prawda rozróżnienie geograficzne na ziemię polską i włoską, ale żołnierze gen. Dąbrowskiego są przeciwstawieni raczej tym, co zostali w kraju. Bolesne wewnątrznarodowe rozdarcie jest jednak łagodzone przez zaimek dzierżawczy „nasi”, którym zapłakany ojciec zwraca się do córki, komentując zbliżających się heroldów wolności. Nazwane w hymnie emocje oczekujących na legionistów Dąbrowskiego „krajowców” są ważnym argumentem na rzecz narodowej jedności i wspólnego dążenia do odzyskania niepodległego państwa. Zgoła inaczej brak jedności narodowej przedstawiony jest w pieśni piłsudczyków. Żołnierze Pierwszej Brygady mają poczucie marginalizacji i wykluczenia, a także wręcz wrogości konformistycznej większości społeczeństwa.

Przedmiotem odniesień idei narodowych jest w wielu pieśniach rodzina. Najstarszy hymn polski, „carmen patrium” – *Bogurodzica* – zogniskowany jest wokół pojęcia Świętej Rodziny. Będąc pokorną modlitwą o wstawiennictwo Maryi, hymn przekłada model relacji rodzinnych ról ludzkich, na ponadnarodową społeczność wiernych. O ich przynależności do określonej kultury świadczy jedynie język, w którym ta najstarsza polska pieśń została napisana. *Bogurodzica* kieruje wzrok wiernych ku niebu i pomija materialne czy społeczne uwarunkowania ziemskiej egzystencji. Jest dzięki temu uniwersalna. Bywała nawet, jak pisze Ignacy Chrzanowski, argumentem na rzecz sprawiedliwości społecznej: „Była też bohaterką kazań i służyła jako argument w trosce o kmieci, o to, by ich nie uciskano” (Chrzanowski, 1922: 14).

Kolejne pieśni, pełniące rolę hymnu narodowego, także odnosiły się do rodziny polskiej, jako ostoi tradycji i historii. *Mazurek Dąbrowskiego* przynosi model niepełny – pieśniowa Basia pozostaje pod opieką jedynie ojca. Być może dlatego, że romantyczna „matka Polka” z wiersza Adama Mickiewicza poświęciła się wychowaniu syna... *Boże, coś Polskę* w swej pierwotnej wersji pozbawiona była aspektu rodzinnego, jednak w swoich kolejnych wersjach zawierała strofy, w których prośba do Boga zanoszona była także w intencji braci – zmarłych, poległych w obronie ojczyzny.⁹ Podobnie jak w *Bogurodzicy*, jest w pieśni Felińskiego odwołanie do rodziny ludzkiej i ewangelicznego rozumienia słowa brat. *Warszawianka* patriotyzm łączy z relacją matka – dzieci, odwołując się do zakorzenionego w literaturze polskiej toposu ojczyzny jako matki, znanego choćby z kazań sejmowych Piotra Skargi.

Odpowiedź na pytanie, dlaczego *Mazurek Dąbrowskiego* zdeklasował w wyścigu o miano hymnu narodowego pieśni szczytujące się bogatą historią i doniosłym znaczeniem w dziejach

poświęconym 47 rocznicy powstania styczniowego, w niedzielę 23 stycznia 1910, w gmachu krakowskiego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokol” (w budynku tym, zbudowanym w r. 1890 na rogu ówczesnej ul. Wolskiej i – oblanej jeszcze wodami – ulicy Wenecji, mieści się obecnie Klub Sportowy „Cracovia”).”, s. 235.

⁹ Zbiór 21 wersji pieśni wraz z odwołaniami do literatury prezentuje strona https://bibliotekapiosenki.pl/utwory/Boze_cos_Polske/tekst [dostęp: 11. 11. 2022].

narodu, zawarta jest w wielu pracach sprzed II wojny światowej. Ignacy Chrzanowski widzi w każdej z pieśni zwierciadło czasu, stąd wynika jego teza o dezaktualizacji na przykład ideałów zawartych w *Bogurodzicy* (Chrzanowski 1922: 15). Podobnie sądzi Józef Depowski, dyskredytujący znaczenie najstarszego polskiego hymnu, ale także *Roty*, *Warszawianki*, czy pieśni *Boże, coś Polskę* (Depowski 1934: 38). Na prestiż pieśni nie wpływały dobrze także wspomniane wcześniej dyskusje wokół niektórych z nich, a także społeczna potrzeba modyfikacji ich znaczenia w zależności od potrzeb politycznych oraz związki z określonymi ugrupowaniami (Depowski 1934: 66).

O popularności i najwyższej pozycji *Mazurka Dąbrowskiego* w 1926 roku zdaniem Chrzanowskiego świadczy nie tylko niebudzący kontrowersji tekst (z wyłączeniem strof poświęconych chłopstwu), ale przede wszystkim zawarty w pieśni aktywizm i wyrażona pewność odzyskania niepodległego państwa. Podobnego zdania jest Bogdan Zakrzewski, komentujący *Warszawiankę*. W jego mniemaniu to właśnie niezachwiane przekonanie o gwarantowaniu idei polskiej przez określenie „póki my żyjemy” stało się ważniejsze niż wybór, przed którym stawała Polaka pieśń Delavigne i Sienkiewicza – „umrzem lub zwyciężem” (Zakrzewski 1981: 93). Dla wspomnianego Chrzanowskiego istotny był również walor, który uczony powtórzył za Stanisławem Witkiewiczem. Utwór Wybickiego według autora książki *Jan Matejko* z 1903 roku, zawarł w sobie „treść i istotę polskiego sumienia” (Chrzanowski 1922: 23).

Przytoczony komentarz, mimo że posługujący się kategoriami, które nie są być może najbardziej charakterystyczne dla współczesnego dyskursu publicznego, jest trafny o tyle, że umieszcza sprawę wymowy hymnu państwowego w perspektywie zarówno osobistej, jak i wspólnej. „Polskie sumienie” z wypowiedzi Witkiewicza okazuje się fenomenem, którego istnienie ma charakter intencjonalny i który – dzięki sankcji religijnej – ma wymiar wartościowy. Słowa *Mazurka Dąbrowskiego*, w myśl określenia teoretyka sztuki niepodlegające przemianom historycznym, w dalszym ciągu są zaproszeniem do refleksji i pozostają etycznym wyzwaniem. Czytane dzisiaj ponawiają więc pytanie, co dla nas oznacza fraza „będziem Polakami”? w jakim zakresie chcemy się identyfikować z wzorem polskości, nakreślonym przed dwustu dwudziestoma pięcioma laty? czy w naszym poczuciu jednostkowej tożsamości jest miejsce na wartości wspólne, przejawiające się hymniczną liczbą mnogą?

POLISH “ANTHEMS” AS IDENTITY PROJECTS

SUMMARY The article presented Polish songs that played the role of the national anthem, as a testimony to the history of the community and as an expression of the current sense of Polishness. *Bogurodzica*, *Mazurek Dąbrowskiego*, *Boże coś Polskę*, *Warszawianka*, *Rota*, *My*, *pierwsza Brygada* have common determinants of identity – a statement in the plural or a call, an attitude towards the past and present needs, as well as a project of activities for the future, determination of national and family affiliation, geographical and social realities and an attitude towards “strangers” – created in different ways. The song is characterized by the absence of peasants from the community, and cracks within the group covered by the text are also visible. The political decision to make *Mazurek Dąbrowskiego*

the national anthem sanctions the noble, family (incomplete – no mother) model of the nation and its history, it is also a task to be fulfilled today.

LITERATURA

- / Banaszak-Karpińska E., 2003, Tożsamość zbiorowa w socjologii. *Biografia a tożsamość*, pod redakcją Ireny Szlachcicowej, Wrocław.
- / 1922, *Bogurodzica. Pierwszy polski hymn narodowy*, wybrał i objaśnił Jan Łoś, Profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, Lublin.
- / Burszta W. J., 2004, Tożsamość narracyjna w dobie ekranu. *Narracja i tożsamość (I). Narracje w kulturze*, pod redakcją Włodzimierza Boleckiego i Ryszarda Nycza, Warszawa.
- / Chrzanowski I., 1922, *Nasz hymn narodowy (Pieśń Legionistów). Szkic literacki*, Lwów.
- / Depowski J., 1934, *Polskie hymny narodowe. Teksty, geneza, ideologia. Gawędy świetlicowe*, Leżajsk.
- / Finkel L., 1910, *Pieśń Legionów*, wyd. 2, Lwów.
- / Kosińska A. M., 2014, Ochrona prawna hymnu narodowego jako elementu dziedzictwa narodowego – jej charakterystyka i funkcje, „*Przegląd Prawa Konstytucyjnego*”, nr 5 (21).
- / Kunert A. K., 2007, *Mazurek Dąbrowskiego i inne pieśni narodowe, Edukacja obywatelska w wojsku*, zeszyt 18, Warszawa.
- / Leder A., 2014, *Przeźniona rewolucja*, Warszawa.
- / Leszczyński A., 2020 *Ludowa historia Polski. Historia wycisku i oporu. Mitologia panowania*, Warszawa.
- / Maciejewski M., 1977, Sławianie – synowie sławy (Epos jako wartość). *Poetyka – Gatunek – Obraz. W kręgu poezji romantycznej*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- / 1988, *Marsz, marsz Polonia. Pieśni, z którymi szliśmy do niepodległości*, wybór i opracowanie Marian Panek, Warszawa.
- / Mazurkiewicz F., 2015, Męskość dziewiętnastowieczna – prolegomena, „*Teksty Drugie*”, nr 2.
- / Mickiewicz A., 1955, *Dzieła*, tom X, *Literatura słowiańska. Kurs drugi*, przełożył Leon Płoszewski, Warszawa.
- / Mochnacki M., 2000, O literaturze polskiej w wieku dziewiętnastym. Tom I. *Rozprawy literackie*, opracował Mirosław Strzyżewski, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- / Niewiara A., 2022, Aksjologiczna wartość hymnów państwowych Słowian w ujęciu porównawczym, „*LingVaria*” rok XVII (2022), nr 1.
- / Pobłocki K., 2021, *Chamstwo*, Wołowiec.
- / Romanowski A., 1988, „My, Pierwsza Brygada”. Powstanie pieśni – przemiany – recepcja społeczna, „*Pamiętnik Literacki*” 1988 nr 2 (79).
- / Romanowski A., 1987, „Rota” – pieśń niepodległości. Powstanie – przemiany – funkcja społeczna, „*Pamiętnik Literacki*” 1987, z. 2.
- / Sztalt K., 2003, Tożsamość narodowa – klasyfikowanie społecznej rzeczywistości. *Biografia a tożsamość*, pod redakcją Ireny Szlachcicowej, Wrocław.
- / 2017, „*Teksty Drugie*” 2017 nr 6.
- / Wołoszyński R., 1959, Tadeusza Mikulskiego rozprawa o hymnie „Święta miłości kochanej ojczyzny...”, „*Pamiętnik Literacki*”, 50, 3–4.
- / Zakrzewski B., 1987, *Boże, coś Polskę Alojzego Felińskiego*, wydanie drugie uzupełnione, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
- / Zakrzewski B., 1981, O „Warszawiankach”, „*Pamiętnik Literacki*”, 72/2.

Źródła internetowe

- / https://bibliotekapiosenki.pl/utwory/Boze_cos_Polske/tekst
- / <https://polona.pl/item/rota,NzkyMzc3NDU/o/#info:metadata>
- / <https://polona.pl/item/warszawianka,OTc2NzQwNjQ/4/#info:metadata>
- / <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19800070018/U/D19800018Lj.pdf>
- / <https://wid.org.pl/spiewnik-polskie-piesni-patriotyczne/>

SYNTÉZA ESTETIKY A HISTORIOSOFIE V KONTEXTU RUSKÉHO SYMBOLISMU

JAN VOREL

THE SYNTHESIS OF THE AESTHETICS AND THE HISTORIOSOPHY IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN SYMBOLISM

ABSTRACT *The aim of the study is to point out the inner connections between aesthetic-philosophical concepts of the selected Russian symbolists and the historiosophy. In the aesthetic theories of D. S. Merezhkovsky and A. Bely we can find particular ideas that confirm their interest in the meaning of culture and civilization.*

KEY WORDS *Russian literary symbolism, theurgy, historiosophy, aesthetic-philosophical concepts, D. S. Merezhkovsky, A. Bely.*

CONTACT *University of Ostrava, Faculty of Arts, Department of Slavonic Studies;
jan.vorel@osu.cz*

Nejvýraznějším symptomem umění přelomu 19. a 20. století se stalo úsilí o překonání fragmentárního poznání a reflexe světa. To začalo hledat cesty k ideálnímu kulturnímu bohatství a k poznání skutečného smyslu života a vnitřní moudrosti. Tím se v kontextu celé kultury pokoušelo integrovat v jediný celek skryté síly, o jejichž duchovní život a vzájemnou komunikaci bylo ochuzeno a zploštěno materialistickými teoriemi vzniklými v průběhu předchozích desetiletí. Cílem moderního umění bylo tedy překonat stávající kulturní krizi, jejíž znamením byly ztráta hodnotové stability, sebeodcizení, vědomí skutečnosti plně destruktivních neživotných sil a stagnace tvořivého života, provést novou krystalizaci hodnot a postupně uvést do souladu a rovnováhy všechny prvky podílející se na vývoji kultury.

Stoupenci moderního umění tak zásadně odmítli materialistickou představu kultury jako „mechanického agregátu“ a nahlíželi na ni jako na „polyfonii stoupajícího života“ a ideální jednotu utvářenou organickým růstem svobodného lidského ducha, který sjednocuje chaos a roztržitost světa a lidského vědomí: „A co je básník (chápu to slovo v jeho nejširším smyslu), ne-li tlumočník, dešifrovatel? U vynikajících básníků není metafora, přirovnání nebo epiteton, jež by s matematickou přesností nezapadaly do skutečných okolností, protože tato přirovnání, metafory a epiteta jsou čerpána z nevyčerpatelných zásob univerzální analogie, neboť odjinud ani čerpána být nemohou.“ (Baudelaire 1968: 489–490)

K „ideální kultuře“ tedy měla vést cesta od analýzy k syntéze slučující a zevšeobecňující vše v organickou jednotu, v níž měly ve vzájemné komunikaci setrvat mytologie, teologie, metafyzika, umění, kritika, věda a exegeze. Tím se umění proměnilo v činnost, jíž vládne poetická a metafyzická intuice, umožňující poznat smysl všech věcí v jejich provázanosti a kontinuitě. Jen tak je schopné i okamžik všednodenní reality transformovat v symbol věčnosti a stálosti a vše jsoucí zniternit, prohloubit, přenést do ireality a zesílit energií vyšší významovosti a smyslu. Ve své myšlenkové pluralitě a polyfonii by tedy umění mělo mít pochopení pro vyšší životní hodnoty, individuální svobodu, umělecký a kulturní růst a propagovat ideál velkého syntetického díla podávajícího v jednotě materiální podstatu skutečnosti a její podstatu duchovní. Na základě tohoto syntetického přístupu je nakonec schopné na nejvyšším stupni svého vývoje extrahovat z pomíjejícího nehynoucí a trvalé, z časového věčné, ze subjektivního objektivní, ze života individua život celého vesmíru a tím chápat prostřednictvím uměleckých obrazů ucho-pujících materiální svět samotný smysl života vesmíru a všeho jsoucího.

Počátkem nového století dochází k výrazným změnám v esteticko-filozofickém konceptu symbolizmu, který lze slovy ruského filozofa V. S. Solovjova označit za symbolizmus teurgický. V základech tohoto pojetí se začal odrážet posun od subjektivně-individualistických k objektivisticko-idealistickým koncepcím chápání světa, kdy umění začalo být nazíráno jako jednota duchovní podstaty a materiální existence, a došlo tak k prohloubení myšlenky syntézy a plnohodnotná idea a krása začaly být vymezovány jako „svoboda dílčích částí v dokonalé jednotě celku“. Zásadní důraz začal být rovněž kladen na teurgickou podstatu umělecké tvorby, jejíž úkolem je komplexně přetvořit stávající modus bytí světa a člověka. V umělecké tvorbě je všemi možnými prostředky hledána její schopnost navázat komunikaci mezi profánním a sakrálním světem a prostřednictvím jeho vyšší tvořivé energie kvalitativně proměnit samotnou podstatu veškerého bytí.

Tyto umělecké koncepce měly vedle esteticko-filozofické sféry a sféry uměleckého vyjadřování, kde došlo k rozšíření poetických prostředků a k výraznému tíhnutí k lyrizaci umožňující

rekonstrukci autentické duchovní zkušenosti a plně sebevyjádření tvůrčího subjektu, také silný vliv na vytváření transkulturních syntéz a velmi zajímavých koncepcí, které propojovaly estetiku a historiosofii a vedly k pokusům o vytvoření celistvého obrazu světa v kontextu geneze lidské civilizace. Právě na některé z nich, které vznikly v kontextu ruského symbolismu se postupně zaměříme v této studii.

Nejvýrazněji se do této myšlenkové oblasti svou uměleckou a esejistickou tvorbou zapsal filozof, básník, prozaik, esejista a autor jednoho z prvních manifestů ruského symbolismu (*О причинах упадка и о новых течениях современной русской литературы*, 1893) **D. S. MEREŽKOVSKIJ (1865–1941)**. I když Merežkovského literární prvotina spadá do oblasti poezie, zdá se, že klíčem k pochopení jeho esteticko-filozofického systému je naopak jeho tvorba prozaická a esejistická. Jejím sjednocujícím motivem je, filozoficko-mystická cesta k celostnosti a psychologické plnosti člověka a civilizace, překonávající protiklad nebeského a pozemského a vedoucí k harmonické syntéze. Z tohoto hlediska tvoří naprostá většina jeho děl ucelený systém, v němž se zrcadlí koncepce mysticko-religiózní geneze světa a lidstva.

Důležitou roli zde hrají historické romány, dramata, a zejména pak nábožensko-filozofické a literární eseje. Osudy hrdinů Merežkovského historických románů a dramát (viz např. „historiosofická trilogie“ *Христос и Антихрист* [romány *Смерть богов. Юлиан Отступник*, 1896; *Воскресшие боги. Леонардо да Винчи*, 1901 a *Антихрист. Петр и Алексей*, 1905]) jsou bezprostřední výpovědí o hledání smyslu vývoje světa, pravdy, duchovní a hodnotové stability na pozadí střetu dvou historických a kulturních epoch. Snad nejlépe lze Merežkovského esteticko-filozofické postuláty objasnit na pozadí geneze a smyslu jeho již zmíněné historiosofické trilogie „*Kristus a Antikrist*“. Zde se tyto dvě protichůdné ideje stávají nejen alegoriemi křesťanství a pohanství, ale především symboly, jejichž význam lze nahlížet např. prizmatem Dostojevského filozofie jako přítomnost polárních principů člověkobožského a boholidského uvnitř lidské duše.

V myšlenkovém světě Merežkovského se do polárního vztahu dostaly dva v tehdejší ruském kulturním prostředí dominantní filozofické a estetické přístupy reprezentované F. Nietzschem a V. Solovjovem. První z nich hlásá překonání současného člověka a příchod nekonečně svobodného „nadčlověka“ – antikřesťana, který miluje pozemský život, žije podle zákonů Síly a Krásy a pro něhož je svět jen estetickým fenoménem. Druhý z nich chápe světový vývoj jako postupnou realizaci božské ideje, formuluje představu solovjovovské *Všejednoty* jako syntézu Pravdy, Dobra a Krásy a vidí genezi světa jako cestu k *bohočlověku*, představujícím konečné spojení matérie a ducha.

Sám autor během práce nad trilogií nahlíží na její smysl takto: „Когда я начинал трилогию [...] мне казалось, что существуют две правды: христианство – правда о небе и язычество – правда о земле и в будущем соединении этих двух правд – полнота религиозной истины. Но кончая, я уже знал, что соединение Христа с Антихристом – кощунственная ложь, что обе правды [...] уже соединены во Христе Иисусе [...] что в Нем Едином – не только совершенная, но и бесконечно совершаемая, бесконечно растущая истина, и не будет иной.“ (Мережковский 1914: 6)

V první části trilogie jsme svědky tragického úpadku antické kultury. Císař Julián (331–363), estét a hrdý aristokrat nietzscheniánského ražení se zoufale snaží zastavit a změnit chod historických událostí, fanaticky bojuje s demokratickým duchem rozmáhajícího se křesťanství a „plebejskou morálkou slabých“. Vznešený a hrdý antický svět nakonec zaniká a ustupuje nové

kulturní epoše, avšak v samotném závěru románu jedna z postav – Arsinoé, dříve vášnivá pohan-ka, poté křesťanka, která ani v jedné z obou filozofií nenachází úplnou pravdu o světě, se nakon-ec stává hlasatelkou nové pravdy o spojení obou protikladů a hlásá svou vizi znovuzrození anti-cké kultury. V románu tedy nedochází ke křivené harmonické syntéze dvou proti sobě stojících principů, ta je v podstatě nahrazena její nepravou podobou, neboť chaos, který plodí historické události, zrodí lživou podobu syntézy a obě pravdy ztrácejí svůj hlubinný smysl: vznešené pravdy jsou profanizovány, pohanství se touží stát pravzorem morálky a křesťanství, které je vtaženo do chodu pozemských věcí „Antikristova světa“, mění svoji podstatu, stává se jak součástí státního systému, postaveném na despotii, násilí a zradě, tak i vírou nerozlišeného a fanatického davu.

Naplněním proroctví je část druhá, kdy v souladu s myšlenkami Nietzscheho filozofie skutečně dochází k oživení antického ducha, znovunastolení kultu aristokratizmu a probuzení spícího lidského „Já“. Veškeré snahy o obrodu kultury však nakonec končí na hranicích svaté inkvizice. Stejně jako v předešlém románu je i zde z kompozičního a myšlenkového hlediska vše podřízeno střetu dvou extrémních protikladů. Svět „Antikrista“, krásy a zla je světem před- stavitelů církve a státu, světem dobových filozofů a světem geniálních umělců tvořících svá díla „mimo dobro a zlo“. Vše, co překonává morálku, patří bezvýhradně světu „Krásy“. Svět „Krista“ je v románu reprezentován temným, asketickým a fanatickým chápáním Kristova poselství, je- hož nositelem je světec a inkvizitor Savonarola.

Jedinou realizací ducha syntézy se v románu stává postava Leonarda da Vinci jako silně tvořivé osobnosti stojící nad zájmy náboženskými a politickými a nad všemi city a vášněmi. V ní se ukrývají „démoni krásy a poznání“ a pro ni umění vždy vítězí nad samotným životem. Idea syntézy těla i ducha, pohanského a křesťanského je nakonec přítomna ve vrcholných dílech Leonarda, kde spolu v nekonečné harmonii koexistují symboly pozemského a nebeského. Pro- střednictvím těchto uměleckých obrazů Merežkovskij zastává názor, že svět umění stojí vždy nad historickou realitou, neboť se v něm ukrývají proročké vize o skutečném směřování člově- ka. V závěru románu se však i ze samotného Leonarda stává všemi opuštěný a bezmocný stařec děsící se vlastní smrti.

Ve třetí části trilogie jsou proti sobě postaveni car Petr I. a jeho syn Alexej jako symboly ex- trémních principů formujících vývoj historie a kultury, ale i život jednotlivce. První z nich sym- bolizuje individuální vůli, racionalistický Západ a druhý „duch národa a světa“, „pravdu Krista“, které Merežkovskij ztotožňuje s církví a východní spiritualitou.¹ Zápas „otce“ a „syna“ je v sym- bolické rovině chápán jako zápas těchto dvou myšlenkových principů. První z nich nakonec vítězí, nicméně prostřednictvím Alexejovy předsmrtné vize promítá Merežkovskij do románu ideu syntézy obou principů v království „Třetího zákona“.

V celé své tvorbě literární, kritické a publicistické se Merežkovskij vždy dotýká nábožensko- filozofických otázek a vypracovává originální náboženská a filozofická učení, která jdou vždy ruku v ruce s jeho uměleckými a tvůrčími záměry. Sám nakonec cestu z krizového stavu kultury nachází v myšlence „obnoveného křesťanství“.

Ve svých nábožensko-filozofických traktátech a esejích Merežkovskij projevuje silný zájem o podobné otázky jako ve své historiosofické trilogii. Spolu se svou ženou, básnířkou

1 V tomto ohledu sehrála Merežkovského trilogie velmi důležitou roli ve vývoji esteticko-filozofického světa ruského symbolismu. Její myšlenkové stopy je možné později nalézt např. v koncepci románové trilo- gie „Východ – Západ“, „Epopoje Já“ ruského mlad-symbolisty Andreje Bělého.

Z. N. Gippiusovou vypracoval koncepci „nového religiózního vědomí“, často považovanou za „kulturně-náboženskou renesanci“, která stála v ostrém protikladu nejen k pozitivistické filozofii, ale i k evropské církevní tradici. Jádrem této koncepce je přesvědčení, že v dějinách lidstva a kultury dochází k několikerému zjevení „boží moci“. Ve Starém zákoně (zákoně Boha-otce) se boží moc zjevila jako pravda, v Novém zákoně (zákoně Boha-syna) jako láska a ve třetím – právě přicházejícím (zákoně Svatého Ducha) – se láska zjevuje jako svoboda a lidstvo pozná nové jméno „Přicházejícího“, jímž je „Osvoboditel“.

„Třetí zákon“ se měl stát „náboženstvím Svatého Ducha“, syntézou pohanství jako „pravdy o zemi“ a křesťanství jako „pravdy o nebi“. A právě tato syntéza dvou věčných pravd měla dopomoci poznání posvátného tajemství Svaté Trojice, kdy dojde k uzavření historického procesu, počátek se spojí s koncem a v duchu *Zjevení sv. Jana* budou nastoleny nové nebe a nová země. Duchovní historii lidstva nazíral Merežkovskij jako věčné střetávání dvou nedokonalých a neúplných principů, které sám nazývá „propastmi“, a to „propasti těla“, ztělesněné v pohanství a „propasti ducha“, již odpovídá křesťanská askeze. Překonání těchto dvou polarit bytí viděl v jejich syntéze skrze „duchovní revoluci“, kterou měla uskutečnit budoucí „nová církev“ – „Církev Třetího zákona“. V tomto smyslu Merežkovskij považoval také sám sebe za „proroka nového religiózního vědomí“ a jeho koncepce vlastně přímo respektovala hlavní zákony dialektiky, tj. konflikt teze a antiteze, z něhož se rodí idea syntézy tento konflikt přerůstající a vytvářející organický systém.

Hlavním cílem uvažování D. S. Merežkovského se tak stala představa nezbytné obnovy tradičního křesťanství. Svě nábožensko-filozofické uvažování soustředil do tří zdánlivě odlišných, nakonec ovšem organicky propojených problémových sfér: problém pohlaví, problém svatého těla a problém sociální spravedlnosti, již je dosaženo cestou realizace křesťanství v životě společnosti. První sféry se Merežkovskij dotýká nejvíce ve své knize *Тайна трех* (1925).

Zde vykládá tajemství Jednoho – Boha Otce jako tajemství Božského Já-osoby. Tajemstvím dvou je vztah Já a ne-Já, přičemž, jak tvrdí Merežkovskij, ne-Já mne vylučuje, vraždí mne, nebo ničím já je. Výjimku zde představuje pohlaví, které chápe jako „vstupování jedné bytosti do druhé“, kdy se rodí nová bytost. V náboženské sféře takto Merežkovskij nahlíží na zrození Syna v Trojici. Tajemstvím Druhého je tedy Pohlaví a tajemstvím Tří je tajemství Svatého Ducha, nebo přesněji řečeno sjednocení Tří osob v Duchu, dosažená vyšší jednotou představující archetyp Božího Království.

Základem osobnosti je tedy podle Merežkovského cítit sám sebe ve svém těle, základem pohlaví cítit sám sebe v těle druhém a základem společnosti cítit sám sebe ve všech ostatních tělech. Merežkovského „dva budou jedno tělo“ se nevztahuje pouze na manželský svazek, ale především na nejvyšší jednotu (Božské společenství), která souvisí se třetí osobou Svaté Trojice – Svatým Duchem. Na základě jednoho z nejstarších biblických jazyků – aramejštiny, kde slovo *Ruha* označuje Ducha a je ženského rodu, a jednoho z tradovaných agrafů, kde Ježíš říká: „Má matka je Duch Svatý“, chápe nakonec Merežkovskij složení Svaté Trojice jako – Otec, Syn a Matka-Duch.²

Ideál Boha jako jednoty mužského a ženského principu tak nakonec Merežkovskij přenesl na své chápání člověka. Dokonalou lidskou bytostí, stejně jako V. Solovjovovi a později

2 Zde je ovšem nutné upozornit i na nepopíratelný vliv jiných, nicméně křesťanství blízkých náboženských systémů, jako např. gnosticismus.

N. Berďajevovi, je Merežkovskému představa androgyna, který překonává rozdělení člověka na dvě poloviny opačného pohlaví, což vedlo v dějinách lidstva k „úpadku osobnosti“ a stavu bytí, v němž se nachází současný člověk. Ruský filozof N. O. Losskij (1870–1965) ve svých *Dějinách ruské filozofie (Histoire de la philosophie russe des origines à 1950, Paříž 1954)* komentuje Merežkovského nábožensko-filozofické postuláty následovně: „Ideálem osoby je podle Merežkovského, stejně jako podle Solovjova a Berďajeva, androgyn. To jest spojení muže a ženy do jedné celistvé osoby. Takový názor však mohou akceptovat jen filozofové, kteří popírají substancialitu já. Takoví, kteří především neuznávají nadčasovost a nadprostorovost individuálního já. Já je díky své substancialitě individualita v doslovném smyslu slova. Je to bytost absolutně nedělitelná a nerozložitelná na dvě poloviny. Muž i žena jsou osoby nedokonalé jen v tom smyslu, že muž má duchovní vlastnosti, které obvykle ženy nemají, a naopak ženy mají duchovní vlastnosti, které obvykle nemají muži. Ideálem osoby je spojení mužských a ženských duchovních hodnotných vlastností. Lze jej zrealizovat zdárným rozvojem našeho já, nikoliv tedy nemožným a nesmyslným spojením dvou já v jedno já.“ (Losskij 2004: 531–532)

Představa Merežkovského o ideálu tak není netělesnou svatostí, ale naopak posvěcenou tělesností, kterou považuje za „Království Boží“, kde se uskutečňuje mystická jednota těla a ducha. Celá jeho religiózní filozofie je tedy založena na představě křesťanství jako „náboženství lásky a svobody“. V takto nově pojatém křesťanství musí naprosto vymizet mnišství a asketismus a na místo nich musí nastoupit umění, chápané jako tvorba mající posvátné a religiózní dimenze, umění, které už bude navěky považováno za integrální součást náboženství.³ Stejně jako pro něho bylo konečným cílem vývoje lidské civilizace sjednocení těla a ducha, neméně vážnou podobou syntézy se stala syntéza náboženství a kultury. To samozřejmě souvisí i s jeho představami o budoucím ideálním uspořádání světa. Merežkovskij předpokládal, že budoucí křesťanství „Třetího zákona“ bude lidstvo sjednocujícího, ekumenického charakteru, tj. syntézou katolictví, protestantizmu a pravoslaví. V obou ruských revolucích a v tom, co s sebou přinesly, viděl ztělesnění „démonické síly Antikrista“, která se zakořenila v pravoslaví, samoděržaví a naplno rozkvetla v bolševizmu.⁴

Svou erudicí, tvůrčí originalitou a talentem patřil D. S. Merežkovskij k nejvýraznějším tvůrčím osobnostem ruského umění a filozofie konce 19. a počátku 20. století. Jako jeden z prvních jednoznačně zformuloval základní tvůrčí a myšlenkové principy ruského symboli-

3 Problematiky těla a ducha se Merežkovskij dotýká také ve svém proslulém traktátu *Толстоу и Достоевскому* (1905) zasvěcenému poselství tvorby a analýze tvůrčího a duchovního hledání těchto dvou autorů. Na tvorbu L. N. Tolstého pohlíží jako na „vizionářství těla“. Na tvorbu F. M. Dostojevského naopak jako na „vizionářství ducha“. Zde Merežkovskij, stejně jako ve své románové trilogii, hledá odpovědi na další směřování lidské civilizace. Jak Tolstoj, tak i Dostojevskij podle něho uhadují tajemství „nového zjevení“, přičemž v tušení jeho blízkého příchodu Tolstoj postihuje samotnou podstatu „tajemství těla“ a Dostojevskij zase naopak „tajemství ducha“. Merežkovskij nakonec straní tvůrčí a nábožensko-filozofické koncepci Dostojevského, který na své cestě k poznání tajemství ducha dochází až k samotné hranici, za níž na člověka čeká pochopení nejvyšších nábožensko-mystických tajemství bytí a vlastně i poslední stádium v poznání podstaty světa.

4 V roce 1920 Merežkovskij společně se svou manželkou opouští trvale Rusko a jistou dobu pobývá v Polsku, kde vystupuje s přednáškami, které jsou především ostrými výpady proti bolševizmu. Zároveň také jedná s představiteli polského politického života o zřízení ruských vojenských oddílů při polské armádě pro boj se Sověty. Po uzavření mírových smluv mezi oběma zeměmi nakonec rozčarován opouští Polsko a odjíždí do Francie, kde žije až do své smrti.

zmu a tím, že jej striktně vymezil proti dekadenci. Na jeho a Solovjovovu filozofii a uměleckou tvorbu pak bezprostředně navazují mlad-symbolisté v čele s A. Bělym, V. Ivanovem a A. Blokem. Do dějin ruské a světové literatury vstoupil podle mínění některých literárních vědců jako zakladatel nového žánru – historiosofického románu, za jehož přímé pokračovatele jsou považováni významní klasikové moderního evropského a experimentálního románu, jako např. J. Joyce, A. Bělyj, A. Remizov, T. Mann. Jeho próza je plná kulturních aluzí, mytologických podtextů a intelektuálních konstrukcí. Ačkoliv se navenek stala díky své formální a stylistické rovině poměrně dostupnou a srozumitelnou běžnému čtenáři, sám umělecký a myšlenkový svět autora zůstal vždy hermeticky uzavřený pro „nezasvěcenou“ část literárního publika. Díky Merežkovskému se v ruské literatuře počátku 20. století radikálně změnil status románu a jeho tvůrčí impulsy jsou zcela jednoznačně patrné třeba v románové tvorbě V. Brjusova, A. Bělého a M. Bulgakova. Spolu s V. Solovjovem a V. Rozanovem se Merežkovskij stal průkopníkem religiozně-filozofického přístupu k umění. Jeho umělecká a esejistická tvorba vešla v širokou známost i za hranicemi Ruska a vysokého ocenění se jí dostalo třeba ze strany S. Freuda, německých expresionistů a T. Manna.

Na Merežkovského myšlenkové koncepci v mnohém navazuje představitel mladší, tzv. turgické generace ruského symbolismu – **A. BĚLYJ (1880–1934)**. Je typem „kosmického básníka“, který je obdařen syntetickým pohledem, a existenciálním myslitelem, který v reálném světě dokáže vidět projevy tvořivého a nevyčerpatelně tvárného života, a také víru ve vytváření stále živějších a hodnotnějších vztahů mezi jednotlivostmi. V jeho esteticko-filozofických koncepcích je každý fenomén v minulosti, přítomnosti a budoucnosti nahlížen jako časový průsečík věčné existence, jako gesto duchovního růstu, trvání a vyššího života, na němž se nutně musí podílet každý jedinec. Tím vlastně ve své tvorbě aktualizuje myšlenku duchovně sjednoceného lidstva a světové sounáležitosti a chápe lidskou civilizaci v její genezi jako celostný organizmus.

Podobně jako Merežkovský vystavěl Bělyj své esteticko-filozofické koncepci na triadickém principu. Projevuje se to například už i v jeho chápání symbolizmu a symbolu. Umění je podle něho ve své nejhlubší podstatě vždy symbolické, jelikož představuje organické spojení dvou pořádků, pořádku jevu vnějšího světa a pořádku živoucího vědomí. Toto spojení je jednotou světa vnějšího a vnitřního. Jeho smysl je pak možné odkrýt v metafyzice a mystice jako ukazatelích cesty komplexního přetvoření lidské bytosti a objevení nových forem bytí. V důsledku toho chápe symbol jako interakci tří následujících složek: 1) symbol jako obraz viditelné reality vzbuzující v našem vědomí určité emoce, 2) symbol jako alegorie vyjadřující ideový smysl obrazu (smysl filozofický, náboženský a společenský) a 3) symbol jako výzva k tvorbě skutečného života. Žádná z těchto tří složek ovšem nesmí převažovat nad druhou, naopak za jejich vzájemného spolupůsobení vzniká ve vědomí člověka konečný symbolický obraz jako živoucí celek našeho bytí.

Také v předmluvě ke své „druhé“ – *Dramatické symfonii* poukazuje Bělyj upozorňuje na přítomnost tří koexistujících a vzájemně provázaných smyslů v tomto uměleckém díle: smyslu „hudebního“, „satirického“ a „ideově-symbolického“. Z jejich vzájemné souhry, spočívající v prolínání racionálního, emocionálního, logického, intuitivního, vědomého a nevědomého se teprve rodí „hlubinný symbolický obsah“ a symfonie se stává projevem „estetického uchopování světa v jediném tvůrčím procesu“. Každý takový obraz-téma v jeho básnických symfoniích je nositelem určité nálady, filozofického a náboženského smyslu. Bělého básnické symfonie („beethovenovské symfonické skladby“) jsou tak zásadně podmíněny myšlenkou duchovně rostoucího

a nově utvářeného života a plně v souladu s triadickou prezentací provázaných smyslů je ji tedy možné rozdělit na tři vzájemně se prostupující vrstvy či části. První – vstupní část je opodstatněna myšlenkou potřeby sjednotitelského úsilí vycházejícího z přímé reflexe světového dění. K ní přimyká v kontradikci druhá, která prezentuje dějiny jako defilé destruktivních sil vystupujících proti syntéze. Ve třetí naopak na scénu přicházejí pozitivní síly směřující k duchovnímu sebepřerůstání, osvobození lidstva ve znamení syntézy a integrity a významnou se zde stává myšlenka zrodu vyššího života v hlubinách poznávajícího ducha, který dává veškeré lidské činnosti jednotný smysl.⁵ Takovým způsobem se v Bělého díle zhmotňuje „chrámový prostor“ a jeho tvorbu je možné, stejně jako třeba u českých symbolistů jako např. J. Zeyer a O. Březina, dát do souvislosti s vývojem evropské chrámové architektury, jejíž cílem bylo dát veškeré lidské činnosti jednotný smysl.

Snad nejlépe lze Bělého uvažování o genezi a smyslu lidské civilizace pochopit z kontextu jeho tvorby prozaické a v nemalé míře samozřejmě i jeho tvorby esejistické, které jsou samozřejmě vzájemně významově propojeny. Bělého tvorba, zejména pak tvorba prozaická tvoří ucelený organizmus, kde jednotlivé romány tvoří součást většího narativního celku, který sám nazývá *Epopejí JÁ*. Románové texty měly být reflexí určité výšece pohybu lidského vědomí, prožívajícího na zlomu epoch bezpočet katastrof a vleklých krizí, směrem k prvotní celostnosti. Do románového celku se tedy měly promítnout všechny nejdůležitější postuláty Bělého pojetí symbolizmu tak, aby vzniklé literární dílo bylo ve své podstatě prezentací určitého „modelu stavu vesmíru“ a uměleckou projekcí „skutečného vědomí tvůrčím způsobem přetvářející svět“.

Přiblížení k „pravdě“, a tedy i ke „skutečnému obrazu a stavu bytí světa“, je podle Bělého dáno postupným překonáním dvou extrémních projevů duševního života každého člověka (vnitřního, „mozkového“, rozumového života individua a života podvědomé živelnosti), izolovaných od skutečného obrazu vědomí. Toto překonání je myšleno jako tvůrčí propojení dvou krajností v třetí podobu bytí, která je prezentována jako jediný harmonický celek vytvářející vyšší ideality symbolizující dokonalou celostnost a plnost, kde se mystické snažení ducha individua spojuje s tvůrčí transformací reality. S tím souvisí i chápání symbolu jako způsobu „vyjádření ideální jednoty světa“, který znenadání přerůstá ve způsob či prostředek záchranu lidského vědomí cestou jeho úplné vnitřní proměny, zabraňující dezintegračním procesům, které otráasají nehlubšími základy současné civilizace a kultury.

S těmito dvěma extrémními projevy duševního světa souvisí i problematika dialogu Východu a Západu jako dvou odlišných kulturních prostorů a sil symbolizujících rozvoj lidského ducha.⁶ Jejich vymezení a konkrétní projevy jsou Bělým chápány mytologicky jako součásti

5 V souladu s tím se Bělýj samozřejmě zřetelně odvolává na myšlenkový svět Rudolfa Steinera, a to především na pojmy vymezující opět tři stádia vývoje lidského poznání: *imaginaci, intuici a inspiraci*, které ze Steinerova filozofického systému převzal a dále organicky rozvíjel v traktátu *О смысле познания* (1916). **Imaginace** znamená postupné sjednocení kritického myšlení vědy s dávno zapomenutým myšlením mytickým, snově obrazným v celostné pojetí obrazu, jehož doménou je fantazie. **Inspirace** je ve své podstatě sestupem do nejstarších a nehlubších vrstev lidské duše a setkáním s jungovskými chápánými praobrazy – archetypy sídlícími v podvědomí. Prostřednictvím **intuice** dochází ke konečné transformaci lidského vědomí ve „vědomí kosmické“. V tomto modu bytí se osobnost ocitá v jakémsi pomyslném středu světa. **Intuice** je tedy ve své podstatě iniciací subjektu, ontologickým přechodem z jednoho modu bytí do druhého. Jedinec umírá svému dětskému, profánnímu, neobrozenému životu, aby se tak znovu narodil pro novou, posvěcenou existenci a pro nový způsob bytí, který umožňuje dobrat se pravého poznání a sjednocení s bytím celku.

6 Na ruské filozofické půdě je tato myšlenka už od 19. století spjata s představami předních filozofů

vnitřního života jediného organismu, života vědomého, rozumového a života živelně kypícího a podvědomého. Výsledkem jeho snažení mělo být postižení vzájemného střetávání těchto dvou sil působících jak v rámci mikrokosmu, tak v rámci makrokosmu. To se promítlo především do jeho románů *Серебряный голубь* (1909) a *Петербург* (1916, 1922). V každém z myšlenkových světů obou románů je možné nalézt citelnou převahu jedné z těchto sil a od toho se také odvíjí a je tomu i podřízena veškerá dějová a významová struktura obou uměleckých děl. Jako svědectví řečeného lze uvést jednak část z Bělého dopisu Ivanovu-Razumnikovi z r. 1915, kdy již pobýval v Dornachu jako adept učení R. Steinera, ale také nevelkou pasáž z esejistického díla „*На перевале*“ (1918): „Такова моя постановка: *Серебряный голубь* – это Восток без Запада; и потому тут встает Люцифер (голубь с *ястребиным* клювом). *Петроград* – это Запад в России, т.е. Ариманическая Иллюзия, где механизм + голая абстракция логики создает мир Майи. (А. Белый и Иванов-Разумник: Переписка 1998: 57) [...] Два романа мои *Петербург* и *Серебряный голубь* рисуют два ужаса не дерзающей до конца жизни нашей: освобождение в бессердечной Главе и в безумстве сердечном.“ (Белый 1981: 500) Setkání s Rudolfem Steinerem a zasvěcení do antroposofie radikálně změnily uvažování Bělého o problému Východ – Západ. Zbavuje se pout nacionalistického chápání budoucí sjednocující kulturní mise Ruska, a jak sám říká, přestává být „občanem Ruska“ a stává se „občanem Evropy a světa“. Pojem Východ – Západ se mu náhle stává problémem rozvoje lidského nitra, problémem náboženského a mystického sebepoznání a sebevymezení člověka.

Ve své stati *На перевале* (1907) se Bělýj pokouší symbolicky vyjádřit projevy těchto dvou extrémních situací, v nichž se lidský duch nalézá. „Cesta Východu“ představuje symbolické zastínění rozumu srdcem, které se šíří nekontrolovatelně jako oheň. V „cestě Západu“ sehrává dominantní roli mozek navěky uzavřený do vězení lebeční dutiny a nekonečně plodící řady pojmů bez skutečného, dynamického životního principu. V lidském vědomí se rodí pocit otroctví a snaha o jeho překonání. Úsilí překročit hranici utvářenou rozumem ovšem podle Bělého beznadějně ztroskotává na absenci kontemplativního způsobu nazírání na svět a bezprostředně vede k jeho postupnému rozpadu a zničení.

Obě cesty postupně ústí do nebytí, a tak z jejich tragické rozdvojenosti pro Bělého vyvstává vnitřní potřeba syntézy těchto dvou principů, kterou lze považovat za nejzávažnější životní krédo, do něhož byla soustředěna téměř veškerá jeho tvůrčí energie: „*Моя жизнь* – Восток в Западе или Запад в Востоке и рождение Христова Импульса в душе. Череп будет разбит: светлый Голубь пришествия спустится в отверстие наших разрывов: соединение головных и сердечных наук будет следствием схождения Голубя из-за мозга сквозь мозг на сердечный престол.“ (Белый 1981: 500, 501) Zmíněné romány tedy tvoří jeden organizmus – *Еропей* JÁ, *Еропей* Východ – *Запад*. V Bělého korespondenci a také třeba i v předmluvě k jeho prvnímu románu *Серебряный голубь*⁷ vystupuje na povrch autorův záměr vytvořit trilogii,

a kulturologů o budoucí úloze Ruska jako země nacházející se na pomezí západní a východní civilizace, a tedy přirozeně prostředkující kontakt mezi nimi a v budoucnu harmonizující dva extrémní póly – vypjatý individualismus a racionalismus typický pro západní svět s živelností a kontemplativností světa východního. Sám Bělýj vystupuje v r. 1917 v *Петроградские религиозно-философские společnosti* s referátem, který nese název Восток или Запад.

7 „Настоящая повесть есть первая часть задуманной трилогии *Восток или Запад*; в ней рассказан лишь эпизод из жизни сектантов; но эпизод этот имеет самостоятельное значение. Ввиду того, что большинство действующих лиц еще встретятся с читателем во второй части *Путники*, я счел воз-

jejíž třetí část povede ke konečné syntéze a harmonizaci dvou principů podílejících se na bytí světa a vytvoření „vyššího kosmického řádu“: „В *Серебряном Голубе* сознание героев, так сказать, без смысла и только бросается в *стихийность*, здесь [в роману *„Петербург“*, rozn. J. V.] сознание отрывается от стихийности. Вывод – печальный: в том и другом случае. В третьей части трилогии формула будет такова: сознание, органически соединившееся со стихиями и не утратившее в стихиях себя, есть *жизнь подлинная*.“ (Белый и Иванов-Разумник: Переписка 1998: 39) Zůstalo však pouze u záměru; třetí část trilogie, která měla nést název *Невидимый Град*, nebyla v pravém slova smyslu nikdy vytvořena, a tudíž neexistuje jako kompaktní umělecké dílo mající atributy celistvé románové formy. Bělyj se nakonec omezil na vytvoření cyklu autobiograficky laděných děl s názvem *Моя жизнь*, jejíž první částí se stal i román *Котик Летаев* (1922), jako reflexe antroposofického „zříciho vědomí“.

Jak tedy měla třetí, syntetizující část trilogie, v níž mělo dojít ke konečnému růstu a scelení lidského ducha, vypadat? Samotný název díla může napovědět, že časoprostor, do kterého měl být román situován, patří do sféry sjednoceného ducha, kterou nelze postihnout základními smysly. Bělyj pravděpodobně ve své tvůrčí koncepci vycházel, stejně jako ve své stati o „kosmickém“ původu jazyka a zvuků (*Глоссолалия*), z antroposofických představ o dávné „pravlasti“, „ztraceném ráji“, prvním a zároveň posledním modu bytí, do kterého nakonec vstoupí vnitřně osvobozené a sjednocené lidstvo.

Pod vlivem Steinerových přednášek a meditací přejímá Bělyj pro své budoucí dílo také celou antroposofickou kosmogonii a představu o existenci tří různých těl v člověku: fyzického, éterického a astrálního. Právě uvědomění si prostředního z nich přináší to, co Bělyj nazýval „éterickým zřením“, „paměti o paměti“ a vede k poznání života jako celku a v něm ukrytých duchovních sil potřebných k transformaci a obrodě člověka a lidstva jako celku.

To pravděpodobně znamenalo také vážný obrat v Bělého tvůrčím úsilí, kdy dospívá k přesvědčení, že člověk představuje sám o sobě „malý vesmír“ a že tento pocit je nejintenzivnější v prožívání dítěte. Na rozdíl od předchozích částí trilogie se objektem Bělého zájmu stal již ne vnější svět (ruská provincie, městský labyrint), ale svět mystický, svět „neviditelného města“, labyrint duše, svět Já, interpretovaný v kategoriích Východ – Západ, kde dochází ke zrodu „Kristova impulsu“ v lidském nitru. Postupně se zde tak rodí představa „chrámu duše“ a jeho vnitřního prostoru, který je naplněn slovem chápaným jako celostný živý obraz vytvářející nový živoucí systém dovolující postihnout pravou podstatu bytí. Zvenčí je tento „chrám duše“ lemován opěrným sloupořadím, z nichž jedno představuje Východ (obraznost) a druhé Západ (rozumovou abstrakci). Uprostřed chrámu sídlí obojí sjednocující „živý obraz myšlenky“ (Sofie, Božská moudrost). Tento symbolický akt vstupu do chrámu je tedy podobně jako u Merežkovského nakonec nazírán jako moment finálního přerodu lidské civilizace.

Závěrem je tedy možné konstatovat, že tyto koncepce symbolizmu nejsou jen ryze estetickou teorií, ale zahrnují v sobě i širší významový eticko-filozofický a duchovní kontext. Ve svých esejistických a uměleckých dílech jak Merežkovskij, tak i Bělyj poukazují na nezákladnější a neopomenutelný fakt celé své symbolistické estetiky, že prvním a zároveň i posledním cílem umění

можным закончить эту часть без упоминания о том, что случилось с действующими лицами повести – Катей, Матреной, Кудеяровым, – после того, как главное действующее лицо, Дарьяльский, покинул сектантов. [...] и в этом смысле голубей, изображенных мною, как секты, не существует; но они возможны со всеми своими безумными уклонами; в этом смысле голуби вполне реальны.“ (Белый 1981: 497).

je *celkové přetvoření života a kultury*. Primárním úkolem symbolismu je tedy pochopit a osvětlit nejhlubší protiklady a problémy současné kultury. Jednou z možných cest k tomuto pochopení je pohled na lidskou kulturu jako na jediný velký celek. Její jednotlivé vývojové etapy se svými charakteristickými projevy prostřednictvím takového pohledu na věc nepředstavují pouze úlomky „mrtvých forem“, ale skutečně živoucí obrazy či mody bytí jako svědectví o cestě vědomí a kultury k plnějšimu sebeuvědomění a sebepoznání. Takový organický pohled na světové kulturní dědictví jako na hledání jedinečné „světlé linie“ v toku a nekonečném střídání jednotlivých kulturních epoch odkazuje k tomu, aby toto estetické a gnozeologické pojetí světa bylo chápáno jako specifická cesta za osvětlením záhad lidského pobytu ve světě.

THE SYNTHESIS OF THE AESTHETICS AND THE HISTORIOSOPHY IN THE CONTEXT OF THE RUSSIAN SYMBOLISM

SUMMARY The study focuses on the effort to find inner connections between aesthetic-philosophical concepts of the Russian symbolism and the historiosophy. In the aesthetic theories and work of art of D. S. Merezhkovsky and A. Bely we can find particular ideas that confirm their interest in the meaning of culture and civilization. For them, art became a philosophic-mystic way to completeness and psychological fullness of human and civilization, where they realized “Solovjovian” idea of synthesis. Their work of art makes a complex system, reflecting the concept of mystic-religious genesis of world and humankind. The real symbolist art is based on reading and understanding the words, images and symbols so that it could overcome the antinomy of “cosmic reality” and “seemingly real world”. The necessary thing was to understand the essence of words as a unity of sound, existence and bearer of sense. The word-symbol made it possible to estimate hidden powers of universe, to recognize the richness of the world, to see the most minor event as a “gesture of eternity” and to discover “the secret of spiritual growth and unity”. Thanks to that the art stepped into new relationships with universe and the art imagery became one of methods of cognition.

LITERATURA

- / Baudelaire Ch., 1968, *Úvahy o některých současnících*, Praha.
- / Белый А., 1981, *Петербург*, Москва.
- / Белый А., 1989, *Серебряный голубь*, Москва.
- / Белый А., 1994, *Символизм как миропонимание*, Москва.
- / Verdajev N., 2000, *Filozofie svobody (Původ zla a smysl dějin)*, Olomouc.
- / Чистякова Е. И., 1990, Эстетическое христианство Андрея Белого, „*Вопросы философии*“, 11/, с. 85–90.
- / Losskij N. O., 2004, *Dějiny ruské filozofie*, Velehrad – Roma.
- / 1998, А. Белый и Иванов-Разумник: *Переписка*, Санкт-Петербург.

- / Мережковский Д. С., 1914, *Полное собрание сочинений*, Москва.
- / Никитина Л. Н., 1997, *Вопросы философии и культурологии*, Нижегородск.
- / Papoušek V., 2012, Slovník a vize (Reprezentace universa a univerzality v řeči symbolistů), „WORLD LITERATURE STUDIES, Časopis pro výskum svetovej literatúry“, 4, 1, s. 43–53.
- / Řezníčková L., 2004, *Moderna a historismus*, Praha.
- / Steiner R., 1999, *Anthroposofie: úvod do anthroposofického světového názoru*, Svatý Kopeček u Olomouce.

WŁADZA PRZESTRZENI. STEP ANTONIEGO CZECHOWA

MARCIN ZIOMEK

THE POWER OF SPACE. THE STEPPE BY ANTON CHEKHOV

ABSTRACT *The present article attempts to analyse The Steppe by Anton Chekhov in the context of the power held by endless space over the fates of Russians. The protagonist's journey into adulthood becomes a pretext for the writer to explore issues related to Russian mentality.*

KEY WORDS *Russian literature, Anton Chekhov, The Steppe, infinitude*

CONTACT *Uniwersytet Jagielloński; marcin.ziomek@uj.edu.pl*

Широкое пространство всегда владело сердцами русских (Лихачев 1984: 10)

Opublikowany w 1888 roku na łamach czasopisma „Северный вестник” *Step* był pierwszym większym utworem prozatorskim Antoniego Czechowa. Z uwagi na druk w popularnym wówczas periodyku „potraktowany został jako prawdziwy debiut, pasowanie na pisarza” (Śliwowski 1989: XLII) – zauważa René Śliwowski. I choć nie brakowało głosów uznania i entuzjastycznych recenzji to w przekonaniu badacza nie dostrzeżono jeszcze pojawienia się wielkiego-pisarza nowatora. Oryginalność utworu utrudniała odbiór i przysłała wpisane weń wartości ideowe (Zob. Śliwowski 1989: XLII). Ówczesna krytyka i czytelnicy skupili swoją uwagę przede wszystkim na impresjonistycznym ujęciu bezkresu stepu, pomijając rozpoznany przez Czechowa relacyjny charakter otaczającej człowieka przestrzeni. Interesujące w tym kontekście wydają się uwagi autora zawarte w liście do Dmitrija Grigorowicza, które pokazują, że na przykładzie indywidualnego losu pisarz pragnął poruszyć zagadnienie o charakterze ogólnym:

В своей *Степи* через все восемь глав я провожу девятилетнего мальчика [...] Вся энергия художника должна быть обращена на две силы: человек и природа. С одной стороны, физическая слабость, нервность, ранняя половая зрелость, страстная жажда жизни и правды, мечты о широкой, как степь, деятельности, беспокойный анализ, бедность знаний рядом с широким полетом мысли; с другой – необъятная равнина, суровый климат, серый, суровый народ со своей тяжелой, холодной историей, татарщина, чиновничество, бедность, невежество, сырость столиц, славянская апатия и проч... Русская жизнь бьет русского человека так, что мокрого места не остается, бьет на манер тысячепудового камня. В З<ападной> Европе люди погибают оттого, что жить тесно и душно, у нас же оттого, что жить просторно... Простора так много, что маленькому человеку нет сил ориентироваться... (Чехов 1975: 190).

Powiązanie przez pisarza aspektów geograficznych z czynnikami mentalnościowymi kieruje uwagę w stronę kluczowych konceptów kultury rosyjskiej i skłania do tego, by przyjrzeć się utworowi przez ich pryzmat. Mikołaj Bierdiajew stwierdza: „Zachodzi odpowiedniość między bezmiarem i nieskończonością rosyjskiej ziemi i duszy rosyjskiej, między geografią fizyczną i geografią duchową. W duszy narodu rosyjskiego jest taki sam bezmiar, bezkres, dążenie do nieskończoności, jaką odnajdujemy w rosyjskiej równinie” (Bierdiajew 1999: 8). Przestrzenny bezmiar, bezkres, nieskończoność, o której pisze myśliciel oddaje rosyjski rzeczownik *простор*, niemający w zasadzie ekwiwalentu w języku polskim.¹ Ten motyw przestrzennej nieskończoności to – jak zgodnie podkreślają badacze kultury rosyjskiej – „jeden z podstawowych elementów składowych jej struktury” (Przybył-Sadowska – Sadowski – Urbanek 2016: 41–42). A bezkresne przestrzenie, zdaniem wielu pisarzy, historyków i myślicieli, mają być jednym z najistotniejszych czynników kształtujących mentalność rosyjską. Wasilij Kluczewski

¹ „Odpowiada mu wprawdzie wyraz ‚przestwór’ o identycznej morfologii, który wszakże różni się od *простору* pod względem pragmatycznym. *Простор* ma neutralne zabarwienie stylistyczne i jest stosowany wszędzie tam, gdzie występuje konieczność nazwania takiej przestrzeni, która jest ‚szeroka’ i nieograniczona żadną widoczną przestrzenią. Przestrzenią taką jest najczęściej step lub pole” (Przybył-Sadowska – Sadowski – Urbanek 2016: 41–42). Bliskie znaczeniowo i konceptualnie pojęciu *простор* są rzeczowniki: ширь, широта, даль, бескрайность, чистое поле.

tłumaczył zamiłowanie Rosjan do wielkich przestrzeni ciężkimi warunkami życia, panującymi na wielkiej niezaludnionej równinie o stosunkowo surowym klimacie, która nie pozostawiała żadnej nadziei na jej zagospodarowanie i wysokocywilizacyjne urządzenie nawet w dalekiej przyszłości. Człowiek stale odczuwający swoją bezradność wobec bezkresnej równiny z nabożeństwem odnosił się do jej potężnej żywiołowej mocy i ubóstwiał te „niczyje” lub „Boże” przestworza (Szczyk 2014: 534).

Z kolei Fiodor Stiepun zapytywał retorycznie w zakończeniu niewielkiego artykułu z 1912 roku *К феноменологии ландшафта*:

Необъятные дали, бесконечные просторы, явная эстетическая несозданность и бесформенность – вот основные черты русской природы. Не в них ли кроется причина того, что так легко и просто отказываются русские души и русское творчество от столь непоборимого на Западе обаяния самодовлеющей формы. (Степун 2000: 807)

Znane jest również przeświadczenie, że owa bezgraniczna przestrzeń ma być także, a może nawet przede wszystkim, źródłem wewnętrznej wolności człowieka rosyjskiego, wolności obcej człowiekowi Zachodu. Szczególnie mocno i wyraźnie to przekonanie wybrzmiało w eseju Iwana Iljina² *О России*:

Россия одарила нас бескрайними просторами, ширью уходящих равнин, вольно пронизываемых взором да ветром, зовущих в легкий, далекий путь. И просторы эти раскрыли наши души и дали им ширину, вольность и легкость, каких нет у других народов. Русскому духу присуща духовная свобода, внутренняя ширь (Ильин 1995).

W przekonaniu myśliciela całe rosyjskie doświadczenie ma być przeniknięte duchem wewnętrznej wolności właściwej tradycji rusofilskiej, która wyraźnie oddziela ją od wolności zewnętrznej. Zwraca na to uwagę w artykule *О русской идее*:

Русскому человеку свобода присуща как бы от природы. Она выражается в той органической естественности и простоте, в той импровизаторской легкости и непринужденности, которая отличает восточного славянина от западных народов вообще и даже от некоторых западных славян. Эта внутренняя свобода чувствуется у нас во всем: в медлительной плавности и певучести русской речи, в русской походке и жестикуляции, в русской одежде и пляске, в русской пище

2 Iwan Iljin (1883–1954) uważany jest obecnie za duchowego patrona rosyjskiego faszyzmu i nazywany „filozofem Putina”. Choć myśliciel odnosił się do faszyzmu z nieskrywaną sympatią to sprowadzenie poglądów tego wybitnego rosyjskiego prawnika o konserwatywno-monarchicznych zapatrywaniach do skrajnych form wydaje się być daleko idącym uproszczeniem, pomijającym historyczne uwarunkowania i konteksty myśli Iljina. Sławomir Mazurek pisze, że Iljin „Nigdy [...] nie przestał powtarzać, że faszyzm miał do spełnienia ważną misję, z której nie wywiązał się wskutek popełnionych błędów. Mimo to – a jest to szczególnie wiele mówiący o jego osobowości – nie zdecydował się na polityczną współpracę z nazistami, choć gestapo wywierało nań brutalny nacisk. Zagrożony wysyłką do obozu koncentracyjnego w ostatniej chwili wraz z rodziną zbiegł do Szwajcarii”. (Mazurek 2008: 216). Nie jest moim celem nobilitowanie poglądów Iljina, ale zwrócenie uwagi na złożoność jego myśli.

и в русском быту. Русский мир жил и рос в пространственных просторах и сам тяготел к просторной нестесненности (Ильин 2005).

Iłjin należy do grona tych, których twierdzą, że nieograniczona przestrzeń oddziałuje zdecydowanie pozytywnie na rosyjskiego ducha. Z zupełnie innym spojrzeniem mamy do czynienia w utworze Czechowa, ponieważ – jak przekonuje Nikołaj Kapustin – pisarz toczy w *Stepie* spór z Gogolem i tymi rosyjskimi pisarzami i myślicielami, dla których przestrzeń związana jest z nieograniczonymi możliwościami narodu rosyjskiego (Zob. Капустин 2005: 90). Należy jednocześnie podkreślić, że Czechow – ten „najcichszy z rosyjskich pisarzy” (Szetow 2005: 32) – w przeciwieństwie do wielu swoich poprzedników i współczesnych stronił od stawiania jednoznacznych diagnoz i unikał bezpośrednich wypowiedzi na temat rosyjskiego charakteru narodowego. Bliższa była mu bowiem naturalistyczna analiza odrębnych przypadków, gdyż to „właśnie przypadek towarzyszy nieuchronnie obiektywnemu procesowi gromadzenia faktów, antycypując odkrycia o wymowie ogólnej” (Śliwowski 1989: XXXV).

Bohaterem *Stepu* pisarz uczynił dziewięcioletniego Jegoruszkę, który w towarzystwie wuja i ojca Chrystofora wyrusza z rodzinnego miasteczka do gimnazjum. Chłopiec opuszcza dobrze znaną, bezpieczną przestrzeń domu i jedzie w nieznaną. W związku z tym czuje się najniebezpieczniej człowiekiem na świecie. Narrator powie: „Он чувствовал себя в высшей степени несчастным человеком и хотел плакать” (Чехов 1977: 12). Bohater utworu wrzucony w świat, a ściślej rzecz ujmując w bezkresną przestrzeń, doświadcza tego, o czym pisze Władimir Toporow:

[...] wejście w nową przestrzeń związane jest z uczuciem strachu i/lub niepewności jako pewnej negatywnej emocji. Nowa przestrzeń nie jest znana człowiekowi, który przywykł do starej przestrzeni i posługuje się nią na pewnym głębinowym poziomie świadomości lub nieświadomości. W czasie przejścia do nowej przestrzeni człowiek okazuje się pozbawiony tego poprzedniego nieświadomego oparcia w postaci starej przestrzeni z jej właściwościami, i ogarnia go to schopenhauerowsko-nietzscheańskie przerażenie (pokrewne *terror antiquus*), nieodłączne od człowieka, który zaczyna wątpić w formy poznania zjawisk (Toporow 2003: 45).

Istotne jest to, że mały bohater wybucha płaczem w chwili, gdy bryczka przekracza granice miasteczka, za którymi rozpościera się bezkresna przestrzeń.

Wewnętrzną organizację utworu Czechowa konstituują dwa ściśle z sobą powiązane motywy: bezkresnej przestrzeni, której namacalnym wyrazem jest tytułowy step oraz topos drogi – wędrówki. I choć „Wędrowanie i pielgrzymowanie w kulturze rosyjskiej są odbierane jako formy wolności, wyraźnie związane z nieograniczoną przestrzenią” (Przybył-Sadowska – Sadowski – Urbanek 2016: 71), to dla Jegoruszki podróż od samego początku budzi niepokój i odbiera ją jako przymus.

Właściwym bohaterem utworu wydaje się jednak być niemy, choć pełen dźwięków i różnorodnych odgłosów, tytułowy step, a sama opowieść staje się próbą pokazania człowieka rosyjskiego w zetknięciu z przyrodą i przestrzenią. Skończoność człowieka zestawiona zostaje z bezkresem otaczającej go równiny:

Между тем перед глазами ехавших расстилалась уже широкая, бесконечная равнина, перехваченная цепью холмов. Теснясь и выглядывая друг из-за друга,

эти холмы сливаются в возвышенность, которая тянется вправо от дороги до самого горизонта и исчезает в лиловой дали; едешь-едешь и никак не разберешь, где она начинается и где кончается... (Чехов 1977: 16).

We wszystkich impresjonistycznych opisach stepu pojawia się kilka stałych elementów. Przede wszystkim niemająca końca i nieogarniona wzrokiem przestrzeń, monotonia oraz specyficzna nuda, wynikająca z powtarzalności i, wydawałoby się, nieruchomości otaczającego krajobrazu:

Но прошло немного времени, роса испарилась, воздух застыл, и обманутая степь приняла свой унылый июльский вид. Трава поникла, жизнь замерла. Загорелые холмы, буро-зеленые, вдали лиловые, со своими покойными, как тень, тонами, равнина с туманной далью и опрокинутое над ними небо, которое в степи, где нет лесов и высоких гор, кажется страшно глубоким и прозрачным, представлялись теперь бесконечными, оцепеневшими от тоски... (Чехов 1977: 16–17).

N. Razumowa zauważa: „Степь как пространственная модель сюжета характеризуется не направленной протяженностью, а простором, не имеющим внутренней выстроенности, осмысленной изменчивости” (Разумова 2001: 86).

Jegoruszka po jakimś czasie zaczyna obojętnie spoglądać to na prawo, to na lewo, zmęczył go bowiem doskwierający upał oraz stepowa monotonia: „Егорушка уж не плакал, а равнодушно глядел по сторонам. Зной и степная скука утомили его. Ему казалось, что он давно уже едет и подпрыгивает, что солнце давно уже печет ему в спину” (Чехов 1977: 18). W trakcie postoju zaciekawiony ogląda okolice, okazuje się jednak, że dostrzega to samo, co widział wcześniej: „Егорушка, задыхаясь от зноя, который особенно чувствовался теперь после еды, побежал к осоке и отсюда оглядел местность. Увидел он то же самое, что видел и до полудня: равнину, холмы, небо, лиловую даль” (Чехов 1977: 23). Stepowa monotonia, bezmiar otaczającej przestrzeni oraz poczucie osamotnienia wyzwalają w małym bohaterze pokłady skrajnych emocji. Bardzo dobrze pokazuje to scena z Dymowem. Wzburzony i doprowadzony do emocjonalnych granic Jegoruszka staje w obronie krzywdzonego Jemieliiana i wykrzykuje do Dymowa: „Ты хуже всех! Я тебя терпеть не могу! (Чехов 1977: 82), by za chwilę szlochać i wołać „Мама! Мама!” (Чехов 1977: 83). To dziecięce wołanie i płacz pośród obcych ludzi stają się dla niego jedynym punktem oparcia i sposobem na ukojenie egzystencjalnego przerażenia, związanego z doświadczeniem przebywania w nowej i w jakiś sposób nieprzyjaznej przestrzeni:

И эти люди, и тени вокруг костра, и темные тюки, и далекая молния, каждую минуту сверкавшая вдали, – всё теперь представлялось ему нелюдимым и страшным. Он ужасался и в отчаянии спрашивал себя, как это и зачем попал он в неизвестную землю, в компанию страшных мужиков? Где теперь дядя, о. Христофор и Дениска? Отчего они так долго не едут? Не забыли ли они о нем? От мысли, что он забыт и брошен на произвол судьбы, ему становилось холодно и так жутко, что он несколько раз порывался прыгнуть с тюка и опроретью, без оглядки побежать назад по дороге, но воспоминание о темных, угрюмых крестах, которые непременно встретятся ему на пути, и сверкавшая вдали мол-

ния останавливали его... И только когда он шептал: «мама! мама!» ему становилось как будто легче... (Чехов 1977: 83).

Podróż przez step dla młodego bohatera ma charakter inicjacyjny, ponieważ podwójnie wrzucony w świat – świat obcych ludzi i świat własnych odczuć – poznaje otaczającą go nową i zupełnie nieznaną rzeczywistość, która w niczym nie przypomina mu tej dotychczasowej. Szeroka stepowa droga budzi jego zdumienie. Wydaje się, że nie jest przeznaczona dla zwykłych ludzi, lecz dla legendarnych i potężnych bohaterów ruskich bylin:

Что-то необыкновенно широкое, размашистое и богатырское тянулось по степи вместо дороги; то была серая полоса, хорошо выезженная и покрытая пылью, как все дороги, но шириною в несколько десятков сажен. Своим простором она возбудила в Егорушке недоумение и навела его на сказочные мысли. Кто по ней ездит? Кому нужен такой простор? Непонятно и странно. Можно, в самом деле, подумать, что на Руси еще не перевелись громадные, широко шагающие люди, вроде Ильи Муромца и Соловья Разбойника, и что еще не вымерли богатырские кони (Чехов 1977: 48).

Narrator opowieści zauważa, że przestrzeń stepu, ze względu na swoje rozmiary, o wiele bardziej nadaje się dla tych baśniowych mocarzy niż dla zwykłych śmiertelników.³ Okazuje się, że potężny step nie jest dla przemierzających go bohaterów utworem źródłem wewnętrznej siły, która czyni człowieka duchowo wolnym i zdolnym do wielkich czynów na miarę przestrzeni, wśród których żyje. Razumowa pisze: „В повести нет персонажей, соразмерных огромности степи. Каждый из них охватывает лишь частицу ее метафизического пространства” (Разумова 2001: 87). Wyjątek stanowi człowiek stepu – tajemniczy, potężny i zdawałoby się nieuchwytny Warłamow – uosobienie siły i władzy: „Этот человек сам создавал цены, никого не искал и ни от кого не зависел; как ни заурядна была его наружность, но во всем, даже в манере держать нагайку, чувствовалось сознание силы и привычной власти над степью” (Чехов 1977: 80).

Czechow pokazuje w *Stepie*, że ta nieobjęta przestrzeń swoim bezmiarem i nieskończonością ogranicza człowieka i zniewala go. Step swoim bezkresem usypia ludzkie możliwości, nie zachęca do działania, ale wręcz przeciwnie sprawia, że Rosjanin zamiast żyć woli wspominać rzeczy minione i tęsknić: „всё мешается в непрерывный, монотонный гул, под который хорошо вспоминать и грустить. Однообразная трескотня убаюкивает, как колыбельная песня; едешь и чувствуешь, что засыпаешь” (Чехов 1977: 45). Świadczą o tym losy współtowarzyszy Jegoruszki. Ogromna przestrzeń staje się też źródłem samotności, doświadcza jej przez cały czas młody bohater. Nie jest to jednak samotność wynikająca tylko i wyłącznie z opuszczenia bezpiecznej i przyjaznej przestrzeni domu oraz nieobecności najbliższych osób, ale samotność w wymiarze egzystencjalnym, której źródłem jest wrzucenie w świat i być może perspektywa pustki metafizycznej. Konfrontacja własnej skończoności i ograniczoności z nieskończonością i bezmiarem wszechświata rodzi takie odczucia w bohaterze:

3 Powyższy fragment budzi skojarzenia z obrazem Wiktora Wasniecowa *Богатыри* (1898) ze zbiorów Galerii Trietiakowskiej. Jak zauważa Orlando Figes „właściwym przedmiotem dzieła jest krajobraz, a nie tytułowi legendarni rycerze. Podkreśla to postać środkowego bohatera, który przystawia dłoń do czoła, aby zobaczyć, co jest w oddali” (Figes 2007: 307).

Когда долго, не отрывая глаз, смотришь на глубокое небо, то почему-то мысли и душа сливаются в сознание одиночества. Начинаешь чувствовать себя непоправимо одиноким, и всё то, что считал раньше близким и родным, становится бесконечно далеким и не имеющим цены. Звезды, глядящие с неба уже тысячи лет, само непонятное небо и мгла, равнодушные к короткой жизни человека, когда остаешься с ними с глаз на глаз и стараешься постигнуть их смысл, гнетут душу своим молчанием; приходит на мысль то одиночество, которое ждет каждого из нас в могиле, и сущность жизни представляется отчаянной, ужасной... (Чехов 1977: 65–66).

Horyzontalny i wertykalny bezkres oraz pustka to semantyczne składowe rzeczownika *простор*. Władimir Dal w następujący sposób definiuje to słowo: „простое, пустое, порожнее, ничем не занятое место, относительная (не безусловная) пустота; пространство, по трем размерам своим” (Даль 2003: 514). Z określeniem tym związane są także takie pojęcia jak przestronność i ciasnota. Pierwsze z nich wywołuje wśród użytkowników języka rosyjskiego skojarzenia pozytywne, drugie natomiast zdecydowanie negatywne. Od pochwały przestrzennego bezmiaru rozpoczyna się jedna z najstarszych ruskich bylin opowiadająca o Słowiku Budimirowiczu. Natomiast przebywający na Zachodzie Rosjanie wielokrotnie skarżyli się w swoich relacjach z podróży na ciasnotę dobrze zagospodarowanej przestrzeni (Zob. Szczukin 2014: 532, 534). Tymczasem w utworze Czechowa mamy do czynienia z odmiennym wartościowaniem pojęć *широта* i *теснота*.

Podróż w dorosłość małego człowieka po drogach stworzonych dla legendarnych mocarzy kończy się w przestrzeni skrojonej na jego małą miarę. Najpierw w małym pokoiku w zajezdzie, gdzie spotyka bliskie sobie osoby, a następnie w saloniku Nastasji Pietrowny Toskunowej – małym, dusznym, zastawionym ikonami i doniczkami. Te epitety pełnią funkcję nie tyle charakteryzującą, dookreślającą pomieszczenie, co raczej kontrastującą z otwartą, rozległą, „pustą” przestrzenią stepu. „Z tej bezkresnej równiny – pisze Figes – nie ma ucieczki – sama w sobie stanowi więzienie. Krajobraz jest w tym opowiadaniu duszny i przytłaczający, a jego monotonii nie zakłóca żaden dźwięk ani ruch. Gdy czterech ludzi przemierza step w „obszarpanej bezresorówce” wydaje się, jakby czas stanął w miejscu, przyroda zastygła w bezruchu. Nad wszystkim unosi się nastrój martwoty i osamotnienia” (Figes 2007: 307). Paradoksalnie w tym ciasnym pokoju znajduje się więcej przestrzeni niż na rozległym stepie, który pokonał małego bohatera.

Step – jak głosi podtytuł – to rzeczywiście „dzieje pewnej jazdy”, bardzo konkretnej, bo naznaczonej dziecięcym lękiem przed nieznanym, a jednocześnie przykład władzy bezkresnej przestrzeni nad rosyjskim losem. Historia przyspieszonego dojrzewania Jegoruszki staje także opowieścią o swoiście pojętym determinizmie geograficznym, ponieważ młody bohater dopiero wkracza w dorosłe życie, a już zdaje się być naznaczony zgubnym oddziaływaniem otaczającej go przestrzeni. W dyskursie mentalnościowym ta pozbawiona wyraźnie zarysowanych granic równina traktowana jest bardzo często jako źródło bierności, zaniku woli, lenistwa, apatii, a więc cech „stereotypowo” utożsamianych z rosyjskim charakterem narodowym.⁴ *Step* po-

4 Zwraca na nie uwagę chociażby Bierdiajew w pracy *Los Rosji (Судьба России, 1918)*: „Власть шири над русской душой порождает целый ряд русских качеств и русских недостатков. Русская лень, беспечность, недостаток инициативы, слабо развитое чувство ответственности с этим связаны. Ширь русской земли и ширь русской души давили русскую энергию, открывая возможность движения в сторону экстенсивности” (Бердяев 1918: 64).

przez swoją fragmentaryczność, ograniczenie warstwy zdarzeniowej do ciągu niepowiązanych z sobą bezpośrednio epizodów oraz rozbudowane partie opisowe przybiera kształt rozmyślenia nad konsekwencjami życia pośród „nadmiaru przestrzeni”.

THE POWER OF SPACE. THE STEPPE BY ANTON CHEKHOV

SUMMARY The motif of spatial endlessness is one of the basic building blocks of the Russian culture. It is captured by the Russian noun *prostor*, which has no real equivalent in the Polish language. Infinite spaces are, according to numerous Russian writers, historians, and thinkers, among the most significant factors shaping Russian mentality. According to Ilya Ilyin limitless spaces are supposed to be the source of the internal freedom of the Russian people, alien to Europeans. By contrast, in *The Steppe*, Chekhov is in dispute with Gogol and those Russian writers and thinkers for whom space is bound with the unlimited possibilities of the Russian nation. He shows that the immeasurable space of the steppe numbs human capacities with its overwhelming size. It does not encourage action but makes the Russian prefer to remember things past and indulge in nostalgia rather than simply live. The story of the protagonist's accelerated maturation becomes a tale of geographical determinism. The plain, with its lack of clearly delineated borders, is treated as a source of passiveness, atrophy of will, laziness, apathy, which are features “stereotypically” associated with the Russian national character. *The Steppe*, through its fragmentary structure, its limiting of the plot to a series of episodes not related directly to one another, and its extensive descriptions, takes on the form of a meditation on the consequences of living among the “excess of space”.

LITERATURA

- / Бердяев Н., 1918, *Судьба России*, Москва.
- / Даль В., 2003, *Толковый словарь живаго великорусского языка*, т. 3, Москва, с. 514.
- / Ильин И., 1995, О России. Три речи, https://royallib.com/read/ilin_ivan/o_rossii_tri_rechi.html#o [dostęp 31.10.2022]
- / Ильин И., 2005, О русской идее, <https://pravoslavie.ru/367.html> [dostęp: 31.10.2022].
- / Капустин Н., 2005, Повесть А. П. Чехова «Степь» в контексте «русской идеи», *Studia Rossica XVI. Dzieło Antoniego Czechowa dzisiaj*, red. A. Wołodźko-Butkiewicz, L. Łucewicz, Warszawa, s. 87–97.
- / Лихачев Д., 1984, Просторы и пространство, Д. Лихачев, *Заметки о русском*, Москва.
- / Разумова Н., 2001, *Творчество А.П. Чехова в аспекте пространства*, Томск.
- / Степун Ф., 2000, К феноменологии ландшафта, Ф. Степун, *Сочинения*, ред. В. Кантор, Москва, с. 804–807.
- / Чехов А., 1975, *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. Письма в 12 томах*, т. 2, Москва.
- / Чехов А., 1977, Степь. История одной поездки, *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. Сочинения в 18 томах*, т. 7, Москва.

- / Bierdiajew M., 1999, *Rosyjska idea*, tłum. J. C. – S. W., Warszawa.
- / Figes O., 2007, *Taniec Nataszy. Z dziejów kultury rosyjskiej*, tłum. W. Jeżewski.
- / Mazurek S., 2008, *Rosyjski renesans religijno-filozoficzny. Próba syntezy*, Warszawa.
- / Przybył-Sadowska E. – Sadowski J. – Urbanek D., 2016, *Rosja. Przestrzeń, czas i znaki*, Kraków.
- / Szestow L., 2005, *Twórczość z niczego (A. P. Czechow)*, L. Szestow, *Początki i końca*, tłum. J. Chmielewski, Kęty, s. 9–37.
- / Szczukin W., 2014, *Obszerność/przestronność, Idee w Rosji. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, red. J. Dobieszewski, t. 8, Łódź, s. 532–539.
- / Śliwowski R., 1989, *Wstęp, A. Czechow, Opowiadania i opowieści. Wybór*, oprac. R. Śliwowski, Wrocław, s. III–XCIV.
- / Toporow W., 2003, *Przestrzeń i rzecz*, tłum. B. Żyłko, Kraków.

GUSTAW MORCINEK A VOJTĚCH MARTÍNEK

LIBOR MARTINEK

GUSTAW MORCINEK AND VOJTĚCH MARTÍNEK

ABSTRACT *The author of the expert article, who is a long-time researcher of literature on the Czech-Polish borderland, deals with the comparison of two writers from the wider Ostrava region – Gustaw Morcinek, who was born in Karviná and became a writer writing in Polish, and the Czech writer Vojtěch Martínek, a native of Brušperk near Frýdek-Místek. The comparison is based on biographical and substantive (fictional) or thematic aspects. In part, the author follows up on the impulses given by an older, typologically tuned comparative study of the studies of the Brno Polish researcher Krystyna Kardyni-Pelikánová, which was printed in the newspaper for the Polish national minority in the wider Ostrava region – Głos Ludu in 1975. We also note Polish sources that deal with the writer Gustaw Morcinek in the context of regional Silesian literature, but also Polish national literature, such as Witold Nawrocký's 1972 monograph about the writer, who was connected for a long time with his stay in the Silesian town of Skočov. Since the situation in the literary context of the Czech-Polish borders and in the area of wider Ostrava has changed relatively significantly since 1975, in addition to supplementing information and their sources, it was necessary to approach the current qualitative aspects of the reception of the works of both mentioned writers.*

Key words *Literature, Czech-Polish borderland, literary comparative studies, Gustaw Morcinek, Vojtěch Martínek, biographical studies, thematics*

CONTACT *Slezská univerzita v Opavě, libor.martinek@fpf.slu.cz*

Osudy polského spisovatele Gustawa Morcinka, rodáka z Karviné, narozeného jako Augustyn Morcinek (25. srpna 1891; ortografie záznamu je zcela přesně: Augustín), jenž se po první světové válce trvale usadil v Polsku (Skoczów, č. Skočov), jsou polskému čtenáři již dobře známy. Šlo o osobu s dramatickým osudem. Morcinkovy neochvějně životní a ideové postoje vedly také k tomu, že byl internován v koncentračních táborech. Zemřel 20. prosince 1963 během pobytu v nemocnici v Krakově.

Tento polsky píšící prozaik, publicista, neúnavný propagátor života a kultury v regionech Těšínského a Horního Slezska často bývá označován za spisovatele, který uvedl typicky slezskou problematiku, jak sociální, tak kulturní, do polské literatury prostřednictvím charakteristické literární tematiky.

Než se Gustaw Morcinek odvážil otisknout své rané povídky a novely v prvních knižních souborech, zveřejňoval je spolu s pedagogicky zaměřenými příspěvky v lokálním těšínském a katovickém tisku. V „Hlase těšínského lidu“ (Głosu Ludu Cieszyńskiego) otiskoval na pokračování úryvky chystaného románu „Na obranu prahu“ (*W obronie progę*), který se po nějaké době stal počátkem románu „Proražená chodba“ (*Wyrąbany chodnik*). Za novelu „Sníh v slunci“ (*Śnieg w słońcu*; Morcinek 1925: 3) byl oceněn v soutěži katovického periodika Polonia; novela byla inspirována Morcinkovou aktivní účastí v polsko-bolševické válce, ale později se k tomuto tématu již nevracel. Dále publikoval v poznaňské „Duze“ (Tęcza) a „Ilustrovaném týdeníku“ (Tygodnik Ilustrowany) nebo v časopisech pro děti jako „Plamínek“ (Płomyk) a „Orlíci“ (Orlęta).

Své rané beletristické práce Morcinek korespondenčně konzultoval s Władysławem Orkanem, jemuž v roce 1928 poslal novely „Srdce za hrází“ (*Serce za tamą*), „Křivda“ (*Krzywdą*) a úryvek z románu „Byli dva bratři“ (*Byli dwaj bracia*). Kontaktoval také Zofii Kossak-Szczuckou, která žila v Górkach Wielkich a Marii Czeskou-Mączyńskou, jež v té době žila v městečku Żory a patřila mezi populární spisovatelky pro děti. Obě mu doporučovaly, aby zůstal u hornické tematiky, kterou znal nejlépe a z vlastní zkušenosti. Nicméně pojetím tematiky chtěl vzbudit přesvědčení, že v jeho rodném kraji měli v levicových stranách a zejména v komunistické straně, jak během svého dospívání za Rakouska-Uherska, tak později po první světové válce, hlavní vliv Češi. Byl to tudíž polský patriotismus či nacionalismus, jenž mu znemožňoval, aby jeho pojetí dějin bylo levicově proletářské, což se pak promítlo i do charakteru literárních postav. Jak se v roce 1930 ve svých vzpomínkách vyjádřil Alojzy Bonczek, což neuniklo Morcinkovi v recenzi jeho „Vzpomínek“ (*Pamiętnik*), vydaných ve Stonavě v roce 1930, zahrnujících léta 1865–1920. Na stránkách Zaranja Śląskiego (1930, seš. 3, s. 155) napsal: „Z pomiędzy jego rządków (sic!) można się dowiedzieć, jak walka ekonomiczna śląskiego górnika łączyła się organicznie z jego walką narodową i z walką o wpływy w samej organizacji partyjnej, zagrożonej ze stanowiska narodowego przez hegemonię czeską.“ („Mezi jeho řádky se dočtete, jak se ekonomický boj slezského horníka organicky propojil s jeho národním bojem a bojem o vliv ve stranické organizaci samotné, ohrožené z národního hlediska českou hegemonií.“ Morcinek 1930: 155; podtrhl L. M.) Nejen, že je to v rozporu s pravdou, ale i se vzpomínkami tehdejších širitelů socialistických myšlenek z Čech, jako byl občasné na Karvinsku agitující Petr Cingr, jenž se po svém příchodu na Ostravsko stal významným reorganizátorem zdejšího zaostalého dělnického hnutí, či jeho druhové. (Jiřík – Knob 2015; Knob 2017: 57–77.) Ostatně sociální „solidarista“ Morcinek si ze všech socialistických agitátorů ve svých beletristických dílech (např. v „Černé Julce“) dělal vlastně legraci, jeho oblíbenými národoveckými, nikoli proletářskými, tribuny byli spíše kněží, jak

je patrné z prvního vydání „Proražené chodby“. (Bereta 2015: 48–52.) Kupodivu také Morcinkův monografista, marxista a polonista Witold Nawrocki se nechal unést, když psal, že si začínající autor odnesl „gorzkie przeświadczenie, że na los polskiego robotnika na Śląsku Cieszyńskim składa się nie tylko wyzysk, ale i ucisk narodowościowy organizowany przez szowinistyczny żywioł czeski (sic!), który przy całkowitej nieobecności polskiego elementu inteligenckiego, swobodnie stosował brutalne środki czechizacyjne, prześcigając niejednokrotnie aktywność germanizacyjną wyższych urzędników kopalń i baronów węglowych“ („trpké přesvědčení, že osud polského dělníka v Těšínském Slezsku nespočívá pouze ve vykořisťování, ale také v národnostním útlaku organizovaném českým šovinistickým živlem (sic!), který při celkové nepřítomnosti polského intelektuálního živlu svobodně využíval brutálních čechizačních opatření, mnohdy předčících germanizační činnost vyšších úředníků dolů a uhlobaronů“; Nawrocki 1972: 55).

Tato tvrzení si hledají oporu v pohledu polských dějepisců (Chlebowczyk 1966, Gašior 2020, Kozeński atd.). Materiály charakterizující postavení polské menšiny jsou poměrně bohaté, cíleným výběrem a patričným výkladem je z nich možné vyvodit téměř co libo. K nějaké „čechizaci“, byť tento termín nepovažujeme za korektní, když šlo o otázky identity a s tím spojené identifikace s určitým (většinovým) národem a posléze státem prostřednictvím cílené agitace apod., nepochybně docházelo (např. Gašior 2020); stejně jako v jiných obdobích k „polonizaci“.¹ Marie Gawrecká uvádí: „To, že docházelo k asimilaci obyvatelstva na Těšínsku ‚ve prospěch Čechů‘, je nesporný fakt.“ (Gawrecká 2004: 91.) Jak uvádí citovaná opavská historička, příslušníci polské menšiny se domnívali, že rozhranění sporného teritoria bylo nedemokratické a stanovení hranic z 28. 7. 1920 pro ně nevhodné. Různé projevy souhlasu či nesouhlasu se *status quo* vyplývaly z mezinárodního postavení Československé republiky v meziválečném období. „Bylo by zapotřebí delšího časového období, aby změnili tento z jejich hlediska srozumitelný názor a případně dospěli k poznatku, že nová republika se stala jejich skutečnou vlastní. K tomu nebylo dostatek času. Pro formování jejich postojů měla rozhodující význam polská zahraniční politika a propaganda akcentující údajně velmocenské postavení Polska a zpochybňující oprávněnost československého státu v meziválečné Evropě let třicátých.“ (Gawrecká 2004: 92.)

Nawrocki u výše uvedeného tvrzení o národnostním útlaku polského dělníka na Těšínském Slezsku prostřednictvím šovinistických Čechů své dojmy nezakončuje, ale pokračuje dál a již na literární rovině. Neobyčejně silné napětí v regionu pak demonstrují osudy dvou spisovatelů: „Gustawa Morcinka, upartego rzecznika polskości Śląska i jego rodaka z niedalekiego Frýdku-Místku (sic!), Vojtěcha Martíńka, gloryfikatora czeskiej misji narodowościowej na Śląsku Cieszyńskim.“ („Gustawa Morcinka, tvrdohlavého mluvčího polskosti Slezska a jeho krajana Vojtěcha Martíńka z nedalekého Frýdku-Místku² (sic!), oslavovatele české národní mise v Těšínském Slezsku.“ (Nawrocki 1972: 55) Nejenže se Nawrocki mylí, co do rodiště Martíńka,

1 Situace po první i po druhé světové válce byla na Těšínsku podobná – jako vždy po historických kataklyzmatech: „Letáky, tisková kampaň a jiné akce za získání Těšínska nechut Čechů k Polákům posilovaly a živily hlasy šovinistů volající po represivních opatřeních vůči polské menšině. Na druhou stranu je ale nutné říci, že stejně kontraproduktivní byla různá memoranda nebo letákové akce, za kterými stály zejména Slezská národní rada nebo Slezská matice osvěty lidové. Ti, kteří se tehdy vzájemně označovali za šovinisty, svými akcemi vytvářeli bludný kruh, ze kterého se dalo vystoupit jen obtížně.“ (Friedl 2014: 14)

2 Město Frýdek-Místek vzniklo až 1. ledna 1943 spojením slezského města Frýdku, moravského Místku a tří dalších obcí, <https://cs.wikipedia.org/wiki/Fr%C3%BDdek-M%C3%ADstek> [cit.: 24. 4. 2022.]

kterým byl Brušperk, jenž je již geograficky i kulturně od Karviné vzdálen³ (záleží na utváření historických, nejen administrativních regionů) a tvoří moravský klín ve strategické oblasti mezi dvěma hraničními řekami Odrou a Ostravicí (říká se mu historicky Lažsko, a ne Slezsko), co do průmyslu, v Brušperku převažovalo tkalcovství (nikoli hornictví či jiný těžký průmysl), ale navíc v biografické poznámce o autorovi *Romance o Ondrášovi* (Ostrava, 1936) tvrdí: „Ukształtowany w warunkach życia czeskiego realizmu wiejskiego i pod ciśnieniem doktryny regionalistycznej czeskiej, wielki talent Martínka rozmienił się na drobne.“ („Martínkův velký talent vytvořený v životních podmínkách českého venkovského realismu a pod tlakem české regionalistické doktríny se rozměnil na drobné.“ (Nawrocki 1972: 55) Meziválečný regionalismus v Československu byl složitějším jevem, než jak předpokládal Nawrocki patrně v souvislosti s „nešťastným“ slezským regionalismem, jak ho viděl on nebo Hierowski a někteří další polští literární historikové a kritikové, k čemuž se ještě dostaneme.

Jak je zřejmé z obou Martínekových románových trilogií *Černá země* (o životě na Ostravsku od 90. let 19. stol. do konce první světové války) a *Kamenný řád* (končí 40. lety 20. století) a ohlasů na ně, autor je psal umělecky vyrovnaně, a přestože zemřel v roce 1960, jeho díla jsou dodnes živá, jelikož se stále vydávají, na rozdíl od Morcinkových. Nevytvořila se kupodivu (?) ani „martínkologická“ badatelská škola na Pedagogické či Filozofické fakultě Ostravské univerzity, byť nejlepším znalcem díla *Monologů Jury Třanovského* (Ostrava, 1946) je monografista (monografie *Vojtěch Martínek*; Ostrava, 1982), literární vědec prof. Jiří Svoboda (*1931), jenž působil jako bohémista na obou fakultách (pedagogická vznikla dříve).⁴ A to jistě nikoli proto, že by byl Martínek v české literatuře méně významným autorem než Morcinek v polské.

Martínek psal pod vlivem naturalismu a kritického realismu, avšak jeho tvorba formuje pomyslný přelom mezi představiteli tzv. kritického realismu a generací narozenou v prvních letech 20. století, k níž patří i Vladimír Neff a jeho žánrově příbuzná saga o pražských podnikatelských rodinách Bornů a Nedobylů. Martínek situoval svou románovou trilogii do rodného kraje, na (širší) Ostravsko, a soustředil se v ní na rozklad patriarchálních poměrů a úpadek starého cechovního soukenického života v rámci bouřlivého industriálního i politického vývoje čtyřicátých až devadesátých let 19. století.⁵ (Pešta 1998: 34–35)

Patrný byl také rozdíl ve vzdělání obou komparovaných spisovatelů a dosahované umělecké úrovni jejich stěžejních děl. Po absolvování Matičního gymnázia v Ostravě (1900–1908) Martínek vystudoval češtinu a němčinu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze (1908–1913). Poté pobýval rok na univerzitě v Bonnu a od roku 1914 nastoupil jako středoškolský pedagog na

3 Ostravsko-karvinská uhelná pánev (hospodářské označení pro ni je Ostravsko-karvinský revír), tedy česká část hornoslezské uhelné pánve, je na jihu oddělena od Pobeskydské pánve tzv. bludovickým zlomem, https://cs.wikipedia.org/wiki/Ostravsko-karvinsk%C3%A1_uheln%C3%A1_p%C3%A1nev [cit.: 20. 4. 2022.]

4 Kromě toho byla podle Martínekovy trilogie *Kamenný řád* (dokonč. 1956) natočena televizní inscenace (prem. 1976, režie Alois Müller), a tím se Martínek opět dostal (po dvaceti letech od dokončení trilogie) do širšího povědomí. V r. 1983 pak vznikl ještě televizní seriál *Stavy rachotí* podle Martínekovy románové prvotiny z r. 1939 z prostředí rodného města Brušperku. (Pešta 1998: 34.) Něco podobného, jak již víme, se Morcinkovi nepoštěstilo.

5 Vojtěch Martínek byl také polonofil, mj. autorem oddílu o polské literatuře na českém Těšínsku v *Československé vlastivědě* (Martínek 1933: 291–296), podporoval těšínského básníka Adolfa Fierlu, který zase překládal ukázky z *Černé země* do polštiny. Polsko navštívil několikrát a po návštěvě Polska kulturně a historicky příbuzné Litvy publikoval časopisecky cestopisné fejetony z *Litvy a o Litvě* (Moravskoslezský deník, beletristická příloha, 1924). (Pešta 1998: 34.)

Matiční gymnázium v Ostravě, kde působil až do roku 1947 (s výjimkou let 1941–1945, kdy byl na vlastní žádost penzionován). Titul PhDr. získal v roce 1916 prací *Hálek a polský romantismus*. S Ostravskem byl spjat nejen pracovně, ale i literárně. Byl dramaturgem ostravského divadla, jednatelem a předsedou Moravského kola spisovatelů. (Pešta 1998: 34.)

Jestliže Nawrocki tvrdí, že oba spisovatelé, i když pocházeli ze stejného kraje, vytvořili dva odlišné obrazy jeho sociální skutečnosti (Nawrocki 1972: 55), pak je třeba se zamyslet, co bylo toho příčinou, a vzít v úvahu, kdo byl blíží pravdě jak sociálně (o to polskému kritikovi přece šlo), tak esteticky – respektive obě tyto složky nelze chápat odděleně, ale jediň komplexně.

Mezi oběma spisovateli existují podobnosti, na něž upozornila Krystyna Kardyni-Pelikánová, ale také rozdíly, které tuto odlišnost způsobily a o nichž Nawrocki nepíše. V naší práci již zmíněný článek v polském jazyce *Gustaw Morcinek a Vojtěch Martínek (Zarys problematyki porównawczej)* z roku 1975 zkušené brněnské komparatistky polského původu prof. Kardyni-Pelikánové vychází, co se informací o Morcinkovi týče, z monografie Witolda Nawrockého *O pisarstwie Gustawa Morcinka* z roku 1972. Badatelka četla evidentně také stěžejní Martínkova beletristická díla;⁶ v té době ještě nebyla vydána Svobodova martínkovská monografie, snad proto je o něm méně údajů v textu příspěvku otiskném v novinách *Głos Ludu* (zaměřených na polskou národnostní menšinu); čtenářům poskytované údaje mohly být čerpány ze slovníků, článků nebo doslovů ke knihám (není až tak podstatné, že v něm nejsou vesměs uváděny zdroje, když v tomto případě šlo o popularizující stať v novinovém tisku, nikoli o vědecký článek v odborném časopise).

Kardyni-Pelikánová postupuje metodicky cíleně, jelikož vyloučila možnost kontaktologických vztahů, byť by byly u Martíňka možné s ohledem na jeho znalost polské literatury (zejména romantické, o čemž svědčí zaměření jeho doktorské práce), ale sleduje typologické podobnosti u obou tvůrců v jejich dílech. Otázku, jak zobrazovali skutečnost ve svých beletristických pracích, řeší tak, že hlavní výzkumný problém nejprve rozděluje na další body: 1) Na jaké tradice oba spisovatelé navazovali, s jakými aktuálními směry propojovali svou tvorbu. 2) Jakým způsobem problémy formulované národní literaturou spojovali s literaturou svého regionu. 3) Jak se to odrazilo ve struktuře charakterů hrdinů jejich děl a obecně na utváření fikčního světa a jeho vztahu k mimoliterární skutečnosti. Na rozdíl od Nawrockého se brněnská polonistka domnívala, že je při tom možné „pominąć spory polsko-czeskie, rozwiązane w toku zmian, jakim oba kraje uległy po drugiej wojnie światowej, spory, które w twórczości obu znalazły swoje bezpośrednie bądź pośrednie odbicie“ („vynechat polsko-české spory, řešené v průběhu změn, kterými obě země prošly po druhé světové válce, spory, které se v tvorbě obou promítly přímo či nepřímó“) (Kardyni-Pelikánová 1975: 4). Toto pominutí je možné také proto, že: „Nie stanowią one bowiem w żadnym wypadku składnika dzieła, który moglibyśmy objąć mianem ‚trwałé wartości‘.“ („V žádném případě totiž nejsou součástí díla, kterou bychom mohli označit za ‚trvalé hodnoty‘.“) (Kardyni-Pelikánová 1975: 4.)

Oba spisovatelé byli regionálními autory, ale nikoli ve smyslu folklorního separatistického regionalismu. Regionální literatura, kterou tvořili, vznikala v období dynamického rozvoje oblasti, která získávala na ekonomickém a politickém významu. Specifická témata, motivy, prostředí, literární typy apod. bylo třeba představit a zapojit do celonárodní literatury. Touto cestou šli Martínek i Morcinek, ale v jejich dílech dostávala jinou podobu v souladu s osobnostními

6 Srov. další její článek *Reymontowskie echa w twórczości V. Martinka*, který vyšel v 5. čísle měsíčníku *Zwrot* v roce 1978.

predispozicemi, životními zkušenostmi, literární tradicí, ze které vyrůstali a odlišnou sociální a kulturní realitou, jejíž součástí se měla stát jejich literární díla (Kardyni-Pelikánová 1975: 4), která tuto skutečnost tvůrčím estetickým způsobem zobrazovala.

O Morcinkovi již víme, že pocházel z proletářského prostředí Karviné a záhy osiřel, po absolvování obecné školy šel pracovat na šachtu jako horník. Později absolvoval učitelský seminář pro učitele obecných škol. Byl spíše samoukem, jenž se rychle a nesystematicky seznamoval s polskou literaturou. Výrazný vliv na něj měla literatura Mladého Polska (Orkan, Reymont, Żeromski) a někteří autoři populární literatury (Makuszyński, Rodziewiczówna). V meziválečném období mu byl blízký program skupiny Czartak hlásající spojení s rodným krajem a ideál křesťanské lásky (Zegadłowicz a jeho venkovští prostáči „powsinogi Beskidzkie“ – je otázkou, avšak nevíme, jestli si ji někdo před námi položil, jestli kromě „františkánství v literatuře“ 20. století zde neexistují určité vlivy neoromantismu s návratem k předromantickému ideálu civilizací nezkaženého primitiva či divocha podle vzoru J. J. Rousseaua).⁸ Z tradic polské literatury Morcinek čerpal také model patriotismu (zejména, co se týče obrany před německou expanzivností). „Patriotyzm ten wszakże czasem, w winiku rozpętaných sporów polsko-czeskich, w których pisarz zajmował stanowisko bezkrytyczne, nabierał odcienia nacjonalistycznego a nawet szowinistycznego.“ („Tento patriotismus někdy v důsledku rozpoutaných polsko-českých sporů, v nichž spisovatel zaujímal nekritické stanovisko, nabýval nacionalistického až šovinistického odstínu.“) (Kardyni-Pelikánová 1975: 4) Na Morcinkovu četbu v mládí se také skládají četné publikace populární (brakové, jarmareční, kramářské atp.) literatury, v regionu poměrně výrazně zastoupené v domácnostech a určité projevy ústního folklóru Pobeskydí, s nímž ho seznamovala matka, později přišlo samostatné studium těchto látek. Kromě motivu křesťanské lásky a vlastenectví Morcinek rozvíjel ještě třetí motiv – motiv práce. Jednak to bylo v souladu s jeho životními zkušenostmi, jednak s aktuálními tendencemi programů některých meziválečných literárních skupin v Polsku (Avantgarda, Przedmieście, Kwadryga). „Jego akces do grupy Przedmieścia w latach trzydziestych zaważył, jak można przypuszczać, na pewnych przewartościowaniach w sposobie przedstawiania głównego tematu jego twórczości – losu górników, bezrobotnych, proletariuszy.“ („Jeho členství ve skupině Předměstí ve 30. letech 20. století ovlivnil, jak lze předpokládat, určitá přehodnocení ve způsobu prezentace hlavního tématu jeho díla – osudu horníků, nezaměstnaných a proletářů.“) (Kardyni-Pelikánová 1975: 4)

Martínek sice poněkud zjednodušeně vítal poválečný průmyslový rozvoj kraje a upravoval (podobně jako Morcinek) některá svá díla pro poválečná vydání v duchu požadavků nakladatelství (Kardyni-Pelikánová 1975: 34), ale o nějakém sorealistickém období jeho tvorby těžko hovořit.

Vojtěch Martínek v mládí četl různé žánry, včetně žánrů populární literatury, ale „w ciągu systematycznych studiów [...] potrafił się od jej wpływu uwolnić“ („během systematických studií

7 Hrdinou františkánského směru v literatuře 20. století je obyčejně prostý muž, který si užívá života, je hluboce věřící a miluje přírodu. V dílech tohoto trendu se často kombinuje chvála za jednoduchý postoj ke světu s vědomým zjednodušením kompozice a stylu.

8 Podstatou Rousseauova učení bylo, že lidé se rodí dobří a kazí se teprve vinou společnosti. Volal po návratu k přírodě a k lidské přirozenosti, kterou stavěl do protikladu okovům konvencí a nesmyslných pravidel novodobé společnosti. Věnoval se také pedagogice. Morcinek v meziválečném období hlásal myšlenku: lidé jsou dobří. (Dokonce jeden soubor Morcinkových novel nese přímo název *Ludzie są dobrzy*, Warszawa, 1935.)

[...] se dokázal z jejího vlivu vymanit“ (Kardyni-Pelikánová 1975.). V ideové či dokonce politické rovině je patrný fakt, že na Martíнка během jeho studií v Praze zvláště zapůsobili literární historik Jaroslav Vlček, kritik F. X. Šalda, filozof T. G. Masaryk a František Drtina, což byl český filozof, univerzitní profesor, politik a jeden ze zakladatelů skautingu (!) v Česku. Martínek sice dobře znal hornické a hutnické prostředí Ostravska, ale nikoli z autopsie jako Morcinek. Nicméně Martínek od roku 1904 bydlel v hutnické kolonii ve Vítkovicích (Ostrava-Vítkovice) u staršího nevlastního bratra, strojívuďce, jehož prostřednictvím poznával život v hutích.

Morcinek byl odvelen do Rakousko-uherské armády, pak sloužil v polské. Martínek během první světové války v armádě nesloužil z důvodu chatrného zdraví; v roce 1915 byl jmenován obecním tajemníkem v Hrabůvce (Ostrava-Hrabůvka). Vedle školních povinností mu tak přibyla práce v obecní samosprávě, které se věnoval až do roku 1919. Zkušenosti nabyté v úřadě, kdy Vojtěch Martínek pozoroval lidi zmítané válkou, se výrazně odrazily v jeho díle. Morcinek učil na obecních školách, Martínek dlouhodobě učil na gymnáziu v Moravské Ostravě, kde vychoval celou řadu později úspěšných absolventů v literárním či jiném kulturním oboru. Mladé talentované autory z Ostravska či odjinud, ale působící na Ostravsku, pomáhal uvádět do literatury (Zdeňka Bára, A. C. Nora, M. Rusinského, Zdeňka Vavříka, Jaroslava a Viléma Závadovy aj.). Oba se také ve svých pedagogických fejetonech vyjadřovali k práci učitele. Fakt je ten, že Martínek ve svém románu *Trojí cesta Blažej Potěšila*, zasazeném do 70. let 19. století (byl napsán v letech 1935–1936), sledujícím během tří let osudy hlavního hrdiny – učitele na různých štacích, nezobrazuje život pedagoga a jeho žáků v tak kruté dimenzi, jak to činí Morcinek například ve „Vyoraném kamení“. Každopádně témata jsou si značně podobná.

Povahou spíše skauti se oba v dospělém věku nechali zatahnout do plebiscitních komisí. Martínek pracoval v tiskové sekci československé plebiscitní komise pro Těšínsko (1919–1920); sám napsal dvě plebiscitní publikace⁹ a podílel se na dalších devíti. Co se týče politického života, Martínek stál často u významných politických rozhodnutí na Ostravsku, ovšem většinou jen jako tichý pozorovatel – chtěl si udržet svou nestrannost. Morcinek se uzavřel do svého soukromého světa ve Skočově, ale určité politické kontakty udržoval, nicméně počínal si také spíše nestranně, a to až do svého víceméně vynuceného poslancování po válce v polském parlamentu. Martínek vznik Československa chápal jako zrod jednoho státu, který se skládá ze dvou rovnoprávných národů a jazyků. Morcinek považoval připojení části Těšínského Slezska a Horního Slezska k Polsku za akt historické spravedlnosti a snažil se propagovat region v centrálních médiích II. Rzeczypospolite. Oba spisovatelé byli bezesporu pracovitými lidmi (Martínkův debut v roce 1905 ještě pod pseudonymem byl dřívější než Morcínkův) a smysl pro morální povinnost byl jednou z jejich životních zásad. Martínek byl mj. dramaturgem nově zřízeného českého divadla v Ostravě (1919–1923); Morcinek rovněž koketoval s divadlem a psal pro různé divadelní scény práce nestejně umělecké úrovně. Oba intenzivně spolupracovali s rozhlasem – Martínek měl v ostravském rozhlasě přes 300 přednášek a fejetonů i několik rozhlasových her. Morcinek zase kooperoval s katovickým rozhlasem, ale statistiku pořadů neznáme. Oba byli funkcionáři v aparátech poboček spisovatelských organizací. Martínek byl jednatelem (1915–1920) a později předsedou (1946–1948) Moravského kola spisovatelů. Známa byla i jejich zapálenost pro práci ve vlastivědných či jiných odborných badatelských společnostech. Martínek byl jednatelem

9 *Utrpení lidu na Těšínsku* (1920); *Z Těšínské minulosti* (1920). (Pešta 1998: 35.)

(1915–1920) a později předsedou (1946–1948) Moravského kola spisovatelů, od roku 1936 předsedou ostravské pobočky Literárně historické společnosti,¹⁰ od roku 1946 předsedou Společnosti Petra Bezruče v Opavě i literární sekce Sdružení slezských umělců, po roce 1949 stál v čele ostravské pobočky Svazu československých spisovatelů, podílel se na založení a činnosti Slezského studijního ústavu v Opavě a Památníku Petra Bezruče. Jak karvinský, tak brušperský rodák psali povedené pohádky pro děti. (Pešta 1998: 34.)

V různé míře se na soukromém životě spisovatelů podepsal rodinný život. Morcinka ponechme stranou, abychom neopakovali na jiném místě naší monografie to, co bylo již dostatečně popsáno. Martinek se v roce 1914 oženil s Otílií Klegovou, ale vlastní děti neměli.¹¹ Adoptovali proto chlapce Josefa (rozeného: Vrána; 24. prosince 1910). Avšak JUDr. Josef Martinek po zatčení gestapem a po odsouzení (ve známém procesu s ostravskými soudci) zahynul v roce 1943 v koncentračním táboře.¹² (Zřejmě v souvislosti s válečnou dobou se Martinek 29. ledna 1943 vrátil do katolické církve, z níž vystoupil roku 1927.) Manželé si po válce osvojili vnuka sestry Martínkovy manželky, Martínkova jmenovce Vojtěcha (v roce 1959).¹³ V citovaném biografickém hesle (z pera Pavla Pešty) se již nepíše o tom, že se Martinek stal poručíkem Alexeje Klegy, který je známější jako hudební skladatel Miroslav Klega.¹⁴

Oba spisovatelé prožili smrt politických a duchovních vůdců obou národů, kterých si vážili. Martinek po smrti prezidenta-zakladatele Československa zveřejnil projev k jeho úmrtí: *T. G. Masaryk. 14. září 1937*. S autorem *Ideálů humanitních* (Praha, 1901), v nichž byla oceněna cyrilometodějská mise a česká reformace i národní obrození (jako projevy humanity) dostaly širší, všelidský význam, Martínka nemusely spojuvat jen vzpomínky na pana profesora; brušperský rodák se zajímal o řadu stejných témat: slovanské věrozvěsty na Velké Moravě (napsal dramata o knížeti Svatoplukovi i o Metodějově smrti), Jana Husa a husitství, následně o Komenského nebo evangelického duchovního Jiřího Třanovského (zmíněné *Monology Jury Třanovského* jsou souborem Martínkových *Historických variací*, napsaných v letech 1940–1941, vydaných roku 1946 v Opavě),¹⁵ o spisovatele národního obrození (důkladná práce o Karlu Sabinovi); Martinek se

10 V Ostravě vedl Literárně historickou společnost Vojtěch Martinek (zakladatelem společnosti v Praze byl v r. 1935 dr. Albert Pražák). Úkolem ostravské pobočky bylo sepsat všechna literární díla, která by se vztahovala k (zhruba dnešnímu) Moravskoslezskému kraji, včetně tvorby polské a německé. (Král 1936: 114–115.)

11 Manželé se nikdy nerozvedli, bezpochyby se nedá říci, že by manželství Martínkových mohlo být považováno za non consumatum.

12 V. Martinek nechal po válce vytisknout *Pamětní list na počest popravených a umučených soudců a soudních zaměstnanců obvodu Krajského soudu v Ostravě* (Frýdek: Jan Richter, 1947). (Pešta 1998: 35.)

13 O vnuku sestry manželky Vojtěcha Martínka, tedy o MUDr. Vojtěchu Martínkovi (roz.: Sedláček; 24. srpna 1945), máme jen kusé informace. Po studii medicíny v Praze se již do Ostravy nevrátil a setrval v hlavním městě. (Z elektronické e-mailové korespondence Libora Martínka s MUDr. Vojtěchem Martínkem ze dne 22. 4. 2022 v 13:05 hod.; uloženo v osobním archivu L. Martínka.) Pravděpodobně vykonával lékařskou praxi na Plzeňsku jako internista a nefrolog, poslední odkaz na sociálních sítích je z ambulance v městě Kralovice (leží v severní části okresu Plzeň-sever).

14 Skladatel, pedagog a politik Miroslav Klega (1926–1993) byl synem významného vítkovického lékaře MUDr. Ludvíka Klegy (s Martínkem byli spolužáky z gymnázia), mj. spoluzakladatele Ligy proti tuberkulóze. Jméno Alexej bylo při křtu v pravoslavném kostele do matriky zapsáno omylem kmotry a skladatel později používal původně uvažované jméno Miroslav. V sedmi letech mu zemřel otec a jeho poručíkem se stal strýc, spisovatel Vojtěch Martinek. Ten se také postaral o jeho základní hudební výchovu, https://cs.wikipedia.org/wiki/Miroslav_Klega; [15. 6. 2022.]

15 Tyto monology vznikaly v obtížných válečných letech; chtěly být výrazem jejich bolestí, úzkostí, nadějí i víry. Stín dávného vyhnance ze Slezska třásl se nad těmi verši: postava z minulosti se stávala symbolem

dále soustředoval na májovce (Adolf Heyduk) nebo realisty (kompilativně) a národní buditele (znalecky) na severní Moravě a ve Slezsku (František Sláma, v určitém smyslu ještě Petr Bezruč), naturalisty (Émile Zola, František Sokol-Tůma), ba dokonce o ruskou literaturu (Maxim Gorkij, moderní ruská literatura). (Pešta 1998: 34.) Víme, že na carské Rusko byl Masaryk světově uznávaným odborníkem¹⁶ atp. Kdežto Morcinek se naopak snažil vyhovět politickým a pedagogickým ideálům sanačního polského režimu obecně, ve svém regionu pak konkrétně formulovaných katovickým vojvodou Michałem Grażyńským. „Do wspólnych dla obu pisarzy motywów, znajdujących punkt wyjścia w problematyce śląskiej, należy problem wychowania młodzieży w zgermanizowanych szkołach. Morcinek problematykę szkolnictwa wprowadzał do swych utworów i później, najpełniej w [...] ‚Wyoranych kamieniach‘, w których bezkompromisowo ukazał trudności pracy wychowawczej w warunkach, w jakich żyją dzieci bezrobotnych górników.“ („Jedním ze společných motivů obou spisovatelů, které jsou východiskem slezské problematiky, je problém výchovy mládeže v poněmčených školách. Morcinek problematiku vzdělávání uvedl do svých děl i později, nejplněji ve [...] ‚Wyoraném kamení‘, ve kterém nekompromisně ukázal úskalí výchovné práce v podmínkách, ve kterých žijí děti nezaměstnaných horníků.“ (Kardyni-Pelikánová 1975: 4) Martínek rovněž poukazyval na systémovou germanizaci obyvatelstva ve Slezsku. Německý jazyk pronikal do škol, úřadů, sněmů, ale i církevních struktur. Ve formálním styku převažovala němčina nad češtinou, němčina se pomalu snažila vytlačit češtinu i ze společenského života. Pokud se někde negermanizovalo, začal se zde více uplatňovat polský jazyk. Především fary na národnostním pomezí byly často obsazovány polskými faráři, kteří zde kázali a vedli bohoslužby v polském jazyce (bylo to však často dáno tzv. obcovací řečí, která převažovala mezi farníky), tím pádem region polonizovali. Téma germanizace se objevuje v druhé a třetí knize *Plameny* a *Země duní* trilogie Černá země, spolu se zobrazením událostí druhé světové války se objevuje v *Ožehlych haluzích*, třetí knize trilogie *Kamenný řád*. Kromě germanizace a místy polonizace je třeba vzít v potaz, o jak národnostně smíšený region zejména v industriální části šlo. Do průmyslového Ostravska se stěhuje mnoho lidí z různých částí Čech, Moravy, Slezska, ale také z Polska a Německa či odjinud, dochází proto k mísení obyvatel jako ve velkém tavicím kotli (nezanedbatelný byl židovský živel). „A život šuměl v kolonii, tekł jednotvárným a špinavým proudem ve vězení nemilosrdných červených cihlových stěn. Lidé z nejrozmanitějších koutů byli namačkáni k sobě: Němci, kteří se pokládali za panstvo a nosili čisté límečky, domácí lidé z Ostravska, Slezáci od Opavy i Těšínáci, Poláci z Galicie, kteří se snažili co nejdříve smýt ze sebe přistěhovalce, dědinský ráz.“ (Martínek 1965: 47.)

Morcinek po válce prožil mystické období tvorby, Martínek umělecky vyjádřil svůj zármutek nejen nad smrtí adoptivního syna a jeho druhů v poemě *Mrtvým* (1946).¹⁷ (Pešta 1998: 34.) Oba jsou

současných dní. Především symbolem, neboť básnický Jura Třanovský má jen některé rysy historického Jiřího Třanovského (Tranoscia), evangelického kněze, autora kancionálu *Cithara sanctorum*. Tak se musí chápat symbolicky i jeho věrnost ve zděděné víře: pokušení Jury Třanovského v letech válečných se netýkalo ani tak náboženství (katolického či protestantského), ale bylo pokušením zejména mravním.

16 Viz *Rusko a Evropa, Rusko a Evropa a svět* (od 1915 řada vydání v různých jazycích).

17 Ponechme stranou, jelikož se to do diskursu příliš nehodí, že Martínkovi jedna z leteckých bomb svržených spojenci na Ostravu zničila vilu, kterou si manželé postavili v blízkosti kostela v Ostravě-Hrabůvce; Morcinkova vila ohrožena nebyla a po válce ji vláda navrátila právoplatnému majiteli. Co se zde hodí z hlediska ikonografie umělců, je fakt, že po smrti obou spisovatelů (pohřby byly velkolepě koncipovány, tj. za velké účasti místního občanstva, delegací institucí a spolků z celého kraje) bylo každému z nich vybudováno muzeum. V rodném Brušperku jde o Památník Vojtěcha Martíнка (zahrnuje ještě expozice věnované

autory textů o postavách svých románů. Morcinek jejich vznik vylíčil v příspěvku *Narodziny moich bohaterów* otištěném v naší práci již připomenutém jubilejním sborníku *Gustaw Morcinek w 70-lecie urodzin* (Morcinek 1961: 8–15), Martinek tak učinil v brožuře *Postavy mých románů* (Opava, 1947).

Z literárních motivů, které jsou oběma spisovatelům společné, ale různě zpracované, uvádí Kardyni-Pelikánová motiv venkova (ten se u Martínka rozrůstá do jednoho z hlavních témat jeho tvorby), motiv práce (ten se zase stal stěžejním tématem Morcinkova díla), motiv proletářského dítěte (osudy Kuby Sršáně z *Černé země* a osudy moha dětí u Morcinka). Znovu je třeba podtrhnout, že ačkoli Morcinek „góruje nad pisarzem czeskim plastyką opisu tych losów, to jednak Martínkovi lepiej się udało w postaci Kuby zamknąć pewien typ społeczny, udało mu się wykorzystać wiedzę socjologiczną i realistyczne umiejętności dla kreacji bohaterów i ich działań“ („vyniká nad českým spisovatelem plastickým popisem těchto osudů, přesto se Martínkovi lépe podařilo uzavřít určitý sociální typ v postavě Kuby, dokázal využít sociologické znalosti a realistické dovednosti pro tvorbu hrdinů a jejich jednání“) (Kardyni-Pelikánová 1975: 4). Jak postřehla brněnská badatelka, silnému a odvážnému Kubovi je nejbližší snad Babilon z „Vyoraného kamení“. (Kardyni-Pelikánová 1975: 4) Dokonce u obou nacházíme motiv prvního sfárání do dolu; u Martínka proběhl v případě Kuby Sršáně takto: „V kleci se tlačí v chumlu havířů. Krčí se mezi nimi jak odkopávaný psík. Ještě cítí, jak ho před klecí ohmatávali: Nemáš cigarety? Nemáš sirek? Pamatuj si, za to je kriminál. I za jednu sirku! Vrátka třesknou, klec fárá do hlubin. Z jednotlivých pater blýsknou světýlka jak zapomenuté ohničky v nočních tmách. A zas klec s klubkem živých těl jako chmurný člun padá do propasti. Úzkost chytá Kubu za hrdlo, je popleten, v krku má ohavný pocit.“ (Martinek 1965: 84.) Motiv dvou bratrů, z nichž má každý jiný charakter, jenž se různě projeví v průběhu děje příběhu, nacházíme u Morcinka (*Byli dwaj bracia*) i u Martínka (zde jde o poněkud odlišný příběh dvou nevlastních bratrů, vyrůstajících v různorodém prostředí venkova a průmyslového města, Kubíčka Obervy a Kuby Sršáně z *Černé země*, především jejího druhého dílu *Plameny*).

Jak už to bývá časté v literatuře vznikající na pohraničí dvou území, kde se navíc hranice v historickém vývoji měnily, u obou spisovatelů se prosazovaly v umělecké a publicistické rovině myšlenky formulované z národnostních pozic při vědomí nového uspořádání Evropy po první světové válce, kdy vznikly samostatné republiky Československo a Polsko. Zároveň si byli tito literáti vědomi ohrožení svých nově vzniklých států založených na národním principu zvenčí, ale i zevnitř (tzv. pátá kolona). V jejich dílech vystupuje v estetické rovině celá řada hrdinů, přičemž Morcinek vytváří v hornických románech a novelách jako literární postavy neurasteniky nebo nadlidi; Martinek na rovině postav sleduje přerod zaostalého venkova na severovýchodní Moravě do podmínek průmyslového věku, a tím je ovlivněné chování a jednání hrdinů, jejich psychologická charakteristika apod. Morcinek pěstuje ve své publicistice a beletrii sociální solidarismus v duchu sanačních ideálů, zatímco Martinek zná názory T. G. Masaryka na postavení dělníků (Masaryk se zabýval i sociálními otázkami, podporoval osmihodinovou pracovní dobu a všeobecné volební právo), které jsou mu navíc blízké. Oba literáti pocházeli z chudých poměrů,¹⁸ ale nebyli úplnými autodidakty (Martinek svého polského kolegu vzděláním rozhodně

další významným rodákům města). V Ostravě je po spisovateli pojmenována ulice, základní škola, byl mu postaven pomník, na průčelí vily dr. Martínka na Klegově ulici č. o. 17 je umístěna jeho busta atd.

¹⁸ Otcem Vojtěcha byl brusperský kožešník Ludvík Martinek, jenž si po smrti své první ženy Marie vzal za manželku Anežku Dlouhou, která pocházela z tkalcovské rodiny, a 11. dubna 1887 se jim v Brusperku na-

od počátků převyšoval) a ve své tvorbě často zužitkovávali zážitky z nelehkého dětství a mládí. Morcinek se vychoval v duchu lidového katolicismu, Martínek byl rovněž křesťanem (z lašského maloměsta), ale nábožensky se aktivně neprojevujícím; nicméně je patrné, že mnohé své práce nevěnoval jenom čtenářům vychovaným v katolické víře, ale zajímal se také v tvůrčí rovině o českou reformaci a její ideály. Argumentů pro shody a neshody mezi oběma tvůrci by bylo možné najít ještě víc, ale to by si již zasloužilo samostatnou srovnávací stať.

Máme-li na závěr kapitoly odpovědět na výše položenou otázku Witolda Nawrockého, proč rodáci z blízkých regionů podávají v mnoha směrech odlišný obraz o stejném světě¹⁹ a podobné době, mohla za to jiná umělecká a politická či ideová východiska, byť literární témata a žánry se mohly protínat (hornicko-hutnická problematika a její zobrazení apod.). Martínek psal v žánru moderního sociálního románu toho typu, jaký se prosazoval v české literatuře meziválečného období, Morcinek zase směřoval k populární literatuře budovatelského typu; pokud se pokusil o psychologický román v „Inženýru Szerudovi“, vznikl mu z toho sentimentální prozaický příběh zapadající do širokého proudu populární literatury.

Abychom tedy opravili katovického literárního vědce, věc je mnohem složitější, než jak ji viděl on. Nelze proto vést nějaké striktní hranice, v čem se Morcinek a Martínek navzájem lišili a co bylo příčinou jejich poněkud jiného literárně-uměleckého výkladu a zobrazení světa v regionu severovýchodní Moravy a Těšínského Slezska; ani nemůžeme Martínka, jak je snad již celkem patrné z naší velmi prosté komparace, spojovat pouze s českým Slezskem, jak to činí Nawrocki, když tvrdí, že ve svých obou trilogiích byl autorem „obrazu Śląska czeskiego od lat dwudziestych po lata czterdzieste“ („obrazu českého Slezska od dvacátých do čtyřicátých let“) (Nawrocki 1972: 55), přičemž jde výrazně především o region severovýchodní Moravy (takže českého Slezska, jak ho snad chápe kritik, jen v menší míře). Nawrocki oceňuje pouze první Martínkovu románovou trilogii *Černá země*, která je podle něj „interesującym obrazem epickim życia czeskiego mieszczaństwa i wsi“ („zajímavým epickým obrazem života českého měšťanstva a venkova“) (Nawrocki 1972: 55). Mýlil se navíc, jak vidíme, v časoprostoru první trilogie. K druhé trilogii *Kamenný řád* se již nevyjádřil, patrně proto, že s jejím celkovým pojetím nemusel souhlasit – odtud snad ona výtka vytváření dvou různých (fikčních) světů, a to přes „hluboké“ podobnosti ve vývoji a výsledcích spisovatelské práce obou krajanů, nikoli však „rodáků“ z hlediska konkrétního regionu, spíše sousedů.

Mohli bychom ve shodách či protikladech v životě a díle obou autorů pokračovat, ale byl by to námět na samostatnou studii.

GUSTAW MORCINEK AND VOJTĚCH MARTÍNEK

Summary The author of the expert article notes that in the case of writers writing in two structurally different languages, i.e. Polish (Gustaw Morcinek) and Czech (Vojtěch Martínek), despite the regional proximity, which had an influence on

rodil syn – Vojtěch. Malý Vojtěch byl svědkem chudoby v rodině, neboť se narodil do doby, kdy v Brušperku ustávala činnost soukenických stavů a také upadal zájem o kožešnictví. (Pešta 1998: 34.)

19 O Horní Slezsko se Martínek pochopitelně tolik nezajímal, ale udržoval kontakty s katovickými literáty, což je doloženo.

the choice of literary themes, materials (plots) or motifs, they differ quite significantly. We also correct the assumptions of the author of the Polish monograph on Gustav Morcinek from 1972, i.e. the Katowice literary critic and historian Witold Nawrocki, who mentioned Vojtěch Martinek several times in this literary discourse. Next, we elaborate and comment on the opinions of the Brno polonist Krystyna Kardyni-Pelikánová in terms of the typological similarities between Morcinek's and Martinek's works. In any case, the comparison of both of these different literary personalities from the point of view of biography and literary work brings new perspectives to the current research on the topic of Vojtěch Martinek (realized by Jiří Svoboda or Pavel Pešta, from a comparative perspective by Krystyna Kardyni-Pelikánová) and also with regard to Gustav Morcinek (Witold Nawrocki, Krystyna Heska-Kwaśniewicz, Katarzyna Bereta-Kuroczka).

LITERATURA

- / Friedl J., 2014, *Češi a Poláci na Těšínsku 1945–1949*. Teze disertační práce k získání vědecké hodnosti „doktor věd“ ve skupině historické vědy. Historický ústav Akademie věd České republiky, Praha
- / Gawrecká M., 2004, *Československé Slezsko mezi světovými válkami 1918–1938*, Opava.
- / Gašior G., 2020, *Slezská matice osvěty lidové a národnostní otázka na Těšínsku 1920–1938*, Bibliotheca Tessinensis, sv. 9, Czeski Cieszyn – Cieszyn.
- / Gawrecki D. et al., 2003, *Dějiny Českého Slezska 1740–2000*, sv. I., II., Opava.
- / Jiřík K. – Knob S., 2015, *Život a dílo Petra Cingra: 1850–1920*, Ostrava.
- / Kardyni-Pelikánová K., 1975, Gustav Morcinek a Vojtěch Martinek (Zarys problematyki porównawczej), „*Głos Ludu*“, č. 121, s. 4; č. 124, s. 6.
- / Mácha K., 1992, *Jean-Jacques Rousseau*, Brno.
- / Martinek V., 1965, *Plameny*, Ostrava.
- / Morcinek G., 1930, Alojzy Bonczek: Pamiętnik, *Zaranie Śląskie*, seš. 3, s. 155.
- / Morcinek G., 1935, *Ludzie są dobrzy*, Warszawa.
- / Morcinek G., 1961, Narodziny moich bohaterów, *Gustaw Morcinek. W 70-lecie urodzin*, Tadeusz Kijonka (ed.), Katowice, s. 8–15.
- / Nawrocki W., 1972, *O pisarstwie Gustawa Morcinka*, Katowice.
- / Pešta P., 1998, Martinek Vojtěch, *Slovník českých spisovatelů od roku 1945. 2. díl. M–Ž*. Praha, s. 34–37.

Elektronické zdroje

- / *Frýdek-Místek*, <https://cs.wikipedia.org/wiki/Fr%C3%BDdek-M%C3%ADstek> [cit.: 24. 4. 2022]
- / *Klega Miroslav*, https://cs.wikipedia.org/wiki/Miroslav_Klega [cit.: 15. 6. 2022]
- / *Ostravsko-karvinská uhelná pánev*, https://cs.wikipedia.org/wiki/Ostravsko-karvinsk%C3%A1_uheln%C3%A1_p%C3%A1nev [cit.: 20. 4. 2022]

КАРЕЛ ГАВЛИЧЕК БОРОВСКИЙ И РОССИЯ

MAREK PŘÍHODA

KAREL HAVLICEK BOROVSKY AND RUSSIA

ABSTRACT *The aim of this article is to provide a systematic research of the views on Russia of the prominent Czech journalist, writer and politician Karel Havlicek Borovsky (1821–1856). Since the perception of Russia and Russians in the then Czech lands is inextricably linked to the Slavic idea (Slavism), attention is also paid to Havlicek's reflections on the Slavic question, his opinions about other Slavs and, last but not least, his Czech national program.*

KEY WORDS *Karel Havlicek Borovsky, Russia, Slavic Question, Czechia, Austrian Monarchy, Austro-Slavism, National Revival*

CONTACT *Ústav východoevropských studií, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy;
e-mail: marek.prihoda@ff.cuni.cz.*

Одной из сложных, но одновременно нужных задач филологии мы считаем критическое, непредвзятое изучение и переосмысление литературного наследия личностей, чья деятельность и последующее влияние вышли далеко за рамки отдельной, конкретной национальной среды. Такие усилия, предпринятые несмотря на моментальный политический запрос и сиюминутные общественные настроения, актуальны и важны как раз для понимания славянского ареала, где на протяжении всей новой истории сталкивались интеграционные тенденции с традиционной враждой и непониманием и где, вопреки идее славянской взаимности, мы наблюдаем целый ряд конфликтов, в том числе вооруженных.

В чешской среде к личностям, которые в контексте межславянских отношений заслуженно привлекали и привлекают внимание, принадлежит Карел Гавличек Боровский (1821–1856), член нового поколения представителей национального возрождения, человек, обладавший сильным влиянием на современное ему общество как журналист, политик и писатель, занявший заметное место в истории чешской культуры, несмотря на довольно короткий период активного творчества и относительно небольшой объем литературного наследия. Свидетельством этого интереса в чешской среде является серия монографий, посвященных жизни и творчеству Карела Гавличека (среди послевоенных напр. Procházka 1961; Nejtěk 1979); самой подробной биографией Гавличека стала книга Эмануэла Халупного (Chalupný 1929); продолжительную полемику вызвал своей монографией, посвященной Гавличеку, Томаш Гарриг Масарик (Masaryk 1996); всеобъемлющее и бесценное для настоящей статьи исследование взаимоотношений между Гавличеком и славянским миром принадлежит лингвисту и историку литературы Яромиру Беличу (Bělič 1947); подробное описание взглядов Гавличека на Россию содержит второй том труда Йосефа Йирасека по истории чешско-русских отношений (Jirásek 1946).

Благодаря, в первую очередь, публицистике и журналистской деятельности, Гавличек пользовался авторитетом уже при жизни. Важную роль при формировании его публичного образа сыграла пылкость характера, склонность к страстной полемике, отстаивание своих принципов и убеждений, несмотря на меняющуюся общественную атмосферу и политическую обстановку. После его преждевременной смерти память о нем не теряется, скорее наоборот, его высоко ценят представители чешской (и не только) культурной и политической жизни, для многих он стал кумиром. Гавличек оставил свой заметный след в истории чешской политической мысли как один из теоретиков и представителей австрославизма, в основе которого лежит мнение, что как раз реформированная Австрийская монархия, гарантирующая широкие культурно-политические права своих народов, является надежной основой национальной жизни славян, проживающих на ее территории.

На взгляды Гавличека на славянство и Россию сильно повлияла параллельная формулировка чешской культурной и политической программы. Славянский вопрос он рассматривает в контексте актуальной ситуации чешских земель и дальнейших перспектив собственного народа, причем национальная составляющая его идентичности постепенно и все сильнее преобладает над славянской. Исходя из чешских национальных интересов, он выступил резким критиком идеи о едином славянском народе.

Для понимания отношения Гавличека к России и славянскому миру важно учесть формирование его взглядов под влиянием личного опыта, непосредственного знаком-

ства с другими славянскими землями. Он лично посетил Россию, тут надо подчеркнуть, что первым среди основных деятелей чешского национального возрождения первой половины XIX века, и прожил здесь длительное время. В ранней молодости он находился под влиянием романтической версии славянской взаимности и славянского мессианизма. Вдохновленный ими, он поставил перед собой задачу познакомиться со славянскими землями. Средством к достижению этой цели должны были стать, помимо прочего, путешествия. Согласно его собственным словам, сначала он был на стороне поляков. (Havlíček 1900: 57) В 1842 году он осуществляет поездку в Польшу (Западную Галицию) и Словакию. В том же году начинается его длительное путешествие на славянский восток. Его пригласили работать воспитателем в семье известного историка, профессора Московского университета Михаила Петровича Погодина (1800–1875). Вместе с ним он и отправился в Москву, но на австрийско-российской границе оказалось, что он не оформил заграничный паспорт. Этот казус, вероятно, подорвал доверие Погодина к молодому спутнику и стал причиной того, что Гавличек оказался воспитателем не в семье Погодина, а московского профессора литературы Степана Петровича Шевырева (1806–1864). Он вынужденно останавливается во Львове у чешского писателя и чиновника Карела Владислава Запа (1812–1871). В центре австрийской Галиции он ближе знакомится с украинской средой и вникает в суть польско-украинских отношений, что привело его к разочарованию в поляках. Он встает на сторону украинцев. В письме из Львова от ноября 1842 года он признается: «Из всех нечешских славян я больше всех люблю малорусов. Они олицетворяют идеал народа без дворянства или какой-либо аристократии, все одинаковы, все одеты в одинаковое мохнатое зимнее пальто и одинаковую шапку, все поэты, все думают о турбулентном, но славном прошлом. Таким образом они мужественно переносят свое настоящее жалкое состояние и просят Бога о счастливом будущем. Вся нация либо крестьяне, либо священники. Просто подожди, в течение трех лет я стану чехорусином.»¹ По поводу поляков он добавляет: «Так, например, поляки должны, хотя сейчас достойны сожаления, все-таки много настрадаться, пока им не простят обиды, которые они причиняли бедным русинам. Мы должны все еще беспокоиться о том, что они долго не исправятся, поскольку до сих пор не отказались от своего властного поведения с русинами.» (Havlíček 2016: 295)²

В феврале 1843 года Гавличек прибыл в Москву. Из-за разлада отношений с ближайшим окружением (например, из-за конфликта в семье Шевыревых по поводу методов воспитания), постепенного разочарования и тоски по родине он оставляет свои московские дела раньше, чем планировал, в июне 1844 года. Тем не менее, он успел за время своего пребывания здесь близко познакомиться с местной интеллектуальной и повседневной жизнью в разных ее проявлениях и с положением дел в провинции. Главным свидетельством о путешествии в Россию должен был стать большой цикл очерков, из

1 Все переводы текстов Карела Гавличека на русский язык принадлежат автору настоящей статьи.

2 Гавличек использует прилагательные «русинский», «малорусский» и этнонимы «русины», «малорусы» как синонимы для обозначения украинского языка и украинцев.

которого ему удалось реализовать лишь часть, известную под традиционным названием «Очерки из России»³ («Obrazy z Rus»).⁴

1 / ВЗГЛЯД НА РОССИЮ

У Гавличека нет сомнений по поводу славянской национальной принадлежности русских⁵ и славянских основ самой России.⁶ Последняя является для него не только прочной составляющей славянского мира, но в некотором смысле и ключом к познанию исконно славянских черт жизни и славянского характера в ситуации, когда родная Чехия подвержена сильному немецкому влиянию. Одним из результатов его путешествия, помимо прочего, станет переосмысление ситуации собственного народа. В «Очерках» Гавличек рассуждает: «Путешествуя по разным чужим странам, мы узнаем больше о своей родине.» (Havlíček 1986a: 16) Более близкое знакомство с Россией имеет для Гавличека важное значение – оно помогает более четко понять недостатки и преимущества ситуации в своей стране: «Кто не знает ничего, кроме своего, тот, конечно, будет доволен всем; только путем сравнения мы научимся распознавать недостатки, но для того, чтобы мы могли сравнивать, должны кроме своего и другое увидеть и узнать.» (Havlíček 1986a: 85) В Москве он, например, понял, что «русская литература не находится в так хорошем состоянии, как мы обычно думаем», ее преимущество перед чешской литературой заключается в том, что она является «богатой госпожой», что у нее есть деньги. (Havlíček 2018: 38) Россия оказывается своеобразным зеркалом для чешского общества. Положительным примером тут может послужить первый из цикла очерков об экзамене по чешскому языку в Московском университете. Гавличек в восторге от того, что в далекой Москве изучают чешский язык, которого у него дома многие его соотечественники стыдятся. С другой стороны, он наблюдает такой негативный момент, как последствия поверхностной имитации иностранцев и подражания им со стороны высшего слоя – отказ от родного языка и национальных обычаев, которые с негодованием отмечает и у себя дома.

Первый период пребывания Гавличека в России можно характеризовать одним словом – очарование. По его собственным словам, он влюбился «во все и в русский народ», несмотря на непривычные для него особенности русской жизни и бытовые трудности, с которыми ему пришлось сталкиваться. (Havlíček 2018: 38) Гавличек тогда надеется, что для себя открывает, хотя своеобразный, но родственный мир и общество, у которого вос-

3 Чешское название «Rus» («Rusi») используется не в историческом контексте допетровского периода, а для современной Гавличеку России, поэтому мы переводим его как «Россия» («Rusko»), а не «Русь».

4 Основная серия пяти очерков («Первый экзамен по чехословацкому языку в Москве», «Праздник православия», «Гулянье», «Купечество», «Иностранцы в России») была опубликована в 1843, 1845–1846 годах в периодических изданиях «Цветы», «Чешская пчела» и «Журнал Чешского музея»; к ним примыкают два фрагмента («Перекладная», «Извощик»); в цикл иногда включают два поздних текста – «Необыкновенный катехизм» и «Русские»; последний очерк, важнейший для понимания взглядов Гавличека на Россию, был обнародован лишь в 1850 году в газете «Славянин», которую автор издавал в городе Кутна Гора.

5 Гавличек обращает внимание на то, как поляки и русские исключают друг друга из числа славянских народов. (Havlíček 1900: 65)

6 Гавличек считает даже российское государство «полностью славянским». (Havlíček 1902a: 190)

приятие славянского вопроса близко к чешскому и в котором имеется искренний интерес к другим славянским народам. В этом смысле путь на славянский восток оказался неудачным и привел его к глубокой и продолжительной дезиллюзии.

2 / РОССИЯ И ЕВРОПА

Взгляд Гавличека на Россию формируется в контексте более широкой европейской темы. Россия для него страна во многом своеобразная, отличающаяся от Запада. Эта разница является причиной, почему иностранцы не понимают Россию или ее прямо осуждают. Вину в этом надо зачастую искать не в самой России, а как раз в собственных интересах и предрассудках иностранцев в отношении к ней. Поэтому одна из целей, которую перед собой поставил автор «Очерков», это защита России от клеветы и нападений со стороны иностранцев, в основном немцев. Он исходит из того, что предпосылкой настоящего понимания России является знание русского языка, необходимо знакомство и общение с целым обществом, со всеми его слоями, а не только с по-европейски образованным классом – дворянством. Как было уже сказано, Гавличек в рамках своей поездки в Россию ищет ее своеобразия и славянские корни. Согласно его словам, уже в допетровской Руси здесь зародилась своя собственная национальная жизнь. Россия в значительной степени является самодостаточной страной, например, во внутренней торговле она не только обошлась без иностранцев, но развила ее лучше, чем немцы. Россия в некотором смысле представляет молодость (прошлое) Европы, несет определенные черты общественной жизни, которые там уже утрачены. Та часть русского народа, которая не испорчена внешним влиянием, сохранила прочные социальные связи и социальный альтруизм. Гавличек на этом месте отмечает парадоксальное явление – чем больше Европа как континент объединяется, тем больше между людьми разрушаются отношения и возникает отчуждение. (Navlíček 1986a: 53–54) Россия, несмотря на свою особенность, может стать источником вдохновения (как и любая другая страна). Гавличек регулярно прибегает к сравнениям с жизнью европейского, в первую очередь немецкого, общества, чаще всего это сравнение заканчивается не в пользу последнего.

Взгляды Гавличека на тему России и Европы близки к славянофилам, в среде которых он в Москве и оказался. Это сходство сильно проявляется в критическом взгляде на фигуру царя реформатора Петра I. Гавличек констатирует, что мало из того, что он и его преемники сделали и учредили, было полезно. Результатом европеизации стал рост царской власти и усиление самодержавия. Не столицу империи, а Москву он считает «самым народным, самым русским городом» (Navlíček 1986a: 28), «центром русской культуры и образования» (Navlíček 1986a: 89), о Санкт-Петербурге наоборот пишет как о резиденции ненародной группы («партии») литераторов (Navlíček 2018: 39). Из русских писателей он ценит Гоголя, наоборот Пушкина и других клеймит как «лишь почти стадо подражателей». (Navlíček 2018: 84)

Гавличек в основном неприязненно воспринимает влияние иностранцев на Россию, особенно немцев. Непосредственно с ним он связывает некоторые отрицательные явления в русской жизни – сословность, бюрократизм, угнетение русских мужиков дворянством. Из всех иностранцев, которых он наблюдал, положительно высказывается об англичанах. Французы, по его мнению, близки к русским своим национальным

характером, они вежливее немцев, кроме того – легче и правильнее осваивают русский язык. Как стоило ожидать, хуже и смешнее всех из этого сравнения выходят немцы. (Havlíček 1986a: 113–114)

3 / РУССКИЙ НАРОД

Важная отличительная черта взгляда Гавличека на русское общество заключается в том, что он не видит его одним, однородным целым. Наоборот, он отмечает его иерархичность и внутри него самого он четко различает несколько отдельных, весьма специфических слоев, которым дает остроумную оценку. Он критикует российское дворянство как наиболее подверженное иностранному влиянию. Оно легко отказывается от национальных особенностей и плохо имитирует чужие обычаи, как правило, имеет лишь поверхностное образование и пренебрегает родным языком – старается говорить на нескольких западных языках, но только не по-русски. Дворянству Гавличек противопоставляет купечество как патриотическое сословие. Купцы сохранили свою народность, положительные, исконно русские черты характера. Гавличек отмечает большой патриотизм, благотворительность, помощь осужденным, которых увозят в Сибирь, хорошее обращение с животными (например, они не издеваются над лошадьми, кормят диких птиц) и, несмотря на отсутствие у них формального образования, глубокое знание всей своей страны. (Havlíček 1986a: 64–69) С точки зрения здравого смысла, Гавличек взял бы «одного русского купца, чем двух профессоров и четырех чиновников вопреки тому, что купцы, как правило, ни в какие школы не ходят.» (Havlíček 1986a: 64) Русский крестьянин и купец, восклицает Гавличек в одном из своих московских писем, «заслуживают честь и славу на весь мир». Он ценит «величие характеров» этих двух слоев – «нет такого народа во всей Европе, и когда он прорвется наверх, и когда он покажет миру самого себя, тогда узнают, что такое русский православный народ». (Havlíček 2018: 39) Он упоминает порок пьянства простого народа, но и тот воспринимает с пониманием: «Когда пьяны, они тоже не дерутся, но целуются, обнимаются и братаются со всем миром: чудная то картина нескольких целующихся бородачей!» (Havlíček 1986a: 56) Крупнейшей бедой Российской империи является бюрократия, на которую обрушивается его жесткая критика, чиновники – «настоящие пиявки». (Havlíček 1986a: 130) Симпатии он испытывает к русской армии и офицерам. О православной церкви он высказывается в «Очерках» положительно – оценивает ее терпимость по отношению к другим церквям, даже к язычеству, и связь с народом, с другой стороны, он обращает внимание на довольно формальный подход русских людей к христианской вере. (Havlíček 1986a: 69–70, 86)

4 / ЦАРИЗМ

На протяжении всей своей жизни Гавличек проявляет себя как последовательный демократ, противник религиозной нетерпимости и светского деспотизма. Как и стоило ожидать, он отмечает отсутствие политической свободы в России, где находит деспотию (абсолютизм). Тем не менее, стране повезло с хорошими царями. Благодаря способным правителям, она укрепилась, сила современной России несравнима с ситуацией до Петра I. Российский абсолютизм даже кажется Гавличеку гораздо приемлемее, чем

австрийский режим до 1848 года, поскольку он «динамичный, живой», «хотя лишает народ всякого участия в политике и управлении, но зато открывает ему обширное поле прогресса во всех других отношениях и, таким образом, действительно заботится о постоянном улучшении и укреплении России. Русский видит свою родину очевидно процветающей и укрепляющейся, и это дает ему хоть какое-то утешение за отсутствие политической свободы.» (Havlíček 1986a: 125–126) В конце очерка «Русские» он приводит слова: «Я враг и противник всякого деспотизма и буду вплоть до последней капли пота защищать конституцию: но если бы я никак не смог избежать деспотизма, тогда российский деспотизм мне милее всех.» (Havlíček 1986a: 134)⁷ Он критикует российское правительство как неславянское, так как оно пользуется в своих целях услугами иностранцев, но отличает его от русского народа – «Правительства минуют, народы остаются» (Havlíček 1986a: 122). «Давайте никогда не упускать из виду ту великую истину, что сколько тысяч лет понадобилось, чтобы сформировался и вырос русский народ, но что за одну ночь, за один час может подняться и опять миновать любое правительство.» (Havlíček 1986a: 123) Нельзя русский народ обвинять в абсолютизме российского правительства: «Нечто другое это русские, наши славянские братья, великий народ, добродушный, очень способный и ловкий, сохранившийся в древнеславянских хороших обычаях, народ с великим будущим, от которого и мы, и все остальные, более слабые славянские племена еще много доброго можем ожидать для будущего; и нечто другое это нынешнее российское правительство.» (Havlíček 1986a: 122)

В очерке «Русские» он также ведет прямую полемику с мнением, что в стране скоро коренным образом изменится политический строй, другими словами, что здесь назревает революция против царя и абсолютизма. В России не стоит ожидать ее в ближайшем будущем, в перспективе тридцати – пятидесяти лет. (Havlíček 1986a: 132) Гавличек скептически относится к поддержке революции в российском обществе, кроме того, революция представляет угрозу для России. Хаосом и беспорядками, которые с ней будут связаны, могут воспользоваться враги. Изменение формы правления может в данный исторический момент нанести ущерб стране вплоть до отделения территорий. (Havlíček 1986a: 124–125) В основном, Гавличек проявляет оптимизм по поводу перспектив России – в ней нет «никакого так называемого пролетариата», наоборот – в жизни ни одной другой страны нет столько «разумного социализма» как именно там: «Как раз та свобода и независимость общин, которая в России сохранилась, и эти живые ростки мудрых и практических социальных учреждений пророчат великое будущее для России в последующие годы.» (Havlíček 1986a: 127–128) Гавличек ожидает внутреннее упрочнение страны, в скором времени неизбежную русификацию многих нерусских национальностей, проживающих на ее территории. (Havlíček 1986a: 126)

5 / СЛАВЯНСКИЙ ВОПРОС

После возвращения из России, под влиянием недавнего опыта, Гавличек по-новому формулирует свои взгляды на славянский вопрос. Он выступает против концепции

7 Стоит обратить внимание, что свои благоприятные высказывания о российском режиме Гавличек публикует в 1850 году, после разгрома революции в самой Австрии.

общеславянской взаимности Яна Коллара (1793–1852). Он последовательно и недвусмысленно отказывается от нее в своей статье от 1846 года «Славянин и чех», в одном из важнейших текстов в истории чешской политической мысли вообще. Хотя язык для него является главной и самой надежной отличительной чертой народа, он исходит из концепта народа, который не основывается лишь на языке, поскольку национальность определяют и обычаи, религия, правление, образованность, симпатии и другие черты (Havlíček 1900: 37), именно здесь славяне коренным образом и разнятся. Согласно его убеждению, которое он высказывает уже в самом начале обширного текста, славяне не являются одним народом, но они представляют четыре самостоятельные, разные народы (русский, польский, чешский, илирийский) со своими, иногда противоречивыми интересами. Такую ситуацию надо воспринимать как естественный порядок вещей и считаться с ней при формулировке национальных политических программ и рассуждений о будущем развитии собственных народов. Гавличек прямо заявляет – я с национальной гордостью скажу – «Я – чех», но никогда «я – славянин», и продолжает свою мысль: «У славян четыре родины, а не одна родина: и славянский патриотизм лишь немногим хуже космополитизма. Лучше любить меньше людей, но основательно и тепло, чем всех понемногу.» (Havlíček 1900: 70)

У Гавличека мы находим трезвый подход к славянскому вопросу без романтического мессианизма и иллюзий. Славянскую идею он переносит из пространства мечтаний о светлом и славном будущем в сферу реального научно-культурного общения. Славянство, по его мнению, пока идеал, к которому мы стремимся, и не является возможным уже сейчас опираться на этот идеал. Славянские народы не несут ответственность друг перед другом. В славянстве он не видит ни религиозного, политического или языкового объединения,⁸ но только взаимную, совместную поддержку против общих врагов – «Наш принцип должен быть: Либо мы все будем свободны, либо все падем!» (Havlíček 1902b: 184)

6 / СЛАВЯНЕ

Украинцев (малорусов, русин) Гавличек считает самостоятельным славянским племенем из-за их языка, обычаев и истории. Они, по его мнению, являются приблизительно двенадцатимиллионным народом, проживающим в южной части России, в Галиции и в Венгрии. (Havlíček 1902b: 187) К украинцам он из-за своего свободолюбия относится с открытыми симпатиями – в то время, когда в Польше и в России царил «несвобода», гулял по обширным степям Украины казак вольный как ветер – «на этих степях формировалась постепенно свобода, соответствующая человеческому достоинству, которой не было ни в Польше, ни в России». (Havlíček 1900: 59) Эта свобода была подавлена русскими и поляками. «Последнюю искру малорусской свободы» уничтожила Екатерина II, «таким образом угас храбрый народ, имеющий с одной стороны поляков, с другой московитов в качестве господ». «И нет надежды, что когда-нибудь снова вознесутся из могил буйные украинские орлы, лишь грозные, богатырские думки и песни будут вечно миру извещать

8 Об эволюции взглядов Гавличека свидетельствует, например, факт, что в одном из своих львовских писем он еще жалеет о том, что у славян нет «одного правительства и одной религии», чтобы показать немцам, «куда ведет дорога через Эльбу». (Havlíček 2016: 297)

о несчастных судьбах малорусского народа». (Havlíček 1900: 60–61) Гавличек утверждает, что русские в управлении Украиной ведут себя благоприятнее, чем поляки, но в настоящей ситуации он неоднократно призывает к тому, чтобы австрийское правительство поддерживало украинцев. Австрия бы, таким образом, обладала «сильным оружием в руках против российского самодержца». (Havlíček 1902b: 188)

В Беларуси он обращает внимание на великую нищету, угнетение со стороны поляков, его сочувствие вызывает простой взгляд на «этих убогих существ», в их лице видны как последствия нищеты и рабства – «глупость, робость и карликовость». (Havlíček 1986a: 88) Южные славяне для него представляют славянский мир в малом. (Havlíček 1900: 54)

Взгляд Гавличека на Россию и Польшу довольно критичен. В отношении поляков эта критика направлена главным образом против дворянства.⁹ В переломном 1848 году он прямо утверждает, что «полному взаимопониманию» с поляками мешает «польская гордость, нетерпение и незнание обстоятельств», величайшей ошибкой считает именно то, что в Польше занимаются политикой только «бездельники», то есть дворянство. (Havlíček 1901: 34–35) В октябре того же года он напишет: «Это несчастное, отколовшееся, зазнавшееся славянское племя никогда не разделяет с нами остальными ни радость, ни горе, оно всегда одиноко стоит в стороне, гордо, без нашей помощи желая добиться своего благополучия». (Havlíček 1901: 169) Поляков исторически убила «слепая услужливость Риму, которую они ошибочно считали католической верой». (Havlíček 1902b: 185) В России Гавличеку не нравится поверхностный, ложный патриотизм, славянство здесь не достигает больших успехов и мы сталкиваемся с его непониманием.¹⁰ (напр. Гавличек 2018: 190, 205) Гавличек приходит к выводу, что русские не воспринимают славянский вопрос искренне, но злоупотребляют им в своих собственных целях – подчинении других славян своей власти.

Гавличек со скорбью и негодованием обращает внимание на глубокую враждебность между русским и польским народом, когда нельзя сочувствовать обоим и оба одинаково любить: «Две стороны вместе борются не на жизнь, а на смерть, русский народ с польским народом, как можно сочувствовать обоим, обоих любить одинаково? Невозможно быть ни на одной, ни на другой стороне, за такую любовь обе стороны не скажут спасибо, а тот, кто встал на одну сторону, должен быть врагом другой.» (Havlíček 1900: 57) В этой связи он отмечает их взаимное негативное отношение к украинцам, продиктованное захватническими интересами. Для обоих больших, мощных славянских соседей украинцы являются лишь объектом, материей для расширения территории и увеличения численности собственной нации, оба считают украинский язык диалектом своих собственных языков. Итогом является сознание того, что «Россия как Польша, исчезла славянская симпатия, я научился русских и поляков считать, несмотря на все родство языков, происхождения и обычаев, народами нам, чехам, чуждыми» (Havlíček 1900: 58). Степень утраты прежних русофильских (и полонофильских) настроений Гавличека отра-

9 «Вся польская литература писалась исключительно дворянами, опять же только для дворян, то есть односторонне.» (Havlíček 2016: 297)

10 «... русские уже использовали славянство гораздо лучше, чем мы: мы его изобрели и остаемся у разбитого корыта, но они, хотя пока и не понимают его, уже отлично его подоили.» (Havlíček 2018: 190)

жают его слова из личного письма другу незадолго до отъезда из Москвы о том, что «русские – с соответствующими оговорками и поляки – не являются нашими братьями, как мы их называем, но являются гораздо большими врагами и они опаснее для нашей народности, чем венгры и немцы. Их языками и литературами мы можем воспользоваться, как нам угодно, но всякое братание с ними надо оставить». (Havlíček 2018: 206–207) Ближайшим народом он уже в Москве и после своего возвращения домой считает южных славян: «Чехи и иллирийцы могут быть братьями, они могут показать миру редкий, даже неизвестный пока пример дружбы двух народов.» (Havlíček 1900: 51)

В статье «Славянин и чех» вырисовывается довольно нелицеприятная общая картина славянского мира, которая вызывает мало оптимизма по поводу возможного реального сближения всех славян. Ее отличительными чертами являются скепсис относительно будущего объединения или по крайней мере сотрудничества всех славянских народов и отсутствие связывающего звена в виде единого славянского языка, то есть славянский мир не представляется Гавличеку однородным целым. Роковым конфликтом внутри него является русско-польское противостояние, которое своими корнями уходит в далекое прошлое. Поляки и русские стали воевать между собой после падения Киевской Руси и усиления своих государств: «Так встретились два чрезвычайно похожих и чрезвычайно разных гиганта: похожие в анархии и несправедливости домашнего устройства, разные по вере, один самодержавный, второй аристократический.» (Havlíček 1900: 56) Яблоком раздора между ними стала Украина, которую оба народа считают своей территорией и ее жителей – украинцев – причисляют к собственным народам: «Малороссия, Украина – это постоянное проклятие, которое поляки и русские наложили сами на себя, это яблоко раздора, брошенное судьбой между этими двумя народами, это причина постоянной ненависти между обоими, пока один не будет полностью покорен.» «Таким образом подавленная свобода Украины мстит Польше и России.» (Havlíček 1900: 59)

По мнению Гавличека, современные ему славянские языки, несмотря на их несомненную близость, являются полностью самостоятельными, причем попытки создать общеславянский язык кажутся ему ненужными и бесперспективными: «Чтобы когда-нибудь все славяне могли пользоваться в литературе единственным языком, есть вещь невозможная, и поэтому любое стремление к этому является бессмысленным и вредным как трата времени.» (Havlíček 1900: 69) Неизбежным результатом всех вышеуказанных факторов стал отказ от славянской идеи как основы национальной программы: «Мы – чехи, и мы намерены остаться чехами навсегда, и мы не хотим становиться ни немцами, ни венграми, ни русскими, поэтому давайте будем холодны к русским, если даже не хотим их ненавидеть. Но давайте будем такими же холодными к полякам. Поляки тоже русские, но со связанными руками.» (Havlíček 1900: 64) Более тесное сотрудничество между славянскими народами возможно лишь при наличии общих интересов, последние он находит между чешским и иллирийским народом (южными славянами). Но Гавличек – не противник славянства и представления об исторической общности славянских народов. Он убежден, что славянская идея сыграла свою положительную роль и привела к хорошим результатам как раз в чешской и иллирийской (южнославянской) среде. Он не отрицает принадлежность собственного народа к славянам и не подвергает сомнению близость славянских языков и, следовательно, литератур.

Ответ на вопрос, что же остается от славянской взаимности после ее настолько фундаментального переосмысления, сводится к тому, что очевидное родство славян способствует быстрому изучению их языков, которые можно, как и их литературы, использовать в интересах собственного народа, общность интересов открывает путь к более близкому, политическому сотрудничеству чехов с южными славянами, к чему Гавличек неоднократно призывает не только в ранней статье «Славянин и чех», но и в своей последующей публицистике. Задним числом он высказал мысль, что состоятельность данного союза подтвердили события 1848 года. (Havlíček 1902b: 183)

7 / БУДУЩЕ ЧЕШСКОГО НАРОДА

Одна из целей, которую Гавличек на протяжении своей активной деятельности преследует, это поиск союзников при защите собственного и других меньших славянских народов от внешней угрозы, прежде всего со стороны немцев. На данном месте стоит констатировать, что путешествие в Москву и пребывание там никак не помогли реальному решению данной задачи. Гавличек, правда, увидел в России близким по взглядам движение, которое он сам называет «славяно-православной партией» – «самое горячее желание этой партии – чтобы Россия со временем стала покровительницей и защитницей всех остальных славян от других племен, которые их угнетают.» Тем не менее, в настоящее время эта «партия» является у себя дома «очень незначительным меньшинством». (Havlíček 1986a: 124)

Гавличек будет позже в своих размышлениях считаться с ситуацией неизбежного отказа не только от политического панславизма, но и идеи о едином славянском народе. Его наследие в решении чешского вопроса можно характеризовать как национальный прагматизм и реализм с учетом сложившейся исторической ситуации. Прочной основой его программы станет тезис, что многонациональная Австрийская монархия представляет лучшую гарантию сохранения чешской и иллирийской национальности. Рассуждения Гавличека очевидно лишены национального мессианизма. Роль и значение чешского народа predetermined не исконным историческим призванием, а его географическим положением на границе германского и славянского миров – «Нам, чехам, судьба выделила почетное, но опасное место первого славянского бастиона на западе». (Havlíček 1901: 22) У Гавличека мы находим довольно сдержанное сознание потенциала и возможной роли чешского общества среди других славян. С этим связан тот факт, что он делает акцент на единстве чешского и словацкого народов, которые по сравнению с другими европейскими народами малочисленны и испытали сильное влияние извне. Национальное единство обоих соседних родственных народов может улучшить их положение и значение на просторах Центральной Европы. Гавличек убежден, что это единство идет на пользу и чехам, и словакам. Он настаивает на своем мнении и в ситуации продолжающегося национального возрождения в словацких землях в сторону образования самостоятельной словацкой идентичности.

Гавличек утверждает, что чехи потеряли многие из своих исконно славянских черт, но, тем не менее, он разделяет крепкую надежду по поводу их перспектив. Этот оптимизм находит свое выражение в мысли, что чешский народ сохранится, сможет раскрыть свой потенциал и будет успешным даже в ситуации, если будет опираться лишь на

собственные силы, без поддержки в виде идеи о великом славянском народе: «И должны ли мы бояться больших и многих препятствий, должны ли мы робеть перед сложным, неприятным путем, по которому мы должны идти? Должны ли мы по-детски, не по-мужски полагаться на другого? – Чех не боится работы и препятствий, чех не заработает, чех не рассчитывает на другого: чех потрудится и преодолет все. Именно потому, что у нас усерднее работают, нет никаких сомнений в том, что на лучшей исторической основе, которая у нас есть, и при лучших обстоятельствах с точки зрения общего образования нашего народа, мы, чехи, все-таки еще в искусстве, в литературе и вообще в народном счастье и русских, и поляков обгоним.» (Havlíček 1900: 66) Гавличек не впадает в другую крайность и не проповедует национальный изоляционизм. Он поддерживает изучение других славянских языков и знакомство с другими славянскими странами, выступает сторонником перенимания достижений других славян.¹¹ Ссылаясь на прежнюю традицию отечественного славянофильства, он расходится с ним или (точнее) дополняет его в вопросе влияния и конкретных последствий на национальную жизнь. В момент, который перед ним поставила история, он принимает вызов и наполняет чешскую политическую программу национально-центричным содержанием.

8 / ЧЕШСКО-РУССКИЕ ОТНОШЕНИЯ (ВМЕСТО ИТОГА)

Гавличек подчеркивает необходимость изучения и непосредственного знакомства с Россией (и другими славянскими землями). Он противник русофильства, которое не опирается на знание самой страны. В одном из его писем мы находим следующую едко ироническую мысль: «Кто хочет чехам сделать по-настоящему добро, пусть их посылает за свой счет в Москву.» (Havlíček 2018: 191) Состояние его мыслей после возвращения из Москвы отражают следующие слова: «Русские морозы и другие русские явления задушили во мне последнюю искру общеславянской любви; космополитизма я и без того никогда не имел в теле ни капли, и поэтому я вернулся в Прагу как чех, сущий бескомпромиссный чех, даже с какой-то тайной настороженностью против имени славянин, которое мне, познавшему довольно Россию и Польшу, попахивало какой-то иронией.» (Havlíček 1900: 35) Следует в очередной раз напомнить, что взгляд Гавличека на Россию строится на различии между русским народом и правительством (царизмом). На политическое сотрудничество или союз с официальной Россией он не рассчитывает, но осознает значение славянской сверхдержавы как барьера немецкой экспансии и противовеса к немецкому давлению. Уже само ее существование приносит пользу меньшим славянским народам. Незадолго до вынужденного прекращения своей активной журналистской работы он утверждает: «Само собой разумеется, что Россия и не может, и не будет поддерживать нас в политическом смысле в достижении конституционных прав, но зато она поддерживает нас своей обширной литературой, особенно в строго научных дисциплинах,

11 В своей поздней обширной статье «Славянская политика» Гавличек предлагает в качестве средства борьбы с немецким влиянием также изучение английского и французского языка и литературы: «Освобождение от германства должно быть нашим девизом во всех отношениях, и поэтому пусть изучение романских языков и литератур, особенно английской и французской, станет главной заботой всех наших одаренных и образованных молодых людей.» (Havlíček 1902b: 196)

а также поддерживает нас в национальном смысле уже своим внушительным величием.» (Havlíček 1902b: 172)

Деятельность и многие публицистические тексты на славянскую тему Карела Гавличека представляют важную главу в богатой истории чешско-русских отношений. Они являются очередным свидетельством о традиционном интересе к России в чешской среде, который питался пониманием того, что исторические судьбы Чехии (и шире Европы) и России связаны, что, несмотря на конкретную общественно-политическую обстановку и личные взгляды, важно изучение и знание России как части европейского пространства. Неустанные попытки открывать пути взаимного общения и познания окажутся настолько жизнеспособными, что переживут крушение идеи о единстве славянского мира, которая дала им в самом начале решающий роковой толчок.

KAREL HAVLICEK BOROVSKY AND RUSSIA

SUMMARY The aim of this article is to provide a systematic research of the views on Russia of the prominent Czech journalist, writer and politician Karel Havlicek Borovsky (1821–1856). Havlicek, the first among the leaders of the Czech national revival of the first half of the 19th century, personally visited Russia and lived there for a long time. Thanks, first of all, to his journalistic work, he had a strong influence on contemporary Czech society. Since the perception of Russia and Russians in the then Czech lands is inextricably linked to the Slavic idea (Slavism), attention is also paid to Havlicek's reflections on the Slavic question, his opinions about other Slavs and, last but not least, his Czech national program. Only in such a broader context can one correctly understand the origins and development of Havlicek's thoughts about Russia. There, on the one hand, we find criticism of the Russian government and its official policy, rejection of Pan-Slavism in the sense of uniting all Slavic peoples and insisting on political cooperation only between the Austrian Slavs. On the other hand, we see sympathy for the Russian people and optimism about the future of the East European empire.

КАРЕЛ ГАВЛИЧЕК БОРОВСКИЙ И РОССИЯ

РЕЗЮМЕ Целью настоящей статьи является систематический обзор взглядов выдающегося чешского журналиста, писателя и политика Карела Гавличека Боровского (1821–1856) на Россию. Гавличек, первым среди деятелей чешского национального возрождения первой половины XIX века, лично посетил Россию и прожил здесь длительное время. Благодаря, в первую очередь, своей журналистской работе, он оказал сильное влияние на современное ему чешское общество. Поскольку восприятие России и русских в тогдашней Чехии неразрывно связано со славянской идеей (славизмом), внимание уделяется также размышлениям Гавличека о славянском

вопросе, его мнениям о других славянах и, не в последнюю очередь, его чешской национальной программе. Только в таком, более широком контексте можно правильно понять истоки и развитие мыслей Гавличека о России. У него мы, с одной стороны, находим критику российского правительства и его политики, отказ от панславизма в смысле объединения всех славянских народов и настаивание на политическом сотрудничестве лишь австрийских славян. С другой стороны, мы видим симпатию к русскому народу и оптимизм по поводу будущего восточноевропейской империи.

ЛИТЕРАТУРА

- / Bělič J., 1947, *Karel Havlíček Borovský a Slovanstvo*, Praha.
- / Černý V., 1995, *Vývoj a zločiny panslavismu*, Praha.
- / Doubek V., 2004, *Česká politika a Rusko (1848–1914)*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 1986a, *Dílo I. Obrazy z Rus, Epigramy a aforismy, Satiry, Kritiky a polemiky, Politické písně, Brixenské skladby, Smíšené básně, Korespondence*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 1986b, *Dílo II. Pražské noviny, Národní noviny, Slovan*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 1948, *Duch Národních novin*, Havlíčkův Brod.
- / Havlíček Borovský K., 2016, *Karel Havlíček. Korespondence I. 1831–1842*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 2018, *Karel Havlíček. Korespondence II. 1843–1844*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 1900, *Karla Havlíčka Borovského Politické spisy. Díl I. Pražské noviny (1846–1848)*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 1901, *Karla Havlíčka Borovského Politické spisy. Díl II. Národní noviny (1848–1850). Část 1*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 1902a, *Karla Havlíčka Borovského Politické spisy. Díl II. Národní noviny (1848–1850). Část 2*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 1902b, *Karla Havlíčka Borovského Politické spisy. Díl III. 1. část. Slovan (1850–1851). Epištoly kutnohorské 1851. Rejstřík. Přílohy. Část 1*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 1903, *Karla Havlíčka Borovského Politické spisy. Díl III. Slovan (1850–1851). Epištoly kutnohorské 1851. Rejstřík. Přílohy. Část 2*, Praha.
- / Havlíček Borovský K., 1953, *Obrazy z Rus*, Praha.
- / Chalupný E., 1929, *Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo*, Praha.
- / Jirásek J., 1946, *Rusko a my. Dějiny vztahů československo-ruských od nejstarších dob až do roku 1914. II. díl, 2. vyd.*, Praha – Brno.
- / Jirásek J., 1945, *Rusko a my. Dějiny vztahů československo-ruských od roku 1867 do roku 1894. III. díl, 2. vyd.*, Praha – Brno.
- / Masaryk T. G., 1996, *Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení, 4. vyd.*, Praha.
- / Nejtěk V. M., 1979, *Novinář Karel Havlíček Borovský*, Praha.
- / Procházka V., 1961, *Karel Havlíček Borovský. Studie s ukázkami z Havlíčkova díla*, Praha.
- / Reinfeld B. K., 1982, *Karel Havlíček (1821–1856). A National Liberation Leader of the Czech Renaissance*, New York.

/ JAZYKOVĚDA
/ LINGUISTICS

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ РАВНОДУШИЯ В ПОЛЬСКОЙ И РУССКОЙ (СТАНДАРТНОЙ И НЕСТАНДАРТНОЙ) ФРАЗЕОЛОГИИ

WŁODZIMIERZ WYSOCZAŃSKI

THE CONCEPT OF INDIFFERENCE IN POLISH – RUSSIAN (STANDARD AND NON STANDARD) PHRASEOLOGY

ABSTRACT *The main goal of these considerations is to identify the properties of this linguistic fragment of the image, which is created using Polish and Russian phraseology (standard and non standard), recreating indifference as a special emotional state.*

KEY WORDS *Indifference; emotions; attitudes; Polish language phraseology; phraseology of the Russian language; standard phraseology; non standard phraseology; colloquial linguistic image of indifference; naive psychology*

CONTACT *Uniwersytet Wrocławski; wlodzimierz.wysoczanski@uwr.edu.pl*

1 / ВВЕДЕНИЕ. РАВНОДУШИЕ

Эмоции, чувства и установки, выделяемые явно в повседневной жизни, концептуализируются в нашем сознании и находят отражение в языке.¹ Среди различных видов состояния человека особо выделяется равнодушие (польск. obojętność).² Равнодушие – в самом общем смысле – понимается как бесчувствие, отсутствие интереса, пассивное отношение к окружающей действительности. Ввиду этого равнодушие синонимично понятиям безразличия или безучастности, оно граничит с бесчувственностью. Отмеченные тонкости рассматриваемого состояния указывают на связь равнодушия с чувствами. Поскольку равнодушие (безразличие) связано с нечувствительностью, отрешённостью, холодностью,³ оно трактуется как нейтральное аффективное состояние, соприкасаясь тем самым с эмоциональной сферой. Учитывая волю, установку человека по отношению к миру и жизни – когда чья-либо абсолютная индифферентность по отношению к другим людям или любым делам является выбором, вполне осознана – обоснованным представляется говорить о установке равнодушия.

Переходя к области языка, в частности к польскому и русскому языкам, следует заметить, что в их лексических составах в первую очередь обнаруживаются однословные единицы, такие как:⁴ *nieobojętny* – ‚заинтересованный чем-то, ухаживающий за чем-то, живо реагирующий на что-то; чуткий, отзывчивый, восприимчивый‘, *zatrafiwać* – ‚не оставлять равнодушным‘, напр. *zatrafiwać duszę, serce, zaszewelić* – ‚не оставить равнодушным, взволновать‘, напр. *zaszewelić serce, duszę, сознание* – они указывают на отсутствие равнодушия. Другие, напротив, фиксируют его наличие: *obojętnieć* – становиться равнодушным, нечувствительным, терять интерес к кому- или чему-либо, (учен. жарг. – ученическое, жаргонное) *obskakuje* – мне безразлично, *равнодушничать* – проявлять равнодушие, *отцветать* – терять непосредственность в проявлениях чувств, становиться равнодушным, безучастным; (разг. – разговорное) *оравнодушеть* – стать равнодушным; кто-то, ср. *któs komuś jest obojętny; obojętny stosunek do kogo, do czego; to jest mi obojętne, это мне безразлично; с холодком* – достаточно равнодушно относиться к кому-л., чему-л.; *гори*

1 Относительно к концептуализации установок и чувств в польском языке см. напр. Jędrzejko – Nowakowska-Kempna 1985: 81–90.

2 Его определение требует предварительного приближения упомянутых уже вышестоящих понятий. И так, в данной статье эмоция рассматривается как аффективное состояние, характеризующееся направленностью. Она отлична от чувства, так как чувства составляют относительно стабильные психические состояния, выражают более стабильную устойчивую позицию человека по отношению к определенным людям, событиям и внешнему миру (Wysoczański 2013: 186–187). Эмоции как психические состояния имеют определённые внешние симптомы, они осознаются, в частности, как возбуждение, волнение, возмущение, сопутствующее сильному переживанию, напр. страху, радости. Под установкой здесь понимается составляющая личности, которая регулирует поведение человека по отношению к определённым феноменам, открывает его взгляды и убеждения.

3 Ср. *нечувствительный* ‚не отвечающий, не реагирующий на что-л.; равнодушный‘; *отрешённость* ‚состояние человека, всецело поглощенного чем-л. и потому чуждого окружающему, постороннему‘; *отрешенность взгляда*; *холодность* ‚холодное, бесстрастное отношение к кому-, чему-л.‘.

4 Приводимые в статье единицы собраны из фразеологических и толковых словарей литературного языка, а также словарей сленговых вариантов языка, см. Источники; учитываются также единицы, известные автору.

прахом.⁵ Как показывают приведенные выше примеры, лексемы фиксируют разные признаки равнодушия. Сами языковые средства также разнообразны, так как семантику, отсылающую к проявляемому человеком безразличию, имеют слова, относящиеся к различным стилистическим пластам.

Подобное состояние человека выразительно отражает фразеология, ср. *ani brat, ani swat, ni swat, ni brat* – кто-то чужой, безразличный данному человеку; *droga wolna! / wolna droga!* – мне все равно, что ты сделаешь, скатертью дорога!; *что за дело кому* – о том, кто равнодушен, безразличен к кому-, чему-л., *хоть бы* что кому – совершенно безразлично, нисколько не волнует, не трогает что-л., *всё равно* – одинаково, безразлично. Область безразличия, представленная последними примерами, достаточно обширна. Эти фразеологизмы отражают, в самом общем смысле, чье-либо безучастие (безразличие, апатию), или пребывание в состоянии равнодушия, бесчувствия по отношению к кому-либо и чему-либо, отсутствие интереса к кому-то или чему-то (безразличие, бесчувствие, равнодушие).

Адекватным методологическим подходом к изложению указанного фразеологического материала равнодушия – как считается – является концепция языковой картины мира.⁶ Так как языковой образ равнодушия в польском и русском языках, особенно во фразеологии, в сопоставительном плане не был представлен,⁷ в данной статье, обращаясь к материалу польской и русской фразеологии, в том числе нестандартной, преимущественно закрепленной многословными единицами молодёжного сленга, мы ставим целью представление фразеологической картины равнодушия как состояния человека в свете наивной психологии. Это обусловлено тем, что во фразеологизмах накапливается разумное житейское знание, основанное на жизненном опыте и отличающееся от научного знания. Наивная картина мира, формировавшаяся веками, включает и наивную психологию. Внимание к ненаучному осмотру мира обосновывает уместность применения концепции языковой картины мира как методологического подхода (см. Апресян, 1995б: 39; Апресян, 1995а: 57).⁸ Соотнесение фразеологических единиц польского и русско-

5 Сложившееся состояние равнодушия ассоциируется с разным состоянием человека, которое фиксируется эпитетами: остылым – равнодушным, потерявшим способность сильно чувствовать, переживать, ср. *остылые глаза, остылый взгляд, остылая любовь, остылые чувства*; заледенелым – нечувствительным, равнодушным, холодным, чёрствым, ср. *złodowaciale serce, serdce заледенело; душа заледенела*.

6 Применительно к исследованиям, относящимся к эмоциям ср. следующее замечание: «Autorzy większości prac dotyczących emocji opisują głównie nazywanie emocji i sposoby mówienia o nich, a niewiele zajmują się samym wyrażaniem tychże» (Data 2000: 245).

7 Немаловажным будет здесь упомянуть, что равнодушие в польском языке затрагивалось, главным образом, в работах, касающихся установок и концептуализации чувств (см. Nowakowska-Kempna 1995; Nowakowska-Kempna 2000), в трудах, относящихся к чувствам (см. Wierzbicka, 1999: 138–162), в анализе чувств в области фразеологии (см. Rajdzińska 2006: 87–107). В этом контексте следует заметить, что рассматривался вопрос лингвокультурного концепта «равнодушие» в русском языке, отражающего «один из устойчивых стереотипов психологического состояния и поведения русского человека в социуме» (см. Баско 2018: 321–332). Относительно проблемы связи безразличия с презрением и безразличия как этносемантической характеристики личности в испанском языке см. (Воркачев 1992: 79–86; Воркачев 1997: 115–127).

8 О сравнении научной и наивной категоризации эмоциональной сферы психики человека см. (Пиотровская 2009: 21–26).

го языков позволит проследить общие и заодно раскрыть особенные для обоих языков способы категоризации и концептуализации равнодушия, вписываясь одновременно в изучение фразеологической картины мира в свете данных славянских языков.

2 / ОБРАЗ РАВНОДУШИЯ, ОФОРМЛЕННЫЙ ВО ФРАЗЕОЛОГИИ ПОЛЬСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ

В собранном фразеологическом материале четко вырисовываются следующие ведущие аспекты равнодушия: нежелание проявлять активность, отсутствие действия, бесчувствие к кому-л., чему-л., эмоциональная холодность, а также разные формы проявления равнодушия. Изображение их профилирования следует в следующих разделах статьи.

2.1 / Равнодушие. Нежелание проявлять активность. Отсутствие действия

В языковой картине, представленной фразеологией, равнодушие ассоциируется с нежеланием проявлять какую-либо активность. Такие смысловые оттенки, как ‚не принимать активное участие в чем-либо‘, ‚не вмешиваться во что-то‘, ‚быть равнодушным, нейтральным относительно к чему-то‘, передают фразеологизмы со значением пассивности, бездействия, ср. *ktos jest bierny wobec czegoś*; абсолютного не реагирования, ср. *a ktoś nic*; пребывания в стороне, ср. *stać / trzymać się z boku / na uboczu, стоять / держаться / сидеть в стороне*.⁹

Существенным элементом безразличия является отсутствие действия, принятие определенной позиции как ответа на что-то, по отношению к чему-л. Такая инертность особенно ассоциируется с человеческой глухотой: *pozostawać na coś głuchym* – не реагировать на что-л., быть безразличным, не обращать на что-то внимания; *być głuchym na coś* – не реагировать на просьбы, холодно относиться к чьему-то горю, оставаться безразличным; *głuchy na czyjeś słowa*, *głuch* к чьим-либо словам. Словесное обращение к кому-то бесчувственному представлено как говорение без результата, впустую. Образ реализуется через использование лексем с обозначением: гороха, ср. *jak groch o ścianę*, как об стену горох, ствола (дерева), ср. *Jako do ptnia mówił* или стены, ср. *Mów ty ścianie: salus zbawienie, mówić jak do ściany*. Равнодушие взаимосвязано с пассивным поведением человека, т.к. *bezczynnie przyglądać się czemuś*, *безучастно смотреть* на что-либо; *stać bezzczynnie* – это не предпринимать никаких действий, не реагировать на что-то, быть безразличным, инертным; *stać / siedzieć / słuchać jak malowana lala*; *стоять, сидеть неподвижно / не шевелясь* – вести себя безрассудно, безразлично; *сидеть, стоять* идиолом; как статуя *стоять, сидеть* – быть неподвижным или безучастным к окружающему; *siedzieć z założonymi rękami, сидеть сложа руки* – сидеть бездейственно, неподвижно, безразлично; *czekać z założonymi rękami, ждать сложа*

9 Приводимые единицы иллюстрируют закрепленное фразеологическое профилирование в польском и русском языках конкретных фрагментов картины равнодушия, они вводятся совместно, свидетельствуя о соотнесенности «видения» отдельных аспектов этого состояния в межязыковом плане во фразеологическом выражении, в свою очередь, отсутствие данных фактического материала одного из рассматриваемых языков, сигнализирует отклонения категоризационно-концептуализационного порядка.

руки – ждать бездейственно, безразлично; *iść jak na stracenie* – идти неохотно, безразлично, с унынием; (студ.) *traktować coś zwisowo, podchodzić z pofigizmem* – делать что-л. без желания; *bez zaangażowania / bez przejęcia co zrobić* – делать что-то безразлично, без азарта, без интереса; *dla świętego spokoju* – сделать что-л. ради того, чтобы не быть больше подвергнутому чьей-то назойливости или чтобы позже не быть виновным в безделье, равнодушии; *palcem nie kiwnąć / nie ruszyć, nie kiwnąć palcem w bucie, пальцем не шевельнуть / не двинуть / не двинет* – имея возможности, не сделать ничего для кого-л. в каком-то деле, быть равнодушным и бездейственным. Разработанным оказывается также образ человека, проходящего мимо кого-л. или чего-л. равнодушно, ср. *przejść obojętnie obok czegoś / obok kogoś*. Уклонение от участия в действиях может возникнуть, как показывают вышеприведенные примеры, благодаря обращению к учитываемому здесь поведению человека, выражаемому с помощью определённых конкретизаторов.

2. 2 / Равнодушие. Бесчувствие по отношению к кому-либо, к чему-либо

Равнодушие человека осмысливается как безучастное, безразличное отношение к кому, чему-л., ср. напр. *obojętność wobec kogo, czego, равнодушие к кому, чему, безразличие к чему-л., безучастие к кому-, чему-л.* Равнодушный – это не проявляющий интереса к кому-, чему-л., ср. *być obojętnym w stosunku do kogoś, ktoś obojętny wobec / względem / w stosunku do kogoś, ktoś obojętny komuś; być obojętnym na coś, быть безразличным к чему-л.; obojętny na kogo, со, безучастный к кому-, чему-л.; что-л. без интереса / (разг.) интересу кому-л.; безразлично, безучастно относящийся ко всему и всем, ср. *zobojętnieć na wszystko*. Равнодушный – это никем не интересующийся, никем не занятый, пассивный по отношению к кому-л., проявляющий безразличие, ср. *равнодушен / равнодушный к кому-, чему-л., индифферентный к кому-, чему-л., безразличный к кому-, чему-л.*, а также выражающий равнодушие, ср. *odnosić się do czegoś obojętnie, безразлично относиться к чему-л.; obojętny stosunek do kogoś, нечуткое, безразличное отношение к кому-, чему-л., равнодушное отношение*. В состоянии равнодушия нет энтузиазма, вовлечённости, ср. *zachowywać się obojętnie, быть безучастным; potraktować kogoś letnio, zachowywać się letnio w stosunku do kogoś*, оно граничит с бесчувствием, ср. *niewrażliwy na coś, с холодным отношением к чему-л., с бездушностью, ср. nieporuszony wobec czegoś*. О таких аспектах семантики свидетельствуют многие примеры, ср. (мол. – молодёжное, жарг.) *coś, ktoś komuś wisi / zwisa, coś wisi / zwisa komuś kalaflorem*; (мол. жарг.) *относиться к кому-, чему-л. пофигистски* – что-то, кто-то кого-то ничуть не волнует, что-то, кто-то кому-то равнодушно, равнодушен; *nawet się nie skrzywić* – остаться равнодушным по отношению к кому-то, чему-то, не реагировать на присутствие кого-, чего-л.; *coś kogoś / nikogo nie wzrusza* – что-то кого-то не интересует, для кого-л. или всех безразлично; *wisi mi to u dupy* – что-то безразличное; *u горя / горюшка мало кому* – кто-л. совершенно равнодушен, не проявляет никакого внимания к чему-л., не проявляет беспокойства по какому-л. поводу. С помощью таких единиц, как *wurpiąć na kogoś siedzenie, повернуться задом к кому-л., чему-л.; не моё дело; мне какое дело; нет дела кому до кого, чего; не моя печаль; мне-то какая печаль; мне-то что*, выражается безразличие, нежелание принять участие в ком-л., чем-л., нежелание кому-л. помогать.*

Анализируемый материал свидетельствует о существующем спектре выражаемого человеком равнодушия. Исходным можно назвать такое состояние, когда внимание ни

на что не обращается: ср. (Даже) (и) ухом не ведёт / не повёл; (и) в ус (себе) не дует / не подул, модификацией является абсолютное безразличное отношение к кому-л., безучастие, безразличие к происходящему, а также указание на то, что совершенно не трогает, не волнует кого-л., ср. *Ani mnie to ziębi, ani mnie to grzeje, от этого мне ни тепло ни холодно; ani to kogoś ziębi, ani grzeje, ни жарко ни тепло / ни холодно кому от чего; ни холодно ни жарко кому; To mię ani boli, ani świerzbi; coś komuś ani nie śmierdzi, ani nie pachnie; не колышет кого что; (просто-речно) хоть бы хны кому; и больше никаких. Равнодушный человек ни к чему ни проявляет интереса, не выступает ни за, ни против, он не поможет и не навредит, ср. *ni ciepły, ni zimny; ani zimny, ani ciepły.**

Равнодушие связывается с определенными телодвижениями или с их отсутствием. Соматический код передаётся конструкциями со ссылкой на: пальцы, ср. *palcem o palec nie uderzyć, (и) палец / пальцем / пальца о палец не ударить; (разг.) не пошевелит / пошевелёнёт пальцем* кто; спину, ср. *odwrócić się do kogoś / do czegoś plecami, оборотиться / оборачиваться спиной* к кому, к чему, *поворачиваться / повернуться / поворотиться спиной / спиной* к кому, к чему; *поворачивать / поворачиваться / повернуть спину* к кому, к чему; плечи, ср. *wzruszać / wzruszyć ramionami, пожимать плечами*; нос, ср. *nie widzieć dalej niż czubek / koniec swojego / własnego nosa; widzieć tylko czubek / koniec swojego / własnego nosa* – человек, заинтересованный исключительно своими делами, равнодушный ко всему, что не касается его самого; *siedzieć z nosem w szutś* (для чтения) – кто-то увлечён чтением до такой степени, что ему всё равно, что происходит вокруг; лоб, ср. *что в лоб, что по лбу.*

Индифферентность проявляется путём введения в состав единиц названий объектов с определённой коннотацией, а именно: хата, ср. *toja chata z kraju, моя хата с краю, Моя хата с краю, ничего не знаю*; сторона, ср. *моё дело сторона*; фонарь, феня, фенька, лампа, лампочка, лампада, ср. *до фонаря* кому что; (мол. жарг.) *до фени / до феньки* кому кто, что; *до лампы / до лампочки / до лампады* кому кто, что.

Равнодушие как принцип жизни передается формулой, как бы извлеченной из речи равнодушного человека – говорящий с такой установкой подчеркнуто не интересуется ситуацией из будущего, когда нарушится мировой порядок: ср. (после) *хоть волк траву ешь; после нас хоть потоп; по нас один Афанас.* В этом плане выделяются единицы в жаргонной речи, напр. безразлично, все равно кому-л. что-л. – (мол.) *до барабана* кому что, *по барабану* кому что, (мол.) *до балды* кому что, (жар.) *до форточки* кому что, *от винта* кому что, *по пистолету* кому что; безразлично, все равно, не волнует кого-л. что-л. – (мол.) *по сараю* кому что; неинтересно, безразлично, бесполезно кому-л. что-л. – (мол.) *чисто трактором* кому что; отсутствие интереса, безразличие к чему-л. – (мол.) *до банки* кому что; кому-л. все безразлично, безразличие ко всему, состояние совершенного безразличия – (ученич.) *sporto leszcza, spoko maksa, (жар.) хоть бы хрен, хоть залейся всё кефиром!*; равнодушный, безразличный к кому-л., к чему-л. – *walić kogoś*, мол. *сугубо / глубоко фиолетовый*; отнестись к чему-л. равнодушно – *odnieść się do czegoś z obojętnością, отнестись с равнодушием* к чему-л.; *potraktować kogoś obojętnie / chłodno / oziębło, отнестись к кому-л. холодно, равнодушно, наплевательски* – (мол.) *болт положить / забить / завинтить на кого, на что.*

Как уже было замечено, безразличное отношение часто представляется как некая общая установка: ср. *obojętność wobec kogo-czego, невнимание / невнимательность к кому-чему; coś obojętne komuś, ktoś obojętny na coś / wobec czegoś / względem czegoś / w stosunku do*

czegoś – кто-то бесчувственный к чему-л., не реагирующий, не заинтересованный чем-л., проявляющий равнодушие, *skrzydła komuś opadły* – кто-то потерял интерес, стал равнодушным к чему-то. Иногда объект безразличного отношения конкретизируется, это может быть: – дело, ср. *rzecz obojętna, He suy, ne nхай –лучше так нехай; Ему дело, а он – собака съела; моё дело маленькое; какое дело кому; что за дело кому;* – дела, поступки, ср. *Господь с ним / с ними / с ней;* – определённое место, ср. *Ni mi tu dom, ni chałupa;* – мнение окружающих, ср. *Хны по деревне, два по селу;* – малозначительная потеря, ср. *To tak mię boli i dotyka, jakoby rak z kobielei wypadł; Jakby rak z kobielei wypadł.*

2.3 / Равнодушие. Эмоциональный холод

Во фразеологии равнодушие, эмоциональный холод человека в общем значении предполагает отсутствие у него чувств, ср. *brak uczuć*. Равнодушный человек, бесчувственный к чьим-л. трудностям, заботам, безразличный к человеческой беде выступает как некто, потерявший присущие человеку чувства, ср. *być pozbawionym ludzkich uczuć*; утративший их: ср. *być wypranym / wyzutym z ludzkich uczuć*.

Непринятие внешних сигналов как показатель равнодушия порождает разнообразные языковые средства, с помощью которых фиксируется, что безразличный, безучастный человек – это тот, кто не поддается чувствам, не поддается эмоциям, является черствым. При формировании сравнения или метафоры равнодушный человек сопоставляется с богами, ср. *равнодушный как боги*, и – в основном – с предметами окружающего мира, которые являются воплощением безучастия к воздействию или воплощением холода. Поэтому его прототипом может быть скала, ср. *nieczuły / niewzruszony jak skała*, валун, ср. *niewzruszony jak głaz, zimny jak głaz*, камень, ср. *nieczuła jak kamień, jak zimny kamień nieczuły*, лёд, ср. *dziewczyzna jak lód; На губах мёд, а на сердце лёд / ледок;*¹⁰ колода, ср. *nieczuły / obojętny jak kłoda*; дерево, ср. *być jak drewno*; пень, ср. (разг.) *стоять, сидеть как пень / пнём / пни*; чурбан, ср. *равнодушный как чурбан*; овцы, ср. *равнодушный как овцы*. Довольно многочисленны обращения к сердцу, они указывают на отсутствие сердца у человека безразличного, бесчувственного, холодного, ср. *ktoś bez serca, без сердца*; на наличие сердца из камня у человека бесчувственного, безразличного к чужим мукам, к чужой обиде, несчастью, у которого отсутствует сочувствие, жалость, понимание, ср. *serce z kamienia, mieć serce z kamienia, иметь каменное сердце*; на сердце, обросшее мхом, ср. *мхом сердце обросло у кого-л.*; на черствость сердца у безразличных, бездушных людей, ср. *zatwardziałe serce*, окаменевшее сердце. Отчетливо проявляется взаимосвязь: рыба – холодный (бесчувственный) человек, ср. *zimny jak ryba*, холодная рыба – холодный (безразличный, бесчувственный) человек, ср. *zimna ryba*; рыба (холодная) кровь – человек холодный (безразличный), ср. *rybia krew у кого*; лед – холодное человеческое сердце (кто-то черствый, безразличный к чужим мукам, у кого отсутствует сострадание, жалость, понимание), ср. *serce zimne jak lód*; толстая кожа – кто-то безжалостный, равнодушный, ср. *mieć grubą skórę*.

Безразличие, бесчувствие ассоциируется с отсутствием ощущения по отношению к какому-то человеку, ср. *ktoś do kogoś nic nie czuje*, воспринимая кого-то равнодушно, не

10 Ср. тоже: *ледяной* – бесстрастный, безучастный; *ледышка* – о холодном, бесстрастном, бесчувственном человеке.

испытывает к нему симпатии, ср. *odnosić się do kogoś bez sympatii*. Связанное с бесчувствием, безразличием равнодушие в плане языкового выражения включает прототипно-стереотипные положения, коррелирующие с представлением о нарушении сенсорики, мимики и т. п. Поэтому в передаче подобной семантики участвуют номинации, относящиеся к зрению, ср. *nieczuły wzrok, patrzeć na coś obojętnym wzrokiem*; глазам, ср. *oczy obojętne*; взгляду, ср. *obojętne spojrzenie, равнодушный взгляд; obojętne spojrzenia; spoglądać obojętnie; wejrzenie obojętne; patrzeć na coś z obojętnością*; выражению лица, ср. *obojętna mina, равнодушный вид; obojętny wyraz twarzy, kamienna obojętność twarzy*; улыбке, ср. *obojętny uśmiech; uśmiechnąć się / uśmiechać się obojętnie*; жесту, ср. *obojętny gest*; движению, ср. *obojętny ruch*; слушанию, ср. *śłuchać obojętnie; słuchać z obojętnością*.¹¹

Семантический ярус, отражающий эмоциональный холод человека, принимающего что-то равнодушно, не реагирующего на что-то, представлен достаточно: ср. *nieczuły człowiek, бесчувственный человек; być nieczułym na coś, нечувствительный к чему-л.* Что-то, что не производит на кого-л. впечатления, что обнаруживает равнодушие кого-л., что не вызывает у него никакой реакции, сравнивается с водой, стекающей с гуся или утки, ср. *coś spływa po kimś jak woda po gęsi / po kaczkę; как с гуся вода*. Принятие кого-то без энтузиазма, бесчувственно связано с холодом, ср. *przyjąć kogoś chłodno / oziębło, холодно принять; холодно встретить* кого-л. К холоду относятся: состояние отчуждения, равнодушия по отношению к кому-л., ср. (разг.) *poweяло холодком на кого; равнодушно, безразлично относиться к кому-л.*, ср. (разг.) *с прохладцей*.

Способность, иногда даже готовность принимать человеком что-то равнодушно, без реагирования на что-то, соотносится с реакцией на холодное: ср. *znieść, znosić coś obojętnie*. Человек, нечувствительный к оскорблениям, издевательствам, представлен в ассоциации со священной землёй, ср. *jak ziemia święta wszystko przyjmuje, нечувствительность к ударам (в ситуации, когда применение силы вовсе не помогает) – с щекотанием мухи, ср. jakby go mucha łechtała*.

Еще одну сферу обсуждаемого яруса охватывает не проявление мыслей, чувств, неразглашение, невыражение себя. В основе этих значений лежит отсутствие движения век, моргания, ср. *bez zmruczenia oka, bez mrugnienia okiem, nie mrugnąć okiem, и глазом не моргнуть; хоть бы глазом моргнул*; отсутствие движения брови, ср. *и бровью не повести, и даже бровью не шевельнул, хоть бы бровью / глазом моргнул*; отсутствие слез, ср. *не проронить слезы!, не проронить (ни) слезники*.

2. 4 / Равнодушие. Аспекты и оценка отношения к кому-л., к чему-л.

С одной стороны, язык отражает состояния равнодушия в их становлении, например, когда решимость влияет на то, что кому-л. что-то становится безразлично, ср. *pał go / to / coś sześć / licho, чёрт с ним!*, на становление равнодушия к кому-л., к чему-л., ср. *obojętnieć wobec kogo-czego, охладевать к кому-чему; obojętnieć dla kogo, dla czego; obojętnieć na coś; obojętnieć w czym, напр. в дружбе, в любви, ср. obojętnieć w przyjaźni, obojętnieć w miłości, наступление безразличия, ср. zobojętnieć na coś, стать равнодушным к чему-л.; zobojętnieć wobec kogo-czego, охладеть к кому-чему; zobojętnieć w stosunku do kogo-czego, остынуть / остыть*

11 Ср. *отсутствующий* – о выражении глаз, лица, о внешнем виде человека.

к кому-чему; в душе потухло; зачерстветь как / точно / словно / будто сухарь. С другой стороны, многообразны отсылки к сложившемуся состоянию равнодушия к кому-л., к чему-л., ср. *być obojętnym wobec kogoś, czegoś, mieć / wykazywać obojętny stosunek do kogoś, być равнодушным к кому-л., к чему-л.; obojętność dla kogo, dla czego, wobec kogo, czego; obojętność względem kogo, czego; być w obojętności z kim; obojętność na co; obojętny na co*, также с сопутствующими оттенками: ведущий себя бессмысленно, с равнодушием, апатично, ср. *patrzeć tępo przed siebie, tępo przyglądać się komuś lub czemuś*; нечувствительный, невосприимчивый, ср. *obojętny dla kogo, względem kogo, wobec kogo*; никого не касающийся, ср. *obojętny komu*. Равнодушие, безучастность соотносится с бездушностью (ср. *bezdusznosc*, устар. *пустодушие*), ср. *bezduszny stosunek do kogoś, бесчувственное отношение к кому-л.*, проявляющейся в способе поведения, ср. *postępować bezdusznie*, т.е. бесчувственно, жестоко. Выделяется равнодушие, граничащее с враждой, презрением к кому-л. или чему-л., выражающееся в холодном зрении, в холодном взгляде, ср. *zimny wzrok; wzrok zimny jak stal; zimne spojrzenie; spojrzenie zimne jak stal; spojrzenie zimne jak głaz*, окатить ледяным / холодным взглядом кого.

Нередко указывается стабильность, перманентность состояния безразличия. Быть неустанно безразличным – значит не выражать чувств, интереса к кому-то, чему-то; быть по-прежнему бездушным, ср. *pozostawać obojętnym*. Фразеологические единицы отражают оценку безразличного отношения к чему-л. Формируется семантика безразличия, обусловленная проявлением шкалы интенсивности, ср., напр., *wszystko komuś jedno, bez różnicy dla kogoś, coś nie robi / sprawia komuś różnicę, без разницы, всё одно / едино / единственно кому, для кого; wykazać całkowitą obojętność, проявить полное равнодушие*. Фразеологизмы передают интенсификационный уровень равнодушия, равный значению ‚предельно‘, ‚совсем‘, ‚абсолютно‘, а именно: *coś kogoś ani ziębi, ani grzeje, ani ziębi, ani parzy, ani mi to śmierdzi, ani rachnie, Помер Максим – и хер / хрен с ним, как на пустое место; по барабану что кому быть; ноль внимания; ноль внимания, (и) фунт презрения; (мол.) фиолетово кому, тьфу и тфу – полное равнодушие, безразличие к кому-л. или к чему-л., полное безразличие к тому, что может случиться, произойти. Со смыслом полного безразличия, равнодушия к кому-л. или к чему-л. сосуществует: крайнее неуважение, пренебрежение к кому-л., чему-л., ср. *szczać na coś; плевать хочет / хочу / хотел на кого, что; пренебрежение, игнорирование кого-л. или чего-л., ср. mieć kogoś / coś w czterech literach / w dupie / w nosie; презрение, ср. iść с ним / вами; хоть трава не расти кому, для кого; всё тын-трава кому; прах с тобой / с ней / с ним; Черт с тобой!; плевать с высокой колокольни / с высокой башни / с высокой вышки без передышки / с высокого дерева на кого, что*.*

Равнодушие человека сравнивается с безразличием к чему-то конкретному, например, к снегу, ср. *Obojętna, jako obojętnym był jej zeszłoroczny śnieg*, к трухе, ср. *Obojętność jak próchno: ni dźwięku, ni kleju*. Оно даже сильнее безразличия к прошлогоднему снегу, ср. *Bardziej obojętni niż przeszłoroczny śnieg*. Равнодушие чьего-нибудь сердца не поддается сокрушению еще сильнее, чем железо, ср. *Łatwiej żelazo skruszyć niż nieczułe serce*. Чья-нибудь бездушность, бесчувственность, безразличие к чужим страданиям, несчастьем, ср. *nieczuły na cudze cierpienia, нечувствительный к чужим страданиям*, ассоциируется с глухотой, ср. *głuchy na cierpienia ludzkie*. Чье-нибудь совершенное равнодушие по отношению к женщине приравнивается к огарку в горячей лампе, ср. *Palił się do niej, jak ogarek w lampie*.

Исследуемая языковая картина содержит определённые проявления и заодно относящиеся к ним признаки. С равнодушием можно столкнуться, ср. *natknąć się na obojętność*, нападает оно на человека, *obojętność napada kogo*. Безразличие предьявляется, ср. *okazywać obojętność*, дается, ср. *dawana obojętność*, сохраняется, ср. *zachować obojętność*, его также имитируют, ср. *udawać obojętność*, притворяться равнодушным, симулируют, не проявляя правдивых чувств, эмоций, интереса, ср. *maska obojętności*, маска равнодушия; *przybierać obojętną maskę*, *skrywać coś pod maską obojętności*. Равнодушие преодолевают, ср. *przełamać / złamać / łamać / skruszyć / przebić obojętności*; *przełamać obojętność*. Проявляемое равнодушие может привести к замкнутости в нем, ср. *zamknąć się w obojętności / zaciąć się w obojętności*, в крайнем случае к изоляции, ср. *pancerz obojętności*, *otoczyć się pancierzem obojętności*, а также к созданию стены, ср. *ściana obojętności* или образованию скорлупы, ср. *skorupa obojętności*. Равнодушное, пренебрежительное отношение к чему-то изъясняется вербально как восклицание, ср. *Co mi tam!*, подобным образом сообщается кем-то то, что его совсем не интересует, что он равнодушен, ср. *A mnie to wali!*, *Hej, nie hej: mnie wszystko jedno*. Презрение по отношению к кому-то, чему-то, сообщённое кем-то, что ему будет всё равно, если кто-то что-то сделает, ассоциируется с поцелуем в нос, ср. *Pocałuj / całuj mnie w nos*; *Pocałuj / całuj psa w nos*; с поцелуем в жопу, ср. *Pocałuj mnie gdzieś / w dupę*. Языковая регистрация фиксирует и жалобы на чье-нибудь равнодушие, ср. *uskarżać się na czyjąś obojętność*.

Прилагательными характеризуются определённые состояния и проявления равнодушия: каменное, т.е. полное, ср. *kamienna obojętność*, каменное равнодушие; ледяное, т.е. полное, ср. *lodowata obojętność*; тупое, т.е. пассивное, апатичное, ср. *tępa obojętność*¹²; отталкивающее, ср. *odpychająca obojętność*; заносчивое, ср. *wyniosła obojętność*; пренебрежительное, ср. *Głowa bolił – жопе легче*; жестокое, ср. *okrutna obojętność*; нечеловечное, ср. *niehumanitarna obojętność*.

Запечатлены в языке и объекты чьего-то равнодушия, безразличия. Такими объектами может быть: публичное благо, ср. *obojętność na dobro publiczne*; привлекательность, ср. *obojętny na wdzięk*; обаяние, ср. *obojętny na urok*, *być obojętnym na czyjś urok*; всё, ср. *obojętny na wszystko*, ко всему безучастный; (учен. жарг.) *haftować na świat*; тривиальный, пустячный, неинтересный разговор, ср. *obojętna rozmowa*; банальные, пустячные, неинтересные слова, ср. *obojętne słowa*; последствия своих действий, ср. *Prokucał, a tam choć nie rozświecaj*; чья-л. внешность, ср. *с лица не воду пить; с лица воду не пить*.

Безразличие проявляется в сфере: религиозной, ср. *obojętność religijna*; разных точек зрения, положений, ср. *obojętne stanowisko*; *obojętna postawa*; взглядов, мнений, ср. *obojętny pogląd*; *obojętne zdanie*; отношений, ср. *stosunek obojętny*; относится к своим предшественникам, воспитавшей среде, к прошлому своей родины, ср. *не помнящий родства, не помнящий родства Иван*.

Состояния равнодушия проявляются в номинациях людей, выражающих безразличие или испытывающих его. Среди языковых номинаций равнодушного человека встречаем: куколку, крашенную куклу – по отношению к красивой, но бездумной, равнодушной девушке, ср. *malowana lala / lalka*; бездушную куклу – к красивой, но безразличной, бесчувственной, бездушной девушке, ср. *bezduzna lalka*; выдуманные фамилии – в пред-

12 Ср. *тупой* – равнодушный, безразличный (о человеке).

ставлении бесчувственного, нелепого, в особенности богатого человека, ср. *I Dzierżek i Nieczuja*; свидетеля, зрителя – того, кто не реагирует на то, что видит, кто нейтрален по отношению к чему-то, ср. *obojętny świadek czego; obojętny widz*; летнюю воду – того, кто не реагирует, проявляет равнодушие, без темперамента, *letnia woda*; чопорного – человека равнодушного, холодного, очерствелого, ср. *sztynny człowiek*, – человека холодного, равнодушного, церемонного в поведении, ср. *sztynny w obejściu; sztywny w zachowaniu*; задеревенелого – безучастного, равнодушного человека, ср. *drewniany człowiek*. Становясь равнодушным, человек изменяется, он как бы начинает: тупеть – становиться равнодушным, не реагировать на человеческую обиду, терять отзывчивость, ср. *tępieć pod ciężarem czegoś, tępieć z powodu zmartwień, tępieć z rozpaczy*; черстветь – делаться равнодушным, неотзывчивым, черствым, ср. *очерствялять душу, очерствялять сердце*.

3 / ОБОБЩЕНИЕ

Данные изыскания отражают генерализирующие мнения, что «Эмоции представляют собой одну из самых сложных систем внутреннего мира человека, отраженных в языковой картине мира. Для каждой эмоции характерны свои триггеры, ощущения в теле, симптоматика. Языковые средства, передающие эмоции, чрезвычайно разнообразны, и их изучение в разных языках дает богатый материал для выявления как их общих, универсальных свойств, так и их отличительных особенностей, для воссоздания наивной картины мира, воплощенной в языке» (Иоанесян 2020: 3). Представленный материал свидетельствует о том, что польская и русская фразеология отражает ведущие семантические сферы равнодушия: нежелание проявлять активность, отсутствие действия, бесчувствие к кому-л., чему-л. и эмоциональный холод. Семантическая плоскость равнодушия противопоставляется состоянию, лишённому равнодушия, напр.: что-то значит для кого-то, что-то имеет значение – что-то не имеет значения для кого-то, что-то вовсе никого не касается.¹³ Следовательно, такое языковое заполнение рассматриваемого состояния передаёт общие дефиниционные именованья равнодушия: непроявление заинтересованности, отсутствие беспокойства о ком-то или чём-то, недостаток эмоциональной вовлечённости, а также отсутствие чувствительности к кому-то, к чему-то. Наблюдаем многие соответствия.¹⁴

Констатируется, что «в семантике естественного языка показатели равнодушия, помимо передачи логических отношений равенства и/или равноценности альтернатив модального выбора, участвуют в формировании психологических отношений, передавая такие моральные чувства и качества, как презрение, равнодушие, бесстрашие, бесстыдство» (Воркачев 1997: 115). Проведенный анализ фразеологического материала обоих языков имплицитно прежде всего такие категории, как индифферентность, бесчувствие и инертность (пассивность). Анализируемые единицы в основном выражают безразличие в единичном измерении, однако были закреплены также формы его общественного проявления. Особенно это относится к полному безразличию, совершенному

13 Ср. *coś nie jest komu / dla kogo rzeczq obojętnq – coś jest komu / dla kogo rzeczq obojętnq*.

14 Ср. (разг.) *сам за себя* кто – кто-либо заботится только о себе, беспокоится лишь о своем интересе, выгоде, безразличен к окружающим.

отсутствию реакции какой-либо группы людей, равнодушию, ср. *mur obojętności*; безучастию к чужой беде, судьбе, к отсутствию сочувствия, понимания, желания помочь, ср. *znieczulica społeczna*.

Обзор фразеологической концептуализации равнодушия показал пейоративное состояние человека, которое делает сердце бесчувственным, холодным, как камень, ср. *zamieniać serce w kamień*, а человека в его безразличии непоколебимым больше, чем камень, ср. *kamień by się wzruszył / poruszył*.¹⁵ Однако во многоаспектном образе проявления человеком безразличия, содержащегося во фразеологии, есть также указание на его преодоление, ср. *przełamać pierwsze lody*.

В контексте сформировавшегося образа равнодушия в польской и русской фразеологии с точки зрения разумного житейского знания значимым является метафоричность, особенно выражение этого состояния с помощью закрепленных компонентов-прототипов, ср., напр.: *холодный валун* – человек совсем равнодушный, бесчувственный; *бесчувственная скала* – быть бесчувственным; *неподвижный пень* – о человеке совершенно безучастном к кому-либо или к чему-либо; *вода, стекающая с гуся или утки* – что-то является равнодушным для кого-л., несущественным, не вызывает у него никакой реакции; *рыбья кровь* – человек холодный, безразличный ко всему; *сердце из камня* – бесчувственный, безразличный к чужим мукам, к чужому несчастью, человек, у которого отсутствует сочувствие, жалость, понимание. Именно ввиду выбора базисного элемента прототипичности наблюдается преобладающая своеобразность языкового выражения равнодушия.

Коррелятом диапазона равнодушия и его напряжения является температура с полярностью шкалы, определяемого холодностью, прохладой, холодком, тепловатостью, иногда в контрасте с пламенностью и жаром, ср. противопоставление холода и жары, базирующееся на значении ‚совершенно безразлично, всё равно‘, напр. *ни жарко ни холодно* кому. Самая обширная сфера состояния отчуждения, равнодушия по отношению к кому-либо связана с отрицательной температурой.

В свете представленного общего обзора эмоционально-побудительных процессов человека на материале фразеологии в перспективе наивной психологии, обобщая, можно утверждать, что «в языке отражена наивная картина мира, которая складывается как ответ на, главным образом, практические потребности человека, как необходимая когнитивная основа его адаптации к миру» (Маслова 2001: 67).

THE CONCEPT OF INDIFFERENCE IN POLISH – RUSSIAN (STANDARD AND NON-STANDARD) PHRASEOLOGY

SUMMARY Among the different types of human emotions and attitudes conceptualized in the language, indifference, sufficiently clearly realized in everyday life, is preserved both in Polish and in Russian by various means. This is evidenced by the presence of individual lexemes in the lexical system of both languages, as well as fixed expressions with semantics, referring to the indifference

15 Ср. *камень* – становится бесчувственным, бессердечным; *каменный* – бесчувственный; *камень* – о бесчувственном, бессердечном, бездушном человеке.

shown by man. These measures of objectification of the conscious emotional state take into account the positions of common thinking and form a fragment of the common linguistic (phraseological) image of indifference in the illumination of so-called naive psychology. The multifaceted examination of the presented material of phraseologisms proves that Polish and Russian phraseology (standard and non-standard) reflects the following semantic spheres of indifference and apathy: reluctance to act, reluctance to show activity, lack of action; indifference to someone, to something; insensitivity towards anyone, towards anything; emotional coldness (lack of feelings, as well as not showing thoughts, feelings; not expressing yourself); aspects and measure of attitude towards someone, towards something. The conducted inquiry reveals in both languages the objectification of such semantic categories as indifference, indifference and passivity. In the context of the image of indifference, the possibility of metaphors in the nomination of the said emotion with the help of prototype components is highlighted.

ЛИТЕРАТУРА

- / Апресян Ю. Д., 1995а, *Избранные труды*, т. I. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка*, Москва.
- / Апресян Ю. Д., 1995б, Образ человека по данным языка: попытка системного описания, «*Вопросы языкознания*», № 1, с. 37–67.
- / Баско Н. В., 2018, Лингвокультурный концепт «равнодушие» в русской языковой картине мира, «*Преподаватель XXI век*», 2, с. 321–332.
- / Воркачев С. Г., 1992, Безразличие vs. презрение (на материале испанского языка), «*Вопросы языкознания*», 1, с. 79–86.
- / Воркачев С. Г., 1997, Безразличие как этносемантическая характеристика личности. Опыт сопоставительной паремиологии, «*Вопросы языкознания*», 4, с. 115–127.
- / Иоанесян Е. Р. (отв. ред.), 2020, Предисловие, *Представление эмоциональной сферы человека на материале разных языков. Коллективная монография*, отв. ред. Е. Р. Иоанесян, ред. колл. Н. К. Рябцева, М. Л. Ковшова, П. С. Дронов, О. С. Орлова, Москва, с. 3–4.
- / Маслова В., 2001, *Лингвокультурология*, Москва.
- / Пиотровская Л. А., 2009, Отражение эмоциональной сферы в наивной картине мира, *Языковая картина мира. Лексика. Текст*, Санкт-Петербург, с. 21–26.
- / Data K., 2000, W jaki sposób językoznawcy opisują emocje?, *Język a Kultura*, т. 14 *Uczucia w języku i tekście*, red. I. Nowakowska-Kempna, A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław, s. 245–252.
- / Jędrzejko E. – Nowakowska-Kempna I., 1985, О uczuciach i ich objawach w aspekcie semantyki leksykalnej, «*Przegląd Humanistyczny*», 7/8, s. 81–90.
- / Nowakowska-Kempna I., 1995, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*, Warszawa.
- / Nowakowska-Kempna I., 2000, *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Data*, Warszawa.
- / Pajdzińska A., 2006, Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata, *Studia frazeologiczne*, s. 87–103.

- / Wierzbicka A., 1999, Mówienie o emocjach. Semantyka, kultura i poznanie, *Język – umysł – kultura*, Warszawa, s. 138–162.
- / Wysoczański W., 2013, Uczucia z grupy 'radość' w wybranych odmianach substandardowych języka, *Od dźwięku do słowa i jeszcze dalej*, red. K. Wojan, W. Konefał, Gdańsk, s. 185–196.

Источники

- / Бирих А. К. – Мокиенко В. М. – Степанова Л. И., *Словарь фразеологических синонимов русского языка*, Москва.
- / Горбачевич К. С. (ред.), 2004 – 2013, *Большой академический словарь русского языка*, т. 1–22. Москва – Санкт-Петербург.
- / Евгеньева А. П. (ред.), 1999, *Словарь русского языка*, т. 1–4, Москва.
- / Ефремова Т. Ф., 2001, *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный*, т. 2, Москва.
- / Мокиенко В. М. – Никитина Т. Г., 2001, *Большой словарь русского жаргона*, Санкт-Петербург.
- / Мокиенко В. М. – Никитина Т. Г. – Николаева Е. К., 2010, *Большой словарь русских пословиц*, Москва.
- / Молотков А. И. (ред.), 1986, *Фразеологический словарь русского языка*, Москва.
- / Телия В. Н. (ред.), 2009, *Большой фразеологический словарь русского языка*, Москва.
- / Тихонов А. Н. – Ломов А. Г. – Ломова Л. А. (сост.), 2003, *Фразеологический словарь русского языка*, Москва.
- / Федоров А. И. (сост.), 2001, *Фразеологический словарь русского литературного языка*, Москва.
- / Adalberg S., 1889–1894, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Warszawa.
- / Czeszewski M., 2001, *Słownik slangu młodzieżowego*, Piła.
- / Dunaj B. (red.), 1996, *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- / Kłosińska A. – Sobol E. – Stankiewicz A. (oprac.), 2005, *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, Warszawa.
- / Krzyżanowski J. (red.), 1969–1972, *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, т. 1–3, Warszawa.
- / Lebd R., 2005, *Nowy słownik frazeologiczny*, Kraków.
- / Müldner-Nieckowski P., 2003, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- / Nevzorowa-Kmech E., 2010, *Польско-русский фразеологический словарь молодежного сленга. Polsko-rosyjski słownik frazeologiczny gwary młodzieżowej*, Łódź.
- / Skorupka S., 1967, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, т. 1–2, Warszawa.
- / Zgółkowska H. (red.), 1994–2005, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, т. 1–50, Poznań.
- / Zgółkowska H. (red.), 2004, *Nowy słownik gwary uczniowskiej*, Łódź.
- / Zgółkowska H. – Czarnecka K., 1991, *Słownik gwary uczniowskiej*, Poznań.

OBRAZ HISTORIE VLASTI V ČESKÝCH A POLSKÝCH UČEBNÍČÍCH¹

MICHAELA ZORMANOVÁ

THE IMAGE OF THE COUNTRY'S HISTORY IN CZECH AND POLISH TEXTBOOKS

ABSTRACT *This article aims to compare the presentation of national history in Czech and Polish literature textbooks for pupils from the first grade to the end of secondary school. Looking at history as a phenomenon will help to better understand the presentation of specific historical events. Comparisons will be made using discursive analysis.*

KEY WORDS *Literature text books, national history, Poland, Czech Republic*

CONTACT *Katedra slavistiky, oddělení polonistiky, FF UP Olomouc;
michaela.zormanova@gmail.com*

1 Příspěvek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci (IGA_FF_2022_004).

Obraz historie vlasti předkládaný žákům v českých a polských školách většina automaticky hledá v učebnicích historie, tomu odpovídá i současný stav výzkumu této otázky. Jsou to ale právě učebnice literatury, které obraz představený dějepisem doplňují a obohacují o příběhy a emoce: „V literární výchově... žáci dospívají k takovým poznatkům a prožitkům, které mohou pozitivně ovlivnit jejich postoje, životní hodnotové orientace a obohatit jejich duchovní život.“⁴² Vliv literární výchovy na vnímání historických událostí žáky nelze zanedbat. „V rámci výuky českého jazyka a literatury se žáci setkávají s celou řadou textů, jež se dotýkají problematiky moderních dějin. Pokud si učitelé tyto přesahy uvědomují, a dokáží je z perspektivy jednotlivých předmětů tematizovat a vzájemně provázat, výuku to výrazně zefektivní.“⁴³ Tento fakt potvrzuje i výzkum České školní inspekce. Dle Tematické zprávy za školní rok 2015/2016 87 % ředitelů základních a středních škol odpovědělo, že soudobé dějiny se probírají i v rámci jiných předmětů a 96,8 % ředitelů a 98,7 % učitelů souhlasilo s výrokem, že soudobé dějiny patří k tématům, která je třeba učit mezipředmětově. Po dějepisu je český jazyk na prvním místě mezi předměty, ve kterých se žáci seznámili se soudobými dějinami – potvrdilo 82,8 % studentů 2. a 3. ročníku středních škol.⁴ Ostatně i v polské podstavě programové pro rok 2022/2023 pro střední školy (liceum/technikum) pro předmět polský jazyk se dočteme: „Vzdělávací cíle (obecné požadavky) a obsah výuky (specifické požadavky) předmětu polský jazyk byly formulovány pro čtyři oblasti, tj. literární a kulturní výchovu, jazykovou výchovu, tvorbu výpovědí a sebevýchovu, a jejich realizace v I.–IV. ročníku všeobecně vzdělávacího gymnázia a I.–V. ročníku odborné školy vyžaduje integraci zaměřenou na dosažení schopnosti žáků vědomě a kriticky vnímat literární díla, interpretovat je v různých souvislostech, rozpoznávat v nich existenciální, axiologické a historické odkazy.“⁴⁵

1 / METODOLOGIE

Metody užitě v článku můžeme zařadit do diskurzní analýzy. Jak píše Edvard Lotko ve Slovníku lingvistických termínů pro filology – diskurz je „nejednotně pojmávaný termín, text chápaný jako jednotka mluvy, jazykový projev obv. mluvený a větší než věta, integrovaný celek textu a kontextu, spojení jazykové realizace interakce a jejího kontextového přesahu.“ (Lotko 2003: 29) Na diskurzní analýzu se tak můžeme dívat jako na zkoumání textu i kontextu a vztahů mezi nimi. Jak ale upozorňují někteří badatelé, například Jana Hoffmanová, jazykovědci s diskurzní analýzou pracují zejména jako s interdisciplínou. (Hoffmanová 1996: 109–115) Díky tomuto přístupu je možné se nejdříve seznámit s textem, a pak zvolit ty metody, které nejlépe poslouží konkrétní analýze. V rámci předkládaného článku jsem tak sáhla i po metodách, které bychom mohli zařadit spíše pod memory studies,⁶ a to, když jsem pozornost věnovala, rovněž abstraktně rozuměným, místům paměti a snažila se zodpovědět, jaké události, osobnosti a objekty

2 RVP ZV, <https://digifolio.rvp.cz/view/view.php?id=10571> [cit.: 9.8.2021],

3 tamtéž

4 Česká školní inspekce, Tematické zprávy – školní rok 2015/2016, <https://www.csicr.cz> [cit.: 23.5.2019]

5 MEN. Podstawa programowa, <https://podstawaprogramowa.pl/Liceum-technikum/Jezyk-polski> [cit.: 3.11.2022]

6 Interdisciplinární obor, který se zabývá studiem lidské paměti a jejího významu pro společnost a kulturu. Memory studies se zabývají otázkami, jako je tvorba paměti, její role v individuálních a společenských kontextech a její přenos mezi generacemi. Obor se opírá o různé disciplíny, v tomto článku budou využity postupy memory studies opírající se o jazyk.

funkční paměti můžeme do kategorie „míst paměti“ zařadit? Dále jsem si kladla otázky jako: Čemu je věnovaná největší pozornost? Jaký rozsah mají jednotlivé historické etapy v učebnicích? Jak jsou tyto etapy hodnoceny? Kde na škále od striktně negativní po striktně pozitivní se pohybují? Jaké metafory jsou využívány a v jaké míře? Je v učebnicích u studentů předpokládán konkrétní přístup k národním dějinám? Jak je vyobrazena minulost a předci?

2 / DOSAVADNÍ VÝZKUM

Obrazem národní historie a jednotlivých historických období v učebnicích se již zabývala celá řada badatelů. Používali k tomu různou metodologii a postupy. Když pomíneme například pedagogický výzkum a budeme se soustředit čistě na výzkum jazykový, můžeme dosavadní výzkum rozřadit do několika hlavních kategorií.

První kategorií je výzkum, který se soustředí na historická srovnání. Větší pozornosti se ovšem dosud těšilo srovnání učebnic historie a srovnání diachronické. Najdeme ale i srovnání učebnic z různých zemí, například z roku 2009 je článek *Ideologie a život: Obraz doby socialismu v českých, slovenských, polských a německých učebnicích dějepisu* autorů Zdeňka Beneše a Tomáše Nigrina. Článek byl vydán v časopise *Acta Universitatis Carolinae Studia Territoria II* a v obecnější rovině srovnává obraz epochy.

Dále máme výzkum, který se soustředí na jazykový obraz. S metaforou a dalšími prostředky kognitivní lingvistiky a stylistiky, které budou součástí výzkumu v praktické části této práce, v kontextu učebního stylu pracovala např. Jasná Pacovská ve své knize *K hlubinám študákovy duše: didaktika mateřského jazyka v transdisciplinárním kontextu* z roku 2012. Ve stejném roce se objevila kniha *Ideologiczny wymiar dyskursu edukacyjnego na przykładzie podręczników języka polskiego z lat 1918–2010*, autorkou je Agnieszka Rypel. Z dalších publikací jmenujme monografii Ewy Zalewské z roku 2013 *Obraz świata w podręcznikach szkolnych do klas początkowych* nebo *Świat elementarzy. Obraz rzeczywistości w podręcznikach do nauki czytania w krajach bloku radzieckiego* Joanny Wojdon. Z roku 2010 je dílo, které spadá jak do oblasti diskurzní analýzy učebnic, tak i do oblasti srovnávání učebnic českých a polských. Jedná se o knihu *Równość w kontekstach edukacyjnych*, jejíž autorkou je Ewa Zamojska, vyšla v Poznani. Dalšími zajímavými příklady jsou monografie, kterou redigovali Waldemar Czachur, Agnieszka Kulczyńska a Łukasz Kumięga a nese název *Tekst naukowy i jego przekład*, vyšla v roce 2015 v Krakově, nebo publikace *Jak analizować dyskurs? Perspektywy dydaktyczne*, která vyšla v roce 2016 tamtéž a redigovali ji Anna Duszak, Anna Jopek-Bosiacka a Grzegorz Kowalski. V Česku se diskurzní analýze učebnic a edukačních jevů věnuje například Dušan Klapko z Masarykovy univerzity v Brně, ten v článku *Diskursivní analýza a její využití ve výzkumu edukačních jevů* konstatuje, že využití diskurzní analýzy pro výzkum edukačních jevů sice není rozšířené, ale nabízí otevřenost přinášející flexibilitu při zpracovávání dat a umožňuje mapovat komunikační interakci, tak abychom byli schopni sestavit sociální realitu na základě doložených materiálů, ne domněnek badatele. (Klapko 2016: 379–414) Z děl z oblasti komparace polských a českých musíme jistě jmenovat monografii, která vyšla v roce 2016 – *Teaching national languages in the V4 countries* Stanislava Štěpánika a Marka Pieniążka, ve které Marek Pieniążek zdůrazňuje, že výzkum učebnic má v Polsku dlouhou tradici a z děl z posledních deseti let zabývajících se učebním jazyka zvláštní pozornost věnuje souborným monografiím Zenona Urygy i Heleny Synowiec. V roce 2019 se objevila práce *Vztah jazyka a komunikace v česko-slovensko-polské didaktické reflexi*, redigovaná Stanislavem Štěpánikem a v roce 2020 monografie,

jejíž redakci tvořili Stanislav Štěpánik a Elżbieta Awramiuk a nese název *Język ojczysty w edukacji szkolnej w Polsce, Czechach i na Słowacji*.

K tématu výzkumu učebnic, zejména těch jazykových, významně přispěla také Jolanta Noć, jako příklad lze uvést její publikace *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym – tradycja i zmiana* nebo *Polecenia i pytania w podręcznikach do nauki o języku* a opomenout nemůžeme ani redigování pěti svazků *Język i edukacja*.

Výzkum historických témat prováděný na materiálech sloužících literárnímu vzdělávání má rovněž své zástupce, byť učebnice dějepisu se zde těší nesrovnatelně větší oblibě. *Obraz polské kultury ve vybraných českých středoškolských učebnicích literatury a čítankách po roce 1989* Martina Tomáška a článek *Obraz czeskiej kultury w wybranych polskich podręcznikach do nauki literatury w szkołach ponadgimnazjalnych* Piotra Szalaśného, vyšly v publikaci *Vzájemný obraz souseda v polských a českých školních učebnicích z roku 2014*. Články *Moc bezmocných. Obraz normalizace v polistopadových učebnicích literatury. Vzpomínky jako pramen* Martina Tomáška a *Obraz socialismu v polských středoškolských učebnicích literatury* Lenky Németh Vítové pak tvoří součást sborníku *Obraz období socialismu v českých a polských učebnicích z roku 2016*. Dílo *Polski rok 1918 w podręcznikach do nauczania historii i literaturze dokumentu osobistego* je dílem Marka Białokura, Barbary Kubis, Adama Suchoňského a Anny Gołębiowské, které vyšlo v roce 2018. V roce 2020 se objevila publikace *Rok 1918 jeho předpoklady, důsledky a význam v českých/československých a polských učebnicích*, redaktory zde opět byli Blažena Gracová, Martin Tomášek a Barbara Baarová. Otázkou literatury se v monografii zabývali Martin Tomášek, Beata Gromadzka a autorka předkládaného článku, Michaela Zormanová.

3 / ANALYZOVANÉ MATERIÁLY

Materiály, na kterých byla analýza prováděna, jsou edukačně-literární texty umístěné v učebnicích literatury pro žáky od začátků vzdělávání až po poslední ročník střední školy. Tento materiál, který je významným zdrojem informací o okolním světě, se dosud netěšil tak velké pozornosti jako učebnice historie, na zajímavosti mu přitom přidává fakt, že u učebnic literatury můžeme důvodně očekávat větší množství expresivity, metafor či obecně řečeno emocí než u výukových textů v učebnicích dějepisu (byť i zde jsou v menší míře dobové texty a díla soudobých autorů užívány).

Výběr učebnic k analýze se řídil zcela jednoznačnými pravidly, do výzkumu byly zařazeny učebnice dle seznamů Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy v českém případě a Ministerstva vzdělávání a vědy (Ministerstwa edukacji i nauki) v případě polském. Nemůžeme však opomenout jedno *ale*. Zatímco v polském případě se jedná o seznamy závazné, ze kterých si školy musí vybrat, v českém případě se jedná o doporučení. V českých školách mohou být používány jiné učebnice a učební texty než ty, které jsou uvedeny v seznamu, ale nelze na jejich nákup použít finanční prostředky přidělené ministerstvem.⁷ Přes zmíněné odlišnosti se ministerské seznamy zdají jako dobré vodítko, můžeme je považovat za reprezentaci, za jakési tertium comparationis, tedy společný element a podstatu porovnávání garantující, že srovnání materiálů, které pocházejí z různých jazyků, je možné.

7 To je často rozhodující prvek, zvláště v případě základních škol. Žáci středních škol (v Česku i Polsku) si učebnice pořizují sami.

Vzhledem k tomu, že cílem analýzy je provést bádání na reprezentativním vzorku textů, a ne zkoumat jejich pedagogické aspekty, bylo možné vybrat všechny učebnice, které zahrnují literární vzdělávání i přesto, že se nejedná vždy o učebnice zcela stejného typu. Do výzkumu byly zahrnuty učebnice určené literárnímu vzdělávání, v tom čítanky i učebnice složené z čítankových textů a doprovodných edukačních komentářů, literárně-kulturnímu vzdělávání, které jsou doplněné o informace z dalších uměleckých oblastí (i když vždy ve výrazně menší míře ve srovnání s literaturou) a literárně-jazykové. V neposlední řadě pak komplexní učebnice, které pokrývají všechny jmenované sféry. U polských učebnic můžeme vidět všechny čtyři typy, a naopak ani v jednom případě nelze mluvit o čistě čítankové formě, pokud nepočítáme knihy, které jsou součástí jednotlivých sérií jako sbírka doplňkových textů. V případě českých učebnic se s čítankovou formou setkáváme, a to na prvním a zejména na druhém stupni základní školy. Zároveň by bylo příliš velkým zjednodušením říci, že pokud se učebnice jmenuje Čítanka, jedná se o tento typ a v jejím obsahu nenajdeme komentáře nebo exkurzy do jiných předmětů či do historického kontextu.

Pro potřeby článku byly prozkoumány učebnice pro první stupeň – řady s Agátou a *Duhová řada* nakladatelství Nová škola Brno (NNS), nová a tradiční řada nakladatelství Alter, *Modrá řada* a starší *Český jazyk a literatura*. *Modrá řada* nakladatelství Prodos, řada pro nejmenší nakladatelství Fraus, Fortuna a Didaktis a řadu *Lili a Vili* nakladatelství Klett. Z učebnic pro starší žáky to pak byla řada učebnice *Český jazyk a Čítanka* nakladatelství Alter, čítanky nakladatelství Didaktis, nakladatelství Nová škola (NNS), čítanky a učebnice literatury nakladatelství Prodos a učebnice literární výchovy nakladatelství SPN. Ze středoškolských řad učebnic to pak byly *Literatura pro 1. až 4. ročník* a *Nová literatura* nakladatelství Didaktis a *Literatura v souvislostech* nakladatelství Fraus. Celkem tedy 18 různých sérií učebnic.

Z polských učebnic to byly série *Elementarz odkrywców* a *Elementarz XXI. wieku* nakladatelství Nowa Era, řady *Tropiciele* nakladatelství WSiP, *Kolorowa klasa* nakladatelství Operon, *Lokomotywa* nakladatelství GWO, *Gra w kolory* a *Oto ja* nakladatelství MAC, *Ja, ty, my* nakladatelství Didasco a *O to chodzi* nakladatelství Stentor. Následně v polském seznamu vidíme tyto pozice: *Jutro pójde w świat*, *Słowa z uśmiechem*, *Bliżej słowa*, *Mysli i słowa* a *Język polski. Świat w słowach i obrazach* nakladatelství WSiP, *Język polski. Między nami* nakladatelství GWO a *Słowa na start* a *Nowe słowa na start* nakladatelství Nowa Era. Z řad určených výuce na středních školách to byly: *Lustra świata* a *Nowe lustra świata*, *Zrozumieć tekst, zrozumieć człowieka* a *Nowe zrozumieć tekst, zrozumieć człowieka* a *Oblicza epoki* nakladatelství WSiP, *Ciekawi świata*, *Język polski. Kształcenie kulturowo-literackie i językowe* nakladatelství Operon, *Przešlość to dziś* a *Świat do przeczytania* nakladatelství Stentor, *Ponaď słowami* nakladatelství Nowa Era a *Klucz do świata* nakladatelství PWN. To znamená celkem 27 řad, pokud počítáme starší a obnovené řady jako dvě (př. *Lustra świata* a *Nowe lustra świata*), které se obsahem téměř neliší, ale formálně jsou v ministerských seznamech uvedeny jako dvě různé řady téhož nakladatelství (tato situace, jak vyplývá ze seznamu výše, se týká 3 „dvojic“).

Tento výčet obsahuje 45 sérií, což znamená více než 300 jednotlivých knih, z nichž ne všechny obsahují sledované téma, tedy texty v nich umístěné se nijak nevztahují k historii, to je případ hlavně českých učebnic pro nejmenší děti. Již při sestavování seznamu knih obsahujících dané téma tak vidíme první rozdíly mezi českými a polskými materiály. V těch polských se s historickými tématy začíná již od slabikářů a je jim ponecháván mnohem větší prostor. Na

to má jistě vliv i již zmíněná propojenost polských učebnic, ale i pokud bychom se věnovali čistě literárním textům, tak tato tendence je patrná.

Polský trh s učebnicemi je zároveň rozsáhlejší, co vidíme zvláště u rozdílů v množství materiálů pro střední školy a také je dynamičtější, co vede k tomu, že polský seznam učebnic je oproti českému „mladší“, tedy obsahuje učebnice, které (průměrně) vyšly později nežli ty české.

Dále v článku, vzhledem k rozsáhlosti seznamu, budou citovány pouze konkrétní příklady a budu se věnovat pouze těm pozicím, které k analýze skutečně přispěly.

4 / **NORMATIVNÍ DOKUMENTY**

V jaké míře je vnímání historie vlastní země žáky zakotveno již v rámcových vzdělávacích programech a polské podstavě programové? V polské podstavě programové je opakovaně zdůrazňováno, že očekávání vůči žákům jsou: žák doceňuje obět svých předků, doceňuje boj za svobodu a jeho hrdiny. V podstavě programové pro školní rok 2022/2023 pro střední školy se dočteme:

„Cílem výuky dějepisu je snaha o poznání pravdy... žáci tak získávají pomoc při formování svého vlastenectví, tj. lásky k vlasti; vlasti v širokém chápání tohoto pojmu – počínaje politickým a kulturním společenstvím, jehož vznik v našich zemích úzce souvisí s aktem křtu Měška I. v roce 966 a má své zdroje, jak ve středověkém univerzalizmu latinské civilizace, tak v ideálech klasického období řecko-římského starověku. Nejdůležitějším cílem výuky dějepisu je tedy to, aby se žáci seznámili s polským dědictvím – kulturním, politickým, systémovým, společenským – ne jako s něčím vnějším, ale jako se zděděným bohatstvím, které nás utváří, bez něhož není Polsko a není polskost. Jde také o to, aby si studenti osvojili pravdu, že se jedná o dědictví, které jim bylo dáno a předáno a jehož uchování a rozvoj v uplynulých staletích vyžadovaly moudrost a statečnost, obnovenou práci a někdy i nejvyšší oběti. Nejde jen o poznání historického dědictví Polska, ale také o převzetí odpovědnosti za něj dnes a zítra, což znamená také jeho rozvoj a tvůrčí obohacení, aby odpovídalo dnešním výzvám.“⁸

Polské učebnice, které budou analyzovány pro potřeby předkládaného článku se na trhu objevily ještě před publikováním této programové podstavy. Dřívější verze byla o něco méně expresivní, byla v ní ale rovněž opakovaně zdůrazňovaná očekávání vůči žákům v podobě docenění obět svých předků, boje za svobodu a jeho hrdinů.

V českém programu se pak setkáváme spíše s požadavkem, že žák historickému období a s ním spojeným vlivům rozumí a větší důraz je kladen na to, aby se cítil součástí evropské civilizace než své země:

„Podle Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání (RVP ZV) vzdělávací obor Dějepis přináší základní poznatky o konání člověka v minulosti. Jeho hlavním posláním je kultivace historického vědomí jedince a uchování kontinuity historické paměti, především ve smyslu předávání historické zkušenosti. Důležité je zejména poznávání dějů, skutků a jevů, které zásadním způsobem ovlivnily vývoj společnosti a promítly se do obrazu naší současnosti. Důraz je kladen především na

8 MEN. Podstawa programowa. Historia, <https://podstawaprogramowa.pl/Liceum-technikum/Historia> [cit.: 3.11.2022]

dějiny 19. a 20. století, kde leží kořeny většiny současných společenských jevů. Významně se uplatňuje též zřetel k základním hodnotám evropské civilizace. Podstatné je rozvíjet takové časové a prostorové představy i empatie, které umožňují žákům lépe proniknout k pochopení historických jevů a dějů. Žáci jsou vedeni k poznání, že historie není jen uzavřenou minulostí ani shlukem faktů a definitivních závěrů, ale je také kladením otázek, jimiž se současnost prostřednictvím minulosti ptá po svém vlastním charakteru a své možné budoucnosti. Obecné historické problémy jsou konkretizovány prostřednictvím zařazování dějin regionu i dějin místních.⁹

Již zde tak můžeme vidět zcela zásadní rozdíly, včetně rozdílné míry expresivity. V českých učebnicích se ostatně nesetkáváme ani s pojmem patriotismus či vlastenectví jako něčeho, co by u žáků mělo být budováno.

5 / ROZDÍLY NA MAKROÚROVNI

Rozdíly v představování historie mezi českými a polskými učebnicemi vidíme již na makroúrovni. Strukturní rozdíly se objevují hned na několika úrovních. U rozdělení učiva i struktury sérií. V případě polských knih je integrace a provázanost vyšší. Jak komentuje například vedoucí Katedry didaktiky a školní pedagogiky Akademii Ignatioanum v Krakově Jolanta Karbowniczek: „integrovaná výuka je nezbytností ve světě, ve kterém se neustále objevují nové předměty a zadání a škola se pod jejich náporom stává méně a méně atraktivní.“ (Karbowniczek 2012: 11–13) Výrazně tento princip vidíme například u série *Gra w kolory*, která v sobě spojuje literaturu, polský jazyk a společenskou výchovu nebo *Elementarz XXI wieku*, která spojuje výchovu polonistickou, matematickou, přírodovědnou a společenskou v jedné knize. V případě českých učebnic tuto tendenci vidíme u sérií novějších. Příkladem je *Lili a Vili* vydavatelství Klett, jejíž součástí je i mezipředmětový sešit se cvičeními pro první ročník základní školy, učebnice různých předmětů jsou zároveň provázány pomocí grafických prvků a stejných hrdinů (stále se ale jedná o materiály oddělené pro každý předmět). S mezipředmětovostí se setkáváme i u materiálů pro vyšší ročníky. Jak uvádí *Čítanka* pro osmou třídu vydavatelství Duha: „Některé texty korespondují s paralelně probíraným dějepisným učivem. Druhá část obsahuje texty korespondující s probíraným zeměpisným učivem.“ (Janáčková 2017) Pokud ale srovnáme učebnice na seznamech, vidíme, že u českých učebnic se s tímto přístupem občas setkáváme, u polských učebnic je to již standart. (V polských řadách pro první stupeň vzdělávání je polský jazyk a literatura vždy v jedné knize, zatímco v českém případě jsou jazyk a literatura obvykle ve dvou samostatných knihách, například učebnice nakladatelství Alter a jejich řady *Čítanka a Český jazyk*, které jsou obě určeny pro výuku v rámci předmětu český jazyk a literatura.) To pak má vliv i na vybavení polských učebnic literatury tabulkami nejdůležitějších historických dat a větším množstvím informací o dané historické etapě.

Pokud půjdeme o krok dál, dostaneme se ke struktuře samotných učebnic. Ewa Zamojska v knize *Równość w kontekstach edukacyjnych*, ve které se věnuje srovnání sledované problematiky právě v českých a polských učebnicích literatury, uvádí: „Společným rysem všech vybraných

9 MŠMT ČR. Rámcový vzdělávací program pro gymnázia, Rámcový vzdělávací program pro základní vzdělávání, Rámcové vzdělávací programy pro střední odborné vzdělávání, <http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/skolskareforma/ramcove-vzdelavaci-programy> [cit.: 3.11.2022]

(pozn. autora: polských) učebnic je tematické (dle problematiky), nikoli chronologické uspořádání obsahu. Tematické členění se v některých učebnicích opakuje systematicky na každém stupni vzdělávání (cyklické uspořádání), v jiných jsou témata různorodá (mozaikové uspořádání).“ (Zamojska 2010: 183) V českých učebnicích je ve srovnání s polskými kladen značně větší důraz na chronologii, zvláště u učebnic pro starší žáky, i tak ale nemůžeme říct, že je obsah uspořádán jednoznačně lineárně, také zde vidíme spíše buď cyklické (témata se opakují na různých vzdělávacích stupních) nebo mozaikovitě rozložení. „Zkoumané české učebnice jsou konstruovány rozmanitějším způsobem než učebnice polské. Je možné si všimnout, že v několika řadách se mění klíčové řazení obsahu – od tematického (dle problematiky) v nižších ročnících k teoreticko-literárnímu nebo historicko-literárnímu ve vyšších ročnících... Lze shrnout, že české učebnice jsou koncipovány podle tří organizačních klíčů: tematického, historicko-literárního a s ohledem na literární žánry a typy.“ (Zamojska 2010: 183)

S trochou zjednodušení lze říci, že v polských učebnicích na první plán jdou emoce, pocity a téma – rovněž v rámci historických událostí, v českých učebnicích chronologie mírně potlačuje tento prvek a drží si tak od prezentovaných událostí větší odstup. Jako výmluvný příklad mohou uvést téma středověkých rytířů v učebnici *Nowe zrozumiéć tekst – zrozumiéć człowieka* doplněné ukázkou Švejka (Chemperek 2015: 34) v rámci podtématu dekonstrukce rytířského mýtu. V učebnici *Język polski* nakladatelství Operon pro druhý stupeň základní školy jsou pak vedle sebe texty Haliny Birembaum a Henryka Sienkiewicze, kteří představují sice zcela jiné historické období, ale doplňují se jako dva jiné a můžeme říci i opačné pohledy na oddanost a na válku. Přesně k tomu ostatně i učebnice vybízí: „Udělejte si seznam všech vám známých děl s válečnou nebo okupační tematikou... Jaký obraz války vytvářejí?“ (Dominik-Stawicka 2013: 219)

Co se týče charakteru a stylu textů, největší rozdíly, které působí na celkový styl jsou ponechávání více prostoru dramatickým příběhům, často založený na skutečných událostech, v učebnicích polských a více humorných příběhů, hádanek (od propojených s tématem, přes notoricky známé až po nové, vymyšlené pro potřeby učebnice) v učebnicích českých. To má samozřejmě vliv na množství obsahu věnovaného jednotlivým dějinným událostem. V polských učebnicích mezi dějinnými událostmi je největší prostor dopřán tématu II. světové války.

6 / POLSKÉ UČEBNICE

Jaký prostor je věnován různým historickým obdobím vidíme již v soupisu obsahu učebnic, nejstarší historie je reprezentována zejména antickými civilizacemi a Biblií. Na ně pak navazují legendární začátky Polska a texty o starých Slovanech. V polských učebnicích najdeme informaci, že současní Poláci jsou jejich dědicové nebo dědicové jejich tradic, př. text *My – spadkobiercy* v učebnici *Między Nami* pro sedmou třídu (Łuczak 2017: 45–46) nebo popis slovanských plemen (mezi nimi Polanů) v učebnici pro třetí třídu *Oto ja – ksiązka do czytania* (Stalmach-Tkacz 2014: 51). Významný prostor je ponechán také třem slovanským bratrům – Čechovi, Lechovi a Rusovi, přičemž vztahy Lecha s jeho bratry jsou důležitou součástí legend (ať už v rámci společného hledání nových vlastí, vzpomínání Lecha na své bratry a stesku po nich nebo opětovného setkání či povídání o dubech, které jsou po bratrech pojmenovány). Kromě těchto se oblibě těší také legendy spojené s polskými městy a významnými místy – Wars a Sawa nebo Zlatá kachna spojené s Varšavou, legenda o draku či „hejnalu“ spojené s Krakovem nebo legenda o spících rytířích z Giewontu.

Téma středověku je v polských učebnicích často romantizované a doplněné zidealizovaným obrazem rytířských ctností, zároveň ale i jeho, již zmíněnou, dekonstrukcí. Téma je značně orientované na zahraniční historii, z národních dějin se dočteme o Mieszkowi I. a jeho manželce, české princezně Doubravce, v menší míře je zmiňován také jejich syn Boleslav Chrabrý. Z pozdější fáze středověku se Polsko objevuje v rámci tématu bitvy u Grunwaldu, doprovázené zpravidla obrazem Jana Matejky. Na rozsahu i expresivitě texty začínají nabírat až v 17. století, kdy se žáci (již na první vzdělávací etapě) seznamují s postavou Jana III. Sobieského, a ještě intenzivněji pak u témat jako konstituce 3. května, Velkopolská povstání, Tadeusz Kościuszko a Jan Henryk Dąbrowski. Zde začíná narace národní historie, která se pak postupně dále intenzifikuje, spojená s budováním vlastenectví a pocitu hrdosti a zodpovědnosti za svou vlast. Téma je většinou spojeno s hymnou a jejím příběhem, ale také dalšími patriotickými písněmi jako např. *Opowiedz nam, Ojczyzno* (Szczepkowski 2015: 86); *Piechota* (Luskino 2017:89); *My, Pierwsza brygada* (Biernacki – Hałaciński 2017: 90); *Witaj, majowa jutrzeńko* (Suchodolski 2016: 22), *Katechetyzm polskiego dziecka* a mnohé další. Oblíbeným textem je povídání o dětech z Wrześni, který se nachází opakovaně v učebnicích zejména pro první a druhou vzdělávací etapu. V učebnici *Oto ja* pro třetí třídu u textu *Historia bohaterkich dzieci z Wrześni* najdeme pokyn: „...vysvětlí čím se dříve projevovala úcta k vlasti a svobodě. Jak se projevuje dnes?“ (Mucha – Stalmach-Tkacz – Wosianek 2014: 26) V učebnici *Tropiciele* pak: „Jakými způsoby máme dbát o to, aby naše vlast byla svobodná?“ (Banasiak 2016: 25). Tímto textem se dostáváme již do 20. století, kterému se v učebnicích dostává zdaleka největšího prostoru (zvláště pokud se skutečně soustředíme na vyprávění o historických událostech, ne na zastoupení spisovatelů z daného období).

Období kolem roku 1918 je popisováno jako vítězství a období plné nových nadějí. Toto historické téma je výjimečné ale tím, že jeho obraz se různí podle vzdělávací etapy, tento posun je viditelný zejména na osobnosti Józefa Piłsudského, zatímco v první etapě vzdělávání je prezentován jako nedotknutelná modla a téma je jednoznačně pozitivní, ve druhé etapě se k vlastenectví a radosti přidávají také těžkosti bojů, ve třetí etapě, tedy na úrovni středoškolského vzdělávání, jsou již zmiňovány kontroverze s osobností Piłsudského spojené. Například v učebnici *Język polski. Odkrywamy na nowo* je Piłsudskému věnován obsírný text, který ho vykresluje jako osobnost schopnou, rozhodnou, ale také autoritářskou a zmíněna jsou i některá jeho nepopulární rozhodnutí, včetně Berezy Kartuské (Dunaj – Zagórska 2011: 17).

Historické téma, kterému se v polských učebnicích dostává největšího prostoru, je II. světová válka. Téma je spojeno s emotivními příběhy, nejmenší děti se seznamují s osobností Janusze Korczaka a již od II. třídy, kde je téma Varšavského povstání připojeno k Dušičkám se setkáváme s vojenským patriotismem. Časté jsou příběhy dětí – například novinový článek o 12letém muži, který šel bojovat na barikády a četné odkazy na malého povstalece, tedy účastníka Varšavského povstání. (Białobrzeska 2000: 138). Častým tématem je sebeobětování, např. v příběhu Krystyny Krahełské, která nevyslyší prosby matky, aby se vrátila domů, protože ví, že je potřebná někde jinde (Kołomycka 2019: 96).

U tématu období komunismu se množství přiděleného prostoru významně liší s ohledem na vzdělávací etapu. Nejvíce se mu ho dostává v učebnicích pro střední školy, je prezentován pomocí odporu obyčejných lidí, tragických obětí jako např. Jerzyho Popiołuszka a také přínosu Jana Pavla II. V první etapě vzdělávání se žáci setkávají jen s útržkovými informacemi o Lechu

Wałęsowi a s postavou Jana Pavla II., jejíž význam pro vítězství nad režimem zde ale ještě není vysvětlován. Režim je prezentován jednoznačně negativně.¹⁰

Při popisování národní historie v polských učebnicích převládá: „my jsme vybojovali“ a můžeme i říci, že perspektiva „my“ absolutně převažuje nad perspektivou „oni“, události národní historie jsou představovány nejčastěji pomocí povídání babiček či dědečků, jejich vzpomínek. Povstalcem Varšavského povstání nebo pamětníkem příchodu Józefa Piłsudského do Varšavy je tak člen rodiny, předek. Stejně tak je zde patrné vyobrazení Polska a Poláků jako hybatelů, aktivních účastníků dějin. S tímto je pak spojený i apel na zodpovědnost a úctu k dějinám vlasti. Autoři učebnic žáky oslovují a apelují na ně: „je třeba milovat staré kameny, protože je v nich vzpomínka dávných časů,“ (Janczarski 2017: 15) „když poznáš své kořeny, splníš přání babičky a dědečka,“ (Głohowski 2017: 3) „jakým způsobem mohou děti ukázat vděčnost těm, kteří bojovali a zemřeli za Polsko?“ (Wierzchowska 2016: 4), „Proč je třeba pamatovat na vojáky, kteří zemřeli v boji za svobodu vlasti?“ (Sirak-Stopińska 2011: 85) (poslední otázka padá opakovaně v různých učebnicích, zvláště na prvním výukovém stupni). Již v učebnicích pro děti na samém počátku školní docházky, najdeme upozornění, že u příležitosti Památky zesnulých by žáci neměli zapomínat na vojáky a účastníky Varšavského povstání, např. „Jsou v tvém okolí hroby lidí, kteří bojovali za svobodu vlasti? Jakým způsobem jim můžeš vzdát hold?“ (Mazur 2017: 14) Časté jsou také snímky míst paměti, tedy pomníků, pamětních desek a muzeí různých událostí (například Pomník malého povstale).¹¹

Nejen povídání o národní historii v polských učebnicích poukazuje na zalíbení v minulosti, například a srovnání, jak něco bylo dříve a jak je to dnes se těší obrovské oblibě napříč učebnicemi a týká se témat jako *Jak se kdysi měřil čas* (Mazur – Sokołowska – Zagórska 2017: 68), *Jak to začalo? (písmo)* (Mazur 2017: 39), ale také jen prosté srovnání *Svět před sto lety* (Hryszkiewicz – Ogrodowczyk – Stępień 2015: 24–25) v učebnici pro děti 2. třídy apod. Nechybí ale ani opačná tendence, tedy linka mezi historickými událostmi a současností, za prvé pomocí již zmíněných míst paměti, za druhé pomocí doporučení na současné filmy nebo i odkazy na historické fenomény v popkultuře, např. využití motivu danse macabre v klipu Michaela Jacksona. (Chempe- rek – Kalbarczyk – Trześniowski 2020: 268)

7 / ČESKÉ UČEBNICE

V případě představení českých učebnic nemůžeme jednoznačně říci, že s kořeny národní historie se žáci seznámí už v textech o starých Slovanech. Ty se sice v učebnicích nacházejí, ale nenajdeme zde informaci, která by jednoznačně spojovala současné Čechy a dávné Slovany. Podobnost tak vidíme spíše až v legendárních začátcích historie a povídaních o praotci Čechovi. Vyprávění o této legendární postavě není příliš rozmanité (v porovnání s polskými učebnicemi), omezuje se na pouť na horu Říp. V českých učebnicích rovněž nechybí množství různých legend vázících se k vzniku jednotlivých měst, k legendárním hrdinům a událostem, například *Kterak*

10 Tématu roku 1918, II. světové války a období komunismu a rozdílům jeho vyobrazení v polských a českých učebnicích se autorka věnuje v samostatných článcích.

11 Význam přikládání pomníkům podtrhuje také báseň Před pomníkem velkého člověka, která se nachází v různých učebnicích, např. Jutro pójde w świat, a informuje děti o tom, že i jim jednou může někdo postavit pomník.

byl obléhán frýdecký hrad (Lazecký 2007: 5–6), *Horymír a Šemík* (Olbracht 2007: 9–10) nebo *Blaník* (Petiška 1998: 91–92), také jako *Balada Blanická* (Vrchlický 1998: 93).

Z období středověku české území reprezentuje zejména Karel IV. a Jan Hus, a stejně jako u polských učebnic, téma národní historie se zintenzivňuje až u pozdějších témat. O vlastenectví, nebo spíše národnostním uvědomění, můžeme mluvit v rámci kapitol věnovaných Národnímu obrození. Zde nechybí ani emotivní historie Národního divadla – např. *Požár národního divadla* (John 2007: 101–104) Jaromíra Johna. Zároveň se ale žáci dozvědí i o poněkud zahanbující historii Rukopisu královedvorského a zelenohorského. Za povšimnutí stojí, že toto téma nalezneme i v jedné z polských učebnic, která se ale k problematice staví méně kriticky než učebnice české: „Autory nejslavnější romantické literární mystifikace jsou Václav Hanka a Josef Linda. V roce 1817 a 1818 oznámili nalezení dvou rukopisů, které měly pocházet z 16. a 17. století. Obsahovaly lyrické verše a poetické texty oslavující vítězství Čechů. Tyto manuskripty napomohly k probuzení národního vědomí nejen u Čechů, ale i jiných slovanských národů. Ve skutečnosti autory děl byli jejich „nálezci.““ (Chmiel 2017: 14)

Největší prostor národní historie, stejně jako v polském případě, dostává u dějin 20. století, do popředí zájmu se dostávají zejména témata I. světové války, roku 1918, II. světové války a komunistického režimu. Není bez zajímavosti, že v české Čítance pro 9. ročník je umístěna esej *Ani krok bez Batí* (Szczygiel 2018: 17–19), která mapuje vývoj této české značky a jejímž autorem je polský spisovatel Mariusz Szczygiel. Rok 1918 je představen jako konec monarchií a začátek národních států. Je spojen zejména s osobností Tomáše Garriguea Masaryka. Kromě získání svobody je zmiňováno také oslabení pozice Evropy. II. světová válka je barvitě prezentována zejména literárními texty (př. povídky a novely Arnošta Lustiga), období je prezentováno utrpením obyčejných lidí, emotivně je líčena zejména „Mnichovská zrada“ a období, které následovalo po ní. Za povšimnutí stojí díla, která do kontrastu s hrůzou tohoto aktu kladou krásu Česka a Prahy. Další důležitá témata, kterým se učebnice věnují, jsou heydrichiáda a osud Lidic a Ležáků. Období komunismu je podobně jako v případě polských učebnic vykresleno jako jednoznačně negativní období, které lidem vzalo svobodu, stejně tak nechybí tragická oběť, zde v podobě Milady Horákové (př. Janáčková 2018: 72–80).

V českých učebnicích nepadá slovo patriotismus či vlastenectví směrem k žákům, vyskytuje se jen v popisech k období národního obrození. Za patriotické ale můžeme označit například texty o kráse českého jazyka – *O češtině a dějinách nahlížených z lenošky* (Janoušek 2007: 81–82), nebo o kráse naší země, jako třeba báseň *Hora Říp* Jaroslava Seiferta: „Když ale vidím na obzoru uprostřed kraje nízkou horu, na nebi mráček běloskvoucí – přestane srdce chvíli tlouci.“ (Seifert 2017: 136) Vojenský patriotismus zde nenajdeme vůbec.

8 / SROVNÁNÍ

Pokud bychom se dívali pouze na momenty z národních historií, které jsou v učebnicích literatury umístěny, našli bychom mezi polskými a českými učebnicemi dlouhou řadu paralel. V pojetí této historie ale vidíme rozdíly zcela zásadní, počínaje tím, že v učebnicích polských je jí věnováno mnohem více prostoru a také mnohem více emocí. V obou případech můžeme počátky národní historie najít v legendách, které si jsou velmi podobné. Zatímco ale s praotcem Lechem se polští žáci setkají jako s jedním ze tří bratrů a na jejich pozitivní vztah je zde kladen

důraz, v českých učebnicích se nacházejí příběhy, kde je Lech zběžně zmíněn, Rus se zde nevykytuje (i texty jiných autorů v tomto vycházejí z Aloise Jiráska).

Po útržkovitých zmínkách o středověku, ve kterém vynikají zejména výjimeční panovníci – v polském případě Jan III. Sobieski, v českém Karel IV. – se větší pozornost věnuje až 19. století, které je v obou případech spojeno s tématem vlastenectví. V českých ale jen, zvláště při srovnání s učebnicemi polskými, ve velmi omezené míře, spíše jako s jevem, který provázal národní obrození než jako s něčím, co by si žáci měli osvojit. V českých učebnicích se zřídka vyskytuje apel na žáky či naznačení, že mají vůči svému národu a vlasti nějakou povinnost, zmínit můžeme snad jen komentář v úvodu k učebnici pro střední školy: „Vyrůstali jste ve svobodné zemi, která je pokračovatelkou demokratické první Československé republiky. Svoboda však není samozřejmostí, musí se udržovat a chránit.“ (Andree 2009: 2). V polských učebnicích najdeme jak apel na úctu ke své zemi, tak i například na pamatování na padlé hrdiny, navštívení jejich pomníků a zapálení svíčky. Místa paměti a propojování jednotlivých epoch je v polských učebnicích velmi oblíbený nástroj. V českých učebnicích, pokud bychom cíleně hledali věty s nějakým nábojem, mohli bychom uvést jako příklad: „Vyhleďte v textu slova ukazující jeho (tj. Tomáše Garrigua Masaryka) vřelý vztah k rodině.“ (Janáčková 2018: 12). Téma pomníků najdeme v českých učebnicích u otázky Sametové revoluce: „Kde se nachází památník 17. listopadu 1989? Co znázorňuje?“ (Horáček 2018: 77), jinak se ale autoři odvolávají raději na místa paměti v podobě památek, např. Karlův most (v polských učebnicích z památek vidíme např. hrad ve Varšavě nebo v Krakově). České učebnice méně pracují s emocemi dětí v oblasti (národní) historie, naopak v české učebnici pro střední školu najdeme u textu Adama Mickiewicze *Konrád Wallenrod* otázku, zda je dobré vyvolávat takovéto vášně. (Polášková 2009: 54) Zároveň s obtížnými tématy začínají i později než učebnice polské. Například s tématem jako II. světová válka se polští žáci setkají již na první etapě vzdělávání prostřednictvím příběhů s dětskými hrdiny a básničkami, nebo třeba u již zmíněné příležitosti Památky zesnulých. Nejblíže k sobě polské a české učebnice mají u tématu komunismu, nejen, že v rámci tohoto tématu je nejvíce odkazů na to, co se dělo v sousedním státě (Jan Pavel II., Jan Palach apod.), využívány jsou také texty – Václava Havla v učebnicích polských, Czesława Miłosze v učebnicích českých.

Srovnání tématu národní historie v polských a českých učebnicích literatury se zdá být téměř nemožné, rozdílů vidíme, jak v trhu s učebnicemi (polské jsou novější), ve struktuře (provázanosti) učebnic, v množství prostoru věnovanému národní historii a v neposlední řadě v množství emocí. V polských učebnicích se tak žáci učí, že je třeba milovat staré kameny a potěšit své prarodiče znalostí svých kořenů, minulost je představena s jistou dávkou sentimentu, ačkoli nechybí (zvláště v učebnicích pro střední školy) pobídky ke kritickému myšlení a vytváření si vlastních postojů. Žáci jsou také více vtaženi do děje, za prvé častými příběhy s dětskými hrdiny, za druhé vypravěči příběhů jsou často prarodiče, př. jedná se o příběh kamaráda, který zemřel v boji (Mazur 2017: 15–16). V českých učebnicích je jako vypravěč prezentován hrdina příběhu, případně známá osobnost, př. Miroslav Horáček o Sametové revoluci (Horáček 2018: 76–77).

9 / SHRNU TÍ

Pokud si shrneme nejvýraznější rysy polských a českých učebnic, mohli bychom říci, že typická česká učebnice literatury bude zahrnovat mnohem méně odkazů na národní historii než učeb-

nice polská, v porovnání s polskými materiály také bude šetřit emocemi. Typická polská učebnice se bude snažit představit historii tak, aby žáci zařadili připomínání si hrdinských činů do svého života. U českých učebnic není výrazný rozdíl mezi prezentací národní historie na různých stupních vzdělání, kromě toho, že do učebnic pro nejmladší žáky je zařazeno více legend představujících legendární začátky naší země a měst. U polských učebnic je rozdíl v míře apelace na žáky (nejvyšší je na prvním vzdělávací etapě) v oblasti docenění národní historie a patriotismu.

Rozdíly mezi formou seznamování žáků s historií vlasti v českých a polských učebnicích můžeme dát do souvislosti s tématem vlastenectví a tzv. výchově k vlastenectví. Jak jsem již psala výše, v českých učebnicích vlastenectví jako hodnota k osvojení vůbec nefiguruje. V polských učebnicích naopak si můžeme přečíst například toto: „patriotismus je založený na úctě, lásce a oddanosti své vlasti a také ochotě se pro ni obětovat. Je to také věrnost národní tradici a kultuře a pěstování jazykové kultury.“ (Dobrowolska 2017: 123) Učebnice pak obsahují řadu literárních silně patriotických textů a rovněž prostor a emoční náboj, jaký vidíme u pojetí národní historie je toho, dle mého úsudku, důsledkem.

THE IMAGE OF THE COUNTRY'S HISTORY IN CZECH AND POLISH TEXTBOOKS

SUMMARY This article shows the different approach to the interpretation of national history in Polish and Czech literature textbooks. In Polish textbooks, this topic is not only given more space, but is also associated with more emotions and appeals to students. Polish textbooks link history more intensively with living memory and places of memory.

Czech textbooks try to be unbiased and to show the issue from different angles or just by presenting the facts.

LITERATURA

- / 12-letni męzczyzna rejestruje się, 2000, *Ja, Ty, my*, red. Białobrzeska J., Warszawa, s. 138.
- / Andree L. – Dvořák J. – Fránek M. – Srnská K. – Štěpánková A. – Tobolíková V., 2009, *Literatura pro 3. ročník*, Brno, s. 2.
- / Andree L. – Fránek M. – Tobolíková V. – Štěpánková A. – Srnská K. – Dvořák J., 2009, *Literatura pro 1. ročník*, Brno, s. 39.
- / Banasiak A., 2016, *Tropici 3.2*, Warszawa, s. 25.
- / Biernacki T. – Hałacinski A., 2017, *My, Pierwsza brygada. Słowa z uśmiechem 5*, Horwath E., Żeglań A., Warszawa, s. 90.
- / Bogusławka Z. – Górowska-Fells M. – Płatos B., 2013, *Podręczniki szkolne w Europie. Publikacja, zatwierdzenie i finansowanie*, Warszawa.
- / Česká školní inspekce, *Tematické zprávy – školní rok 2015/2016*, <https://www.csic.cz> [cit.: 23.5.2019]
- / Dobrowolska U. – Dobrowolska H., 2017, *Jutro pójde w świat 5*, Warszawa, s. 123.
- / Dominik-Stawicka D., 2013, *Język polski. Odkrywamy na nowo 3*, Gdynia, s. 219.

- / Dunaj E. – Zagórska B., 2011, *Język polski. Odkrywamy na nowo* 5, Gdynia, s. 17.
- / Głohowski M., 2017, *Mój pomysł, Gra w kolory* 2.3, red. Mazur B., Sokołowska B., Zagórska K., Kielce, s. 3.
- / Hoffmanová J., 1996, *Analýza diskurzu (ve světle nových publikací)*, „*Slovo a slovesnost*“, ročník 57, s. 109–115.
- / Horáček M., 2018, *Čítanka* 9, red. Vieweghová T., Brno, s. 77.
- / Hryszkiewicz E. – Ogrodowczyk M. – Stępień B., 2015, *Elementarz* 2.3, Warszawa, s. 24–25.
- / Chemperek D. – Kalbarczyk A., 2015, *Nowe zrozumieć tekst – zrozumieć człowieka* 1.2, Warszawa, s. 34.
- / Chemperek D. – Kalbarczyk A. – Trześniowski D., 2020, *Oblicza epok* 1.1, Warszawa, s. 268.
- / Chmiel M. – Cisowska A. – Kościerzyńska J. – Kusy H. – Równy A. – Wróblewska A., 2017, *Ponad słowami* 2.1, Warszawa, s. 14.
- / Janáčková Z., 2017, *Čítanka pro 8. ročník*, Brno.
- / Janáčková Z. – Francová M., 2018, *Čítanka pro 9. ročník*, Brno.
- / Janczarski Cz., 2017, *Wawel, Gra w kolory* 1.1, red. Mazur B., Sokołowska B., Zagórska K., Kielce, s. 15.
- / Janoušek, J., 2007, *O češtině a dějinách nahlížených z lenošky, Čítanka pro 5. ročník základní školy*, red. Čípová I., Brno, s. 81–82.
- / John J., 2007, *Požár národního divadla, Čítanka pro 5. ročník*, red. Rezutková H., Praha, s. 101–104.
- / Karbowniczek J., 2012, *Zintegrowana edukacja wczesnoczkolna z językiem angielskim*, Warszawa, s. 11–13.
- / Klapko D., 2016, *Diskursivní analýza a její využití ve výzkumu edukačních jevů, „Pedagogická orientace“*, ročník 26, číslo 3, Brno, s. 379–414.
- / Kołomycka B., 2019, *Krystyna Kraheńska. Warszawska Syrenka, Słowa z uśmiechem* 5, Horwath W., Żegleń A., Warszawa, s. 96.
- / Lazecký J., 2007, *Kterak byl obléhán frýdecký hrad, Čítanka pro 5. ročník základní školy*, red. Čípová I., Brno, s. 5–6.
- / Lotko E., 2003, *Slovník lingvistických termínů pro filology*, Olomouc, s. 29.
- / Łuczak A. – Prylińska E. – Suchowierska A. – Maszka R., 2017, *Między Nami* 7, Gdańsk, s. 45–46.
- / Luskino L., 2017, *Piechota. Słowa z uśmiechem* 5, Horwath E., Żegleń A., Warszawa, s. 89.
- / Mazur B., 2017, *Gra w kolory* 2. 4. , Kielce, s. 39.
- / Mazur B., 2017, *Gra w kolory* 3. 2. , Kielce, s. 14.
- / Mazur B. – Sokołowska B. – Zagórska K., 2017, *Gra w kolory* 1.1, Kielce, s. 68.
- / MEN. *Podstawa programowa*, <https://podstawaprogramowa.pl/Liceum-technikum/Język-polski>, [cit.: 3.11.2022]
- / MEN. *Podstawa programowa. Historia*, <https://podstawaprogramowa.pl/Liceum-technikum/Historia> [cit.: 3.11.2022]
- / MŠMT ČR. *Rámcový vzdělávací program*, <http://www.msmt.cz/vzdelavani/skolstvi-v-cr/skolskareforma/ramcove-vzdelavaci-programy> [cit.: 3.11.2022]
- / Mucha K. – Stalmach-Tkacz A. – Wosianek, J., 2014, *Oto ja – książka do czytania*, Kielce, s. 3.
- / Mucha K. – Stalmach-Tkacz A. – Wosianek, J., 2014, *Oto ja* 3, Kielce, s. 26.
- / Nocoń J., 2009, *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym – tradycja i zmiana*, Opole, s. 44–45.
- / Nováková Z., 2008, *Český jazyk pro 2. ročník*, Praha, s. 47.

- / Olbracht I., 2007, Horymír a Šemík, *Čítanka pro 5. ročník základní školy*, red. Čípová I., Brno, s. 9–10.
- / Parkinson D., 2007, Němý film, *Čítanka pro 5. ročník ZŠ*, red. Čípová I., Brno, s. 80.
- / Petiška E., 1998, Blaník, *Čítanka pro 6. ročník*, red. Dorovská D., Řeřichová V., s. 91–92.
- / Polášková T. – Srnská K. – Štěpánková A. – Tobolíková V., 2009, *Literatura pro 2. ročník. Pracovní sešit*, Brno, s. 54.
- / RVP ZV, <https://digifolio.rvp.cz/view/view.php?id=10571> [cit.: 9.8.2021]
- / Seifert J., 2017, Hora Říp, *Čítanka pro 8. ročník*, red. Janáčková Z., Brno, s. 136.
- / Sinica M. – Perzgalska B., 2008, Podręcznikowe teksty literackie nośnikami wartości patriotycznych, *Literatura, język, dydaktyka*, red. Sinica M., Zielona Góra, s. 11.
- / Sirak-Stopińska K. – Mitoraj-Hebel A., 2011, *Kolorowa klasa 3.1*, Gdynia, s. 85.
- / Śliwewski B. – Milerski B., 2020, *Leksykon tematyczny PWN – Pedagogika*, Warszawa, s. 50.
- / Stadtmüller E., 2016, O śpiących rycerzach, *Gra w kolory 3.3*, red. Wierzchoska E., Kielce, s. 18–19.
- / Suchdolski J., 2016, Witaj, majowa jutrzeńko. *Gra w kolory 3.4*, Grodzka K., Warszawa, s. 22.
- / Szczepkowski J., 2015, Opowiedz nam, Ojczyzno. *Słowa z uśmiechem 4*, Horwath E., Żegleń A., Warszawa, s. 86.
- / Szczygiel M., 2018, Ani krok bez Bati, *Čítanka pro 9. ročník*, red. Janáčková Z., Francová M., Brno, s. 17–19.
- / Uličný O., 1987, *Prostor pro jazyk a styl*, Praha, s. 246–251.
- / Vrchlický V., 1998, Balada Blanická, *Čítanka pro 6. ročník*, red. Dorovská D., Řeřichová V., s. 93.
- / Wierzchowska E., 2016., *Gra w kolory 3.1*, Kielce, s. 4.
- / Zamojska E., 2010, *Równość w kontekstach edukacyjnych. Wybrane aspekty równości w polskich i czeskich podręcznikach szkolnych*, Poznań, s. 183.

/ VĚDECKÉ ZAČÁTKY
/ SCIENTIFIC BEGINNINGS

UJĘCIA LITERACKOŚCI NA PRZYKŁADZIE ŻYDOWSKICH POLSKICH I CZESKICH TEKSTÓW BYŁYCH WIĘŹNIÓW KL AUSCHWITZ¹

MAGDALENA GARDIAS

THE WAY OF LITERARY CONTEXT ON THE EXAMPLE OF JEWISH POLISH AND CZECH TEXTS BY FORMER PRISONERS OF KL AUSCHWITZ

ABSTRACT *The article compares different approaches to literaryness contained in two texts by authors of Jewish origin – in Czech by Jiří Steiner and in Polish by Dov Lewi, former prisoners of KL Auschwitz. There is a different approach to the memory records of the Czech, Polish and Israeli archives, which will be discussed (among others competitions for camp memories). The work, however, focuses mainly on the description of the authors' experiences, the way of presenting them, together with the reconstruction of their biographies, which is aimed at broadening the knowledge in the context of individual history. On the basis of a few selected fragments, there will be also an attempt to evaluate from the literary point of view.*

KEY WORDS *KL Auschwitz, memories, archives, Dow Lewi, Jiří Steiner*

CONTACT *Univerzita Palackého v Olomouci; gardiasmagdalena@gmail.com*

1 Przygotowanie i wydanie publikacji było możliwe dzięki specjalnemu wsparciu na konkretne badania uniwersyteckie udzielone przez Ministerstwo Edukacji, Młodzieży i Sportu Republiki Czeskiej Uniwersytetowi Palackiego w Olomouci (IGA_FF_2022_004).

1 / TEKST CZESKI I TEKST POLSKI

Tekst w języku polskim uzyskano z archiwum Domu Bojowników Getta (The Ghetto Fighters' House Archives) w Izraelu i stanowi list, w którym Dow Lewi (Löwy) zaraz po zakończeniu wojny opowiada o obozowych doświadczeniach swojej rodzinie. Relacja ta stanowi odpowiedź na wiadomość od siostry, Fridy Metzger, i jest częścią większej korespondencji, która nie została zawarta w archiwum w języku polskim. Tekst ten znajduje się również w archiwum Yad Vashem – tam też można odnaleźć jego zeznania (pod nazwiskiem Dow Löwi/Löwy) pochodzące z 15. kwietnia 1972 roku, zawierające więcej danych, dlatego będę się do nich odwoływać. Interesujące jest to, że wydarzenia opisywane w liście z 1945 roku pojawiają się w prawie niezmięnionej formie (niekiedy co do słowa) w zeznaniach z 1972 roku, ale poszerzone o niektóre konteksty, dzięki czemu badacz zyskuje pewność, że są pisane przez tą samą osobę (inaczej zapisywane nazwisko: Lewi a Löwy). Zeznania te pozyskał Jerzy Ros w Tel Aviwie.

Relacja w języku czeskim pochodzi od Jiřího Steinera i pozyskana przez Annę Lorencovą, która przez wiele lat współpracowała z Instytutem Inicjatywy Terezińskiej w Czechach. Była to nagrana rozmowa, która później została spisana, widoczne są także pytania prowadzącej, odbyła się ona dwukrotnie z powodu słabej jakości nagrania w 1993 roku (1. marca oraz 14. września). Rok później relacja została zamieszczona w zbiorach archiwalnych w Państwowym Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu (28. kwietnia 1994 roku) przez Krystynę Oleksy, ówczesną wicedyrektorkę tej instytucji. Kopia ta znajduje się w Zespole Oświadczeń i to na niej opiera się moja analiza. Warto wspomnieć, że w archiwum Muzeum Żydowskiego w Pradze znajduje się także pozyskany przez Bertę Gerzonową protokół Steinera oraz jego brata z 4. września 1945 roku, w którym na świeżo po zakończeniu wojny opowiadają o swoich przeżyciach. Jest to relacja krótka, pisana w języku czeskim i dostępna online na stronie muzeum. W swoim artykule będę się odwoływać także do niej.

2 / IZRAEL, CZECHY I POLSKA – ARCHIWA, POSTPAMIĘĆ ORAZ KONKURSY OBOZOWE

Obecnie relacje dotyczące II wojny światowej na terenie Czech i Polski pozyskiwane są głównie przez pracowników poszczególnych archiwów bezpośrednio od byłych więźniów KL Auschwitz lub przekazywane z innych instytucji. Zbiory archiwum Muzeum Pamięci w Terezynie składają się z materiałów nabytych w wyniku darowizny, zakupu od byłych więźniów lub ich rodzin oraz poprzez przeniesienie z innych placówek², podobnie dzieje się w muzeum w Oświęcimiu.

Po wojnie, aby zwiększyć swoje archiwalne zbiory, państwa te organizowały konkursy na teksty obozowe, które miały zachęcić ewentualnych autorów do pisania. W przypadku wspomnień obozowych prowadzono takie wydarzenie przez muzeum w Oświęcimiu, a w Czechach przez Związek Bojowników Antyfaszystowskich (*Svaz protifašistických bojovníků*). W 1966 roku ich archiwalia zostały przeniesione do Narodowego Archiwum w Pradze oraz muzeum w Terezynie. Konkursy zakończyły się w 2000 roku (Moulis – Chaloupková – Jožák 2000: 4), w Polsce trwały do 1989 roku. Co ciekawe, do głównych zadań Związku Bojowników Antyfaszystowskich należało m.in. gromadzenie i przechowywanie relacji pochodzących od uczestników walk na-

2 Informacje o zbiorze, [dostęp: 15.09.2022], <https://www.pamatnik-terezin.cz/informace-o-sbirce>

rodowowyzwoleńczych z zastrzeżeniem, że są to wyłącznie bezpośrednie doświadczenia autorów, ponieważ „nikt inny nie może lepiej” przekazać tych przeżyć (Moulis – Chaloupková – Jożák 2000: 3), a więc: bez zamiaru pozyskiwania relacji od następnych pokoleń (rodzin byłych więźniów).

W Izraelu takie konkursy nie miały miejsca, jednak nie jest to pomysł całkowicie nieznaany – w 1942 roku Oneg Szabat ogłosił konkurs faktograficzny, aby zwiększyć materiał dokumentalny w getcie warszawskim, podobnie uczyniła Centralna Żydowska Komisja Historyczna latem 1945 roku (Janczewska 2012: 528). Warto wspomnieć, że pomysł pozyskiwania relacji za pomocą metody biograficznej z użyciem dokumentu osobistego pojawił się już przed II wojną światową. Marta Janczewska zauważa, że w Wilnie w 1932 roku powstawały podobne konkursy (żydowskie), z jasno ustalonymi zagadnieniami (struktura, temat itd.), aby otrzymać mocno zróżnicowane teksty przy pomocy zmodyfikowanej metody Floriana Znanieckiego, który to pierwszy wprowadził ten typ dokumentów do porównawczych badań socjologicznych i psychologicznych (Janczewska 2012: 528–529). Po wojnie takie pozyskiwanie relacji zyskało dodatkowy charakter, były upowszechnieniem i poszerzeniem wiedzy na temat zbrodni hitlerowskich, zdobyciem dowodów oraz materiałów archiwalnych dokumentującymi ten okres.

Obecnie na terytorium Izraela relacje pozyskiwane są w zupełnie inny sposób niż ma to miejsce na terenie Czech lub Polski. Przede wszystkim wciąż gromadzone są poprzez różne wydarzenia lub programy,³ najczęściej w formie wywiadów i nagrań audiowizualnych, w co angażują się instytucje i osoby prywatne. Zdawanie relacji przez Ocalałych z Holocaustu jest rzeczą naturalną, wręcz obowiązkiem wobec narodu i powodem do uzupełnienia wiedzy o własnych korzeniach, jednostkowej historii. Ocaleni są także zaangażowani w działalność np. muzealną, niektórzy przygotowują młodzież do podróży do Polski (np. Aryeh Goldberg), wyjazdu obowiązkowego w edukacji młodych. Izraelskie zbiory muzealne zasilane są najczęściej przez placówki i osoby prywatne, także z zagranicy. Ciągłe rozwijana jest współpraca na polu międzynarodowym, przekazywanie materiałów, wypożyczanie ich, digitalizowanie oraz udostępnianie online.⁴

W przeciwieństwie do Polski i Czech pozyskiwanie relacji odbywa się także w przypadku dzieci i wnuków byłych więźniów KL Auschwitz i innych miejsc uwięzienia, określanych przez badaczy mianem drugiego i trzeciego pokolenia (Mach 2016: 52). Wydają oni także swoje publikacje dotyczące wspomnień ich rodziców czy dziadków, ale także własne, opisujące często niezwykle relacje ich wiążące (m.in. życie z osobą z traumą wojenną). W związku z tym mamy do czynienia z nowym zjawiskiem: potomkowie byłych więźniów starają się udokumentować swoją i ich bliskich przeszłość, tym samym kontynuując rolę „świadka historii” (Chorażyczewski 2014: 8). Do tej szeroko pojętej problematyki odnosi się zagadnienie postpamięci,⁵ które

3 Na izraelskim Uniwersytecie Haifa w ramach Holocaust Studies prowadzony jest kurs „Wspomnienie Holocaustu w rodzinie Ocalałych” („Memories of the Holocaust in Families of the Survivors”) przez prof. Hadas Wiseman, polegającym na przygotowaniu studentów do wywiadów z Ocalałymi z Holocaustu oraz ich rodzinami oraz pozyskiwaniem relacji od konkretnych osób.

4 W różnych archiwach m.in. *Archiwum Domu Bojowników Getta*, [dostęp: 10.01.2023], <https://www.gfh.org.il/eng/Archive>

5 Termin postpamięci odnosi się do doświadczeń potomków byłych więźniów, którzy dorastali zdominowani przez trudne do zrozumienia i przetworzenia historie swoich rodziców, w ich cieniu, gdzie nie było miejsca na ich własne narracje (Hirsch 2011: 254).

zakłada, że traumatyczne cierpienie psychiczne może naznaczyć nie tylko życie byłego więźnia, ale także jego potomstwo (Szwajca 2021: 250).

Z tego krótkiego zarysu widać, że archiwa izraelskie w opozycji do czeskich i polskich posiadały inne cele i zadania oraz metody pozyskiwania swoich zbiorów. W związku z tym, że Ocaleni z Holocaustu kierowali się pobudkami patriotycznymi, a ich wspomnienia nie dotyczyły wyłącznie ich tożsamości, ale i całego narodu, sami chcieli pozostawiać swoje relacje następnym pokoleniom, odtworzyć i uzupełnić trudną historię całego narodu. Dlatego też nigdy nie było potrzeby organizowania specjalnych konkursów na wspomnienia obozowe lub dotyczące innego obszaru pamięci.

Podobnie jak w Polsce i w Czechach, pozyskiwanie przez izraelskie archiwa zbiorów z zagranicy rozszerzyło się na większą skalę dopiero w latach 90. z powodów politycznych (upadku Żelaznej Kurtyny). Obecnie wiele archiwów i innych instytucji współpracuje ze stroną czeską lub polską, przekazuje lub kopiuje swoje zbiory i współorganizuje różne wydarzenia (np. wystawy, wymiany młodzieżowe). Muzea w Oświęcimiu i w Terezynie razem z Yad Vashem w Jerozolimie współorganizują m.in. program stałej współpracy (szkolenie nauczycieli, edukatorów i przewodników), cykliczne seminaria czy warsztaty wyjazdowe.

3 / BIOGRAFIE WIĘŹNIÓW KL AUSCHWITZ – DOW LEWI I JIŘÍ STEINER

Dow Löwy (Lewi/Levi lub Loewy) – fragmenty jego listu często cytowane są na stronach internetowych, pojawiają się także w jednej z prac dyplomowych (Kaufman 2010: 61). Lewi urodził się 27. lutego 1913 roku w Sokalu (AYV Löwy: 2), znajdującej się obecnie na Ukrainie, przed wojną był to teren Polski, dlatego w kartotece z 1942 roku po dostaniu się do KL Auschwitz w jego narodowość wpisano „Polak” (AA Löwy: 1), a przy nazwisku: „Israel” – tym sposobem władze obozowe zaznaczały w dokumentacji pochodzenie żydowskie (Szuchta, Trojański 2012: 141). Jego ojcem był Naftali Herz Löwy, matką Roza Treppel, miał jeszcze starszego brata Israela i dwie siostry, Fridę oraz Leę (AYV Löwy: 3); Frida, do której pisze swój list, była jego siostrą bliźniaczką. Po jego narodzinach jeszcze w tym samym roku wszyscy zamieszkali na 8 lat w Morawskiej Ostrawie (AYV Löwy: 3), dlatego młody Lewi uczęszczał do żydowskiej szkoły w Czechosłowacji, a potem w latach 1935–1936 w Sosnowcu (Polska) na tzw. Hachszar, czyli przygotowanie młodych Żydów do aliji – przeniesienia się do Palestyny i życia w kibucach (Szuchta, Trojański 2012: 110). Pochodził z bardzo pobożnej rodziny, należał także do żydowskiej organizacji młodzieżowej Ha-szomer Ha-Cair. Po tak uzyskanych podstawach edukacji wyjechał do Belgii na studia, gdzie żył jego brat Israel, pracując tam jako kupiec (AYV, Löwy: 4), jednak te plany pokrzyżowała II wojna światowa.

Dnia 28 czerwca 1942 roku Lewi został aresztowany i uwięziony w Malines (koszary wojskowe), sam, bez rodziny, potem 15 sierpnia przetransportowany do KL Auschwitz (otrzymał numer obozowy: 59425⁶). Stamtąd skierowano go do podobozu w Goleszowie. Dzięki znakomitej znajomości języka niemieckiego (oraz francuskiego i holenderskiego [ADBG Lewi: 5]) pełnił tam funkcję pisarza, tzw. Schreibera i tłumacza, miał dostęp do dokumentacji obozowej oraz

6 Informacja o więźniu: *Löwy Dow-Ber*, [dostęp: 18.08.2022], <https://www.auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach/>.

wpływ na zatrudnianie więźniów, co wykorzystywał w niesieniu im pomocy. Tworzył nawet kopię dokumentów, którą ukrył, a po wojnie wyjawiał Czerwonemu Krzyżowi w Belgii (AYV Löwy: 2). W wyniku pogarszającej się sytuacji Niemców na froncie, pod koniec wojny został ewakuowany w głąb Rzeszy – trafił do kolejnych obozów, do KL Sachsenhausen, później do KL Ravensbrück (w jednym z archiwów widnieje na zachowanej liście obozowej [AA Loewy: 1]), a potem znowu do Sachsenhausen, gdzie doczekał wyzwolenia. Po wojnie wrócił do Belgii, do brata, w późniejszym czasie jednak wyemigrował do USA w 1951 roku (AA Löwy: 1), a stamtąd po 20 latach ostatecznie do Izraela, do siostry. Zmarł w 1994 roku.

Lewi napisał list 4. sierpnia 1945 roku do swojej siostry znajdującej się w Izraelu, Fridy (Fryda) Metzger, która przekazała tę relację do dwóch archiwów, Domu Bojowników Getta oraz Yad Vashem. Trudno powiedzieć, w którym przechowywany jest oryginał, prawdopodobnie jednak w tym ostatnim, gdzie znajduje się reszta osobistych zbiorów tej rodziny. W kolekcji Yad Vashem ten sam list znajduje się w dwóch grupach – Testimonies Record Group o.3, nr 748 oraz Testimonies Record Group o.33, nr 3616. Część informacji o nim znajduje się w języku hebrajskim.

Jiří Steiner urodził się 20. maja 1929 roku w Pradze,⁷ jako jeden z bliźniąt (brat Zdeněk,⁸ imię nie wspomniane w relacji), co później miało szczególne znaczenie w KL Auschwitz. Jego ojciec Pavel również zajmował się handlem tkaninami, podobnie jak ojciec Lewiego. Dnia 22. grudnia 1942 roku został z całą rodziną przewieziony z Pragi do getta w Terezynie (razem ze Steinerami i krewnymi, czyli 18 osób),⁹ po roku (6 września 1943) Steiner wraz z rodzicami i bratem przeniesiono do KL Auschwitz. W swojej relacji Steiner uważa jednak, że wyruszył już 5 września, a dojechał na miejsce przeznaczenia 7 września (APMAB Steiner: 82), choć to raczej błąd pamięci autora. Wydawało mu się, że jechał dwa dni, tymczasem był to tylko jeden dzień.

Na miejscu rodzina trafiła bez selekcji na blok familijny na odcinku BIIB w Birkenau, założony w 1943 roku (Gilbert 2002: 80), ale rozdzielono ich na różne bloki, mogli się jednak widywać. Ojciec został przydzielony do męskiego bloku wraz z dziećmi, matka do żeńskiego. Wkrótce rodziców zamordowano w czasie niemieckiej akcji likwidacyjnej tego odcinka w nocy z 10. na 11. lipca 1944 (Czech 1992: 707), a Steiner wraz z bratem (bliźniakiem) zostali zauważeni przez Mengele i włączeni w jego pseudoeksperymenty medyczne. Dnia 25. stycznia 1945 zabrano ich z Birkenau w Marsz Śmierci, który skończył się jednak w okolicy torów kolejowych – prawdopodobnie zatrzymany przez auto esesmańskie (Czech 1992: 859). Więźniów skierowano do obozu macierzystego, tam Steiner wraz z bratem schowali się w bloku 24 do przyścia wojsk sowieckich (APMAB Steiner: 93). Po wyzwoleniu dzięki armii gen. Svobody dostali się przez Słowację do Pragi. Stryj Emil i jego żona, którzy wyemigrowali za granicę przed wybuchem wojny, wrócili po jej zakończeniu, aby odszukać ocalonych członków rodziny. Zamieszkali w Litvínovie (Czechy), jednak brat zginął niedługo po tym w 1947 roku (przejechał go motocykl). Steiner podjął studia chemiczne, zaangażował się politycznie, wstąpił nawet do partii (APMAB

7 Baza danych: Jiří Steiner, [dostęp: 18.08.2022], <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-steiner-ji-ri-10>.

8 Jiří i Zdeněk Steiner, *Protokół*, [dostęp: 20.09.2022], <https://early-testimony.ehri-project.eu/document/EHRI-ET-JMPO02>.

9 Tamże.

Steiner: 96). Po Praskiej Wiośnie zaczął pracować w zakładzie ubezpieczeniowym, współpracował także z Inicjatywą Terezińską.

4 / ANALIZA WSPOMNIENÍ BYŁYCH WIĘŹNIÓW KL AUSCHWITZ

Użyte w tym artykule dwa przykłady tekstów obozowych obrazują odmienne spojrzenia na doświadczenia obozowe, które zostały przedstawione w różnej formie. Pisany w języku polskim tekst Lewiego stanowi przykład listu przeznaczonego dla wąskiej liczby odbiorców – rodzinie (siostrze i jej mężowi). W korespondencji w przeciwieństwie do relacji, zeznań czy wspomnień autor zna swojego odbiorcę, wie, jak do niego dotrzeć, jakich określeń może lub nie użyć w opisie zjawisk, wreszcie – łącząc ich wspólne przeżycia, do których może się odwołać. W zamierzeniu autora tekst ten nigdy nie miał być szeroko dostępnym archiwalnym materiałem, stanowi przykład korespondencji osobistej.

Zupełnie inaczej prezentuje się tekst zeznań Lewiego pochodzący z 1972 roku, który powstał jako nagranie jego rozmowy z pracownikiem archiwum i późniejsze jej spisanie, tak samo jak w przypadku relacji Steinera, z wyjątkiem tego, że w zapisie pytania prowadzącego rozmowę zostały usunięte. Jest to wynik praktyki stosowanej do lat 90. – usuwania wtrąceń kierującego rozmową, aby tekst wyglądał na jednolity. Nie ulega wątpliwości, że zeznanie i relacja stanowią formę pozyskiwania informacji, gdzie prowadzący nakierowuje tok wypowiedzi na preferowane tematy, w przeciwieństwie do listu czy wspomnień, gdzie autor sam decyduje o tym, jakie wydarzenia będą poruszane. Dlatego zeznania Lewiego z 1972 roku w porównaniu z listem nie są prowadzone już tak swobodnie, a podejmowane wydarzenia wybierane są odgórnym, mimo że główne wątki z listu pojawiły się w prawie niezmienionej formie. Warto dodać, że u byłych więźniów obozowych często pojawia się opowiadanie o sytuacji z przeszłości w wręcz identycznej postaci, używając nawet po latach tych samych zwrotów czy określeń (np. Kazimierz Piechowski i jego słynna ucieczka z obozu samochodem esesmańskim).

Pisany po czesku tekst Steinera tak jak zeznania Lewiego również powstał jako nagranie rozmowy i późniejsze jej spisanie, co stało się w 1993 roku. W odróżnieniu od relacji Lewiego, u Steinera pytania prowadzącego pojawiają się w tekście, dzięki czemu odbiorca może prześledzić tok rozmowy oraz ocenić wpływ prowadzącego na jej przebieg i rozwój.

Rozmowa z byłym więźniem jest specyficzna. Najczęściej relacjonuje żywo i otwarcie, niemal ciesząc się, że może opowiedzieć komuś swoją historię (Kępiński 2005: 101). Ale nie wszystkie rozmowy wyglądają tak samo, szczególnie gdy pracownik archiwum nakieruje temat na obszary, które są dla byłego więźnia wciąż traumatyczne. W relacjach współczesnych mogą pojawić się także braki pamięciowe, najczęściej m.in. mylenie dat, co spowodowane jest przede wszystkim podeszłym wiekiem relacjonujących dane wydarzenie. Część z nich może ulec nawet różnym zafałszowaniom (Kępiński 2005: 103). Analizowanie tekstów powstałych zaraz po wojnie niweluje ten problem, jednak – często łączy się z cenzurą, jaka panowała w czasach ustroju komunistycznego lub omijaniem tematów trudnych czy uznanych za tabu (np. seksualność w obozie).¹⁰ Przeważnie opowiadanie przez byłych więźniów o swoich obozowych przeżyciach

10 Więcej na ten temat w publikacjach Joanny Ostrowskiej, np. *Przemilczane. Seksualna praca przymusowa w czasie II wojny światowej* (2018) czy *Oni. Homoseksualiści w czasie drugiej wojny światowej* (2021) lub artykuły Anny Hájkovéj np. *Introduction: Sexuality, Holocaust, Stigma* (2021).

przynosi im ulgę, jest rodzajem terapii (Jagoda, Kłodziński, Masłowski 1981: 22–23), mimo że część osób wciąż wybiera milczenie, dusząc tę przeszłość w sobie.

5 / ANALIZA WSPOMNIEŃ OBOZOWYCH

Teksty obozowe niewątpliwie zawierają istotne fakty historyczne dotyczące tego szczególnego okresu w dziejach świata, ale niektóre z nich cechują się również wysokim walorem literackim. Ich wartości pod kątem literaturoznawczym zauważono już w latach 60. podczas prowadzonych konkursów na wspomnienia obozowe na terenie Czech i Polski. Z jednej strony ich głównym założeniem było zwiększenie materiałów archiwalnych danych placówek, ale z drugiej – ich ocena literaturoznawcza, aby z szeregu prac wybrać tę odpowiadającą kanonowi ideału i ją opublikować. Niewątpliwie z powodu podejmowanego tematu liczono się ze stroną faktograficzną przedstawionych wydarzeń, przez co wiele prac niewątpliwie dobrych pod kątem literackim, ale ubogich w historyczny kontekst zostało odrzuconych. Sposób ujęcia wydarzeń był ważny, co było podyktowane wyborem członków jury (przede wszystkim historycy), dlatego współcześnie istnieje szansa powrotu do tych tekstów i zanalizowania ich jeszcze raz, ale także poznania tekstów, które wpłynęły do archiwów inną drogą lub po zakończeniu prowadzenia wspomnianych konkursów.

Ustalając pojęcie literackości w tym artykule korzystałam z metodologii formalizmu rosyjskiego, w której to formalści próbowali zrozumieć, co sprawia, że dany tekst zostaje uznany za literacki, co zmienia układ wypowiedzi w dzieło artystyczne. Odnależli ją w „chwytach artystycznych”, charakteryzujących się ozdobnością formy, bogatym użyciem środków stylistycznych, we wszystkim, co składało się na próbę „uniezwyklenia” rzeczy, w każdym świadomym działaniu autora (Pietrzak 2006: 161). Motywy, tropy i obrazy pojawiające się w danym utworze były dla formalistów ważne w ostatecznej ocenie jego literackości, stanowiły podstawowe elementy podejścia artystycznego (Mitosek 2004: 239). Także Janusz Sławiński zauważał, że teksty obozowe przedstawiają modelową sytuację graniczną,¹¹ która jest opisywana za pomocą nawiązań do literatury europejskiej, czyli odwołują się do szeregu stałych motywów czy obrazów zakorzenionych w kulturze (Sławiński 1974: 3). Powoduje to wiązanie danych zjawisk z obiegowym obrazem lub motywem np. częste określanie obozu jako piekła.

Szczegółne miejsce w tym artykule stanowi podejście do biografii autorów, dlatego ważne stało się odwołanie do teorii Haydena White'a dotyczącej poetyki pisarstwa historycznego, w której to opowiadanie staje się ukazaniem własnego wyobrażenia na temat świata, formą wyjaśniania i organizowania go na potrzeby odbiorcy. Tekst byłby zatem miejscem, w którym autor próbuje przekazać swoją wiedzę o wydarzeniach obozowych, których był uczestnikiem lub świadkiem, wykorzystując do tego celu symbole lub mity obecne w tradycji literackiej (White 2000: 90) m.in. poprzez motywy. Lektura polegałaby więc głównie na próbie ich odkodowania i zrozumienia zawartych w niej konstruktów.

W świetle powyższych teorii literackość danego tekstu w niniejszym artykule rozumiana jest przede wszystkim jako sposób zastosowania środków stylistycznych (w myśl poetyki), a także nawiązań do innych utworów literackich (m.in. aluzje, konteksty), bez pominięcia tła

11 Później określaną w literaturze jako „doświadczenie graniczne”. Więcej: J. Leociak, *Doświadczenia graniczne* (2009).

historycznego (m.in. biografii więźniów, kalendarza wydarzeń KL Auschwitz), czyli szeregu chwytów literackich, które zastosował autor utworu, aby przybliżyć czytelnikowi rzeczywistość obozową. W związku z tym, że praca ta stanowi raczej próbę analizy tekstów Steinera i Lewiego niż ich faktyczny rozbiór (z powodów objętościowych artykułu), zostaną przedstawione wyłącznie wybrane konteksty pochodzące ze wspomnianych materiałów, które ukazują szczególne wartości artystyczne w czesko-polskim ujęciu porównawczym.

Lewi czuje się osobą zmuszoną do przedstawienia swojej siostrze nieprawdopodobnych wydarzeń, wytłumaczenia, gdzie zniknął na trzy lata. Przyjmuje na siebie świadomie rolę przewodnika, aby oprowadzić odbiorcę po swojej przeszłości, wahając się jednak przed tą próbą:

Musiałbym być Dantem, by Ci opisać w całej pełni obraz tego obozu i strasznych rzeczy, których byłem świadkiem. Myślę, że Dante zaniemówiłby na widok tyłu trupów, na widok ludzi zabijanych pałkami przez innych więźniów, zbrodniarzy pospolitych, których Niemcy nam dali za szefów i którzy zabijali z zimną krwią – w nadziei, że w ten sposób unikną losu nam przeznaczonego. (ADBG Lewi: 3)

Lewi niechętnie wciela się w narratora *Boskiej Komedii* Dantego, przechadzającego się po piekle obozowym (on również nazywa obóz „piekłem” [ADBG Lewi: 4]). Cierpliwie tłumaczy pewne zachowania, terminy i wydarzenia, informuje o kwestiach językowych, m.in. żargonie obozowym (np. „barak ten nazywano *Block*” [ADBG Lewi: 3] lub „*Hungeroedeme*, czyli *edema głodowa*” [ADBG Lewi: 5]) oraz o potrzebie jego stosowania. Uczy z pozycji eksperta, nie zakłada z góry, że jego siostra zna ten świat, mimo że wiele spraw uważa za trudne do przekazania („Nie zdajesz sobie sprawy” [ADBG Lewi: 5]). Próbuje opisać łatwość, z jaką zabijano w obozie, bestialstwo katów, bezradność więźniów. Znane jednak postaci i wartości pochodzące m.in. z literatury czy Biblii nie są użyteczne w przypadku próby zobrazowania tego, co działo się w obozie koncentracyjnym („Dante zaniemówiłby na widok trupów”), nie wydają się wystarczające. Opisy biblijnego piekła nie mają w sobie nic złowieszczonego w porównaniu z obrazem KL Auschwitz, dlatego Lewi ostatecznie zrywa z tą symboliką.

Steiner opisuje utratę swojej wiary spowodowaną przeżyciami wojennymi:

Byłem wychowany w wierze żydowskiej, że Żydzi są narodem wybranym i że Bóg ich wybrał, a staliśmy cały dzień w czerwcu '44 na apelu, było gorąco, palili wtedy trupy i ten słodki zapach roznosił się po całym obozie, a ja pomyślałem: „Bóg nie może na to pozwolić!” i przestałem w Niego wierzyć. [...] nigdy nie wróciłem do religii żydowskiej. [...]. Ale mój judaizm jest we mnie, nawet jeśli nie jest religijny. Tego nie można zignorować – to jest szacunek. [...] „Tradycja, szacunek, relacja z rodzicami”, wszystkie te rzeczy są jego częścią i wiele innych, ale przedmiot wiary nie jest tu definiujący.¹² (APMAB Steiner: 87)

12 Tekst oryginalny: „Já jsem byl vychovávaný v židovské víře, že Židé jsou národ vyvolený a že si je vyvolil Bůh, a my v červnu 44 jsem stáli celý den na apelu, bylo horko a v té době spalovali mrtvoly a ten nasládlý pach se šířil celým táborem, a já si říkal: ‚To přece nemůže Bůh připustit!‘ a přestal jsem v Něj věřit. [...] k židovskému náboženství jsem se už nikdy nevrátil. [...]. Ale moje židovství je ve mně, i když nemá náboženský charakter. To nelze pominout – to je úcta. [...] ‚Tradice, úcta, vztah k rodičům‘, toto všechno k tomu patří a ještě spousta jiného, ale není určující náboženský objekt.”

Steiner stracił całą rodzinę podczas II wojny światowej, ale nie tylko. Moment, podczas którego czuje na sobie zapach pomordowanych bliskich, jest dla niego tak traumatyczny, że postanawia porzucić swą wiarę. Steiner pochodził z pobożnej rodziny, w dzieciństwie obchodził wszystkie święta, choć nie tak restrykcyjnie, ponieważ pochodził z czeskiej zasymilowanej rodziny (APMAB Steiner: 76). Obchody religijne powiązane są więc dla niego ściśle ze wspomnieniami rodzinnymi, przekazem tradycji następnemu pokoleniu, ale już bez modlitw czy głębokiego religijnego kontekstu. Steiner nie chodzi do synagogi, nie uważa siebie za osobę wierzącą, ale czuje głęboki szacunek do judaizmu, religii jego przodków. Wciąż uważa siebie za Żyda, definiując swoją osobę głównie poprzez tradycję, ale pozostaje ateistą – oddziela kwestię religijną od narodowościowej.

Lewi ukrywał się przed aresztowaniami, jednak został złapany w Mechelen (Malines) w północnej Belgii. Dwa dni trwała jego podróż do KL Auschwitz:

Kazano nam opuścić wagony i zostawić rzeczy [...] musieliśmy się ustawić w piątki, ale ponieważ komenda wydana w języku niemieckim była niezrozumiała dla wielu, a po drugie nikt nie wiedział, co to znaczy „aufgehen zur fünf”, jedni oglądali drugich, nie wiedząc co robić. Niedługo czekało się na wyjaśnienie. SS-mani z grubymi lagami zaczęli walić po głowach, nie szanując przy tym nikogo, i w ten sposób „wyjaśniali” w jaki sposób należy się ustawić. W tej chwili uświadomiłem sobie w całej pełni gdzie jestem, i byłem przekonany, że stąd już nie wyjdziemy. (ADBG Lewi: 2)

Lewi podczas podróży nie wiedział, dokąd zmierza – mówiono, że do pracy w rejonie Górnego Śląska. Informacje te nic mu jednak nie mówiły, ponieważ wiadomości na temat KL Auschwitz i innych obozów jeszcze nie dotarły do Belgii, w której przebywał on i jego brat. Na szczęście podróż pociągiem trwała dwa dni, bez przedłużania cierpień w zapchanych bydlęcych wagonach. Na rampie wyladunkowej rozpoczyna się jednak inicjacja, której zasady tłumaczone są poprzez przemoc, potworne bicie, co miało na celu zastraszenie nowo przybyłych. Brutalność oprawców musiała być niezwykle okrutna, skoro Lewi zaczyna bać się o swoje życie. Sytuacja, w jakiejś się znalazł, jest tak odmienna od wszystkich jego doświadczeń, że nie rozumie, co się wokół niego dzieje; jest obcym w nieznanym kraju, z dala od domu i bliskich. Zostawia swoje bagaże na rampie obozowej i staje przed esesmanami, którzy wydają rozkazy po niemiecku, nie przejmując się zupełnie, czy wszyscy znają ten język. Posługują się krótkimi frazami, które nie mówią nawet Lewiemu, który zna kilka języków, np. formowanie się w piątki (Wesołowska 1996: 34). W ten sposób wymuszana była szybka nauka zbioru określonych formuł, w tym licznych przekleństw i suchych rozkazów, nieprzypominających prawdziwej mowy – język obozowy (Kuraszkiewicz 1947: 7–12).

Po przybyciu do Oświęcimia następuje selekcja:

Wkrótce potem nadjechał oficer SS, który zaczął przegląd transportu. Rzucił pytania: ile lat, zdrów? Oceniał przy tym wytrzymałość fizyczną danej osoby. Tych, których uznano za zdrowych, tak, że będą jeszcze zdolni do pracy, ustawiono po lewej stronie, starców, kobiety starsze i dzieci ustawiono po prawej stronie. Po przeglądzie całego transportu i jego wysortowaniu, kazano nam odmaszerować do właściwego obozu, resztę załadowano na ciężarówkę [...] dowiedziałem się wreszcie, gdzie je-

stem. Znajdowałem się w Birkenau, w obozie, przez który przeszły miliony i już nie wróca. (ABDG Lewi: 2)

Po „zapoznaniu się” z zasadami obozowymi, nowo przybyli stają w obozowym szyku. Przyjeżdża oficer, który rozpoczyna „przegląd” (ADBG Lewi: 2) – wypytuje ludzi o wiek, zawód, stan fizyczny, jakby naprawdę przyjmował do pracy. Warto jednak zwrócić uwagę na słownictwo, jakiego używa Lewi w tym fragmencie: „przegląd transportu”, „wysortowanie”, „załadowano na ciężarówkę” – są to określenia stosowane w odniesieniu do towarów, a nie ludzi. Tymczasem w KL Auschwitz człowiek podlegał uprzedmiotowieniu – rozładowywano wagony towarowe, przeglądano ich stan przed ponowną obróbką i kierowano do fabryki. Pojawia się także karykatura niemieckiej praktyki wojskowej w formie poleceń ustawiania się po pięciu w szeregach, marsz do obozu oraz sama metoda rzucania rozkazów przez esesmanów czy kapo (Levi 2007: 142).

Być może z zaprezentowanego fragmentu wylania się obraz rampy kolejowej odmienny od najczęściej prezentowanych w literaturze obozowej – Lewi nie widzi kominów krematoryjnych, dopiero po selekcji pieszo dostaje się do Birkenau. Dzieje się tak dlatego, że ich tam po prostu nie ma – Lewi dostaje się do KL Auschwitz 17 sierpnia 1942 roku, gdy zbudowana została dopiero druga rampa (tzw. *Alte Judenrampe*), znajdująca się przy dworcu towarowym miasta Oświęcim (Strzelecki 1995: 19), pomiędzy obozami Auschwitz I i Birkenau. Przybywały tam masowe transporty Żydów od 1942 roku, poddawane sporadycznym selekcjom i przetransportowywane do obozu.¹³ To trzecia rampa powstała w KL Birkenau, zaraz za bramą o charakterystycznej strukturze, ale funkcjonowała dopiero od maja 1944 roku. Lewi dostaje się do obozu w trzecim transporcie RSHA z Belgii liczącym – tak jak to opisuje także sam autor i potwierdza Danuta Czech – 1 000 Żydów z obozu Malines (Czech 1992: 228). Spośród nich jedynie 157 mężczyzn oraz 205 kobiet zostało zapisanych w ewidencji obozowej, pozostałych skierowano ciężarówkami do krematorium na śmierć.

Steiner dostał się w podobnym czasie do KL Auschwitz, ale wraz z rodziną:

Potem wsiedliśmy do transportu, to musiało być 5 września, ponieważ 7 września dotarliśmy do Oświęcimia. Były tam dwa transporty, każdy po dwa i pół tysiąca ludzi, w sumie 5 tysięcy ludzi. Tam jeszcze nie było kolei do Birkenau, więc znowu szliśmy pieszo i mam z tego inne doświadczenia. Gdy zbliżyliśmy się do obozu, otworzył się teatr grozy. Nie mogliśmy zrozumieć, co się tam właściwie dzieje. Ludzie w pasiakach skakali do góry, w dół, do góry, w dół, a inne pasiaki krzyczały do nich auf – nieder, auf – nieder i widzieliśmy to przez druty [...]. Nie mogę ręczyć za dokładność historyczną, ale ten obraz we mnie jest.¹⁴ (APMAB Steiner: 82)

13 *Rampy wyladownicze i selekcje*, [dostęp: 31.05.2022], <http://www.auschwitz.org/historia/zaglada/rampy-wyladownicze-i-selekcje/>

14 Tekst oryginału: „Pak jsme nastoupili do transportu, to muselo být 5. září, protože 7. jsme přijeli do Osvětmi. Byly tam dva transporty, každý po dvaapůltisících lidí, celkem to bylo 5000 lidí. Tam ještě nebyla vlečka do Birkenau, takže jsme zase šli pěšky a z toho mám jiný zážitek. Když jsme přicházeli k tábora, tak se otevřelo divadlo hrůzy. My jsme nemohli pochopit, co se tam vlastně děje. Pruhovaní lidé tam skákali nahoru, dolů, nahoru, dolů a jiní pruhovaní lidé na ně křičel auf – nieder, auf – nieder a my jsme to přes ty dráty, jak směřovala cesta kolem toho karanténního tábora, viděli. Tento obrázek se mi tehdy v září objevil. Za historickou přesností neručím, ale ten obraz ve mně je.”

Jak wspomniano wyżej, prawdopodobnie były to inne daty jego przyjazdu, podaje za to prawie dokładną liczbę osób – 2 500 (badacze ustalili dokładnie 2479),¹⁵ nie jest także pewien czy opisywane zdarzenie jest zgodne z prawdą historyczną z powodu minionych lat, co często zdarza się w relacjach tego typu (Kępiński 2005: 103). Steiner przybywa do Birkenau w 1943 roku i podobnie jak Lewi dostaje się tam pieszo. Przed wejściem do obozu widzi dziwnie poubieranych ludzi uprawiających sport, co wyträciło go z równowagi. Forma ćwiczeń, do których zmuszano więźniów, była formą kary, fizyczną szykaną i torturą, prowadzoną zwykle przez sadystów (Weśółowska 1996: 35). Być może specjalnie pokazywano nowym więźniom ten widok – wyreżyserowany spektakl – aby ich przerazić. Scena ta przypominała bowiem bardziej sztukę teatralną niż prawdziwe życie. Ta nietypowa sytuacja, pierwsze zetknięcie się z zasadami życia obozowego, mocno zapadła w pamięci Steinera (niczym wryty obraz), mimo że przecież nie było to nic tak brutalnego, jak rzeczy, które doświadczył później po wejściu na teren KL Auschwitz.

Wysoki płot z drutem kolczastym nie pozostawia złudzeń co do przeznaczenia tego miejsca, jednak nikt jeszcze nie spodziewał się, że osoby odwiezione samochodami zostały przeznaczone na śmierć w najgorszy z możliwych sposobów – przez gaz. Lewi stopniowo poznaje życie obozowe:

Rzeczy nasze zostawione przy wagonach, skonfiskowano. W obozie zapisano nasze personalia, każdy z nas dostał numer więźniarski, który został ponadto wytatuowany na lewym przedramieniu niebieskim atramentem, na sposób ciężkich zbrodniarzy, skazanych na galery. Odtąd nie miałeś już nazwiska, byłeś jedynie numerem. Po tych formalnościach musieliśmy wypróżnić nasze kieszenie i wrzucić ich zawartość do specjalnie w tym celu ustawionych skrzyń. Następnie kazano się nam rozebrać i dano nam w zamian za nasze ubrania, buciki i bieliznę, rzeczy zawieszono i zniszczone obuwie. Z kolei ogolono nam głowy i zaglądając do szyby, która mi służyła za lustro, mogłem stwierdzić, że mam wiele podobnego do galernika. (ADBG Lewi: 2–3)

Przekroczenie bramy obozowej stanowi metaforyczne przejście z jednego stanu w drugi, zgodnie z jej symboliką, stanem między życiem a śmiercią (Kopaliński 1990: 29). Lewi z bezpiecznego i poukładanego świata zostaje przeniesiony do krainy nieznanej, chaotycznej, w której człowieka pozbawia się wszelkich podstawowych praw i własności, gdzie można go zagazować lub skazać na wyniszczającą pracę. Ponadto według rozporządzeń, wszelki majątek żydowski przechodził na własność III Rzeszy (Strzelecki 1995: 6), Lewi musi więc oddać wszystko, co łączyło go z poprzednim życiem, także pamiątki osobiste. Sytuacja przemiany człowieka w więźnia obozowego kojarzy się Lewiemu z galernikiem – w jego odczuciu staje się niewolnikiem, pracującym i umierającym daleko od domu, bez możliwości powrotu do własnego kraju. Nawet zaczyna tak wyglądać już po wpisaniu w rejestr obozowy – pasiak, ogolona głowa i wytatuowany numer stają się znakiem przestępcy, mimo że Lewi nie uczynił nic złego – został skazany wyłącznie z powodów rasistowskich. W liście pojawia się wiele podobnych sytuacji, w których Lewi czuje się jak towar lub niewolnik m.in. podczas opisu, jak wybierano więźniów do pracy w Goleszowie. Lewi musi się wtedy rozebrać, oglądane są publicznie jego mięśnie i postawa ciała, bez poszanowania godności ludzkiej, przez co porównuje swoją prezentację do sprzedaży

15 Baza danych: Jiří Steiner, [dostęp: 02.09.2022], <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-steiner-jiri-10>

„murzynów na targu” (ADBG Lewi: 4). Nic więc dziwnego, że Lewi powołuje się na brak w KL Auschwitz prawa wprowadzonego przez Abrahama Lincoln’a o zniesieniu niewolnictwa w USA (specyficzny przymiotnik „przedlinkolnowski” (ADBG Lewi: 4), odautorski neologizm).

Po wkroczeniu do sauny dotychczasowe ubranie Lewiego zostało zamienione na „buciki i bieliznę”. Zdrobnienie „buciki” nie stanowi typowego zgrubienia, jakie często stosuje się w tekstach obozowych (np. łapy, a nie ręce), ale zwraca uwagę na ważną wadę tej rzeczy, utrudniającej jej użytkowanie (zbyt mały rozmiar). Otrzymane w saunie przedmioty były zniszczone i zawszone, najpewniej przekazane po zmarłych, trudno więc było więźniom używać wobec nich tradycyjnego nazewnictwa, skoro ich nie przypominały (Wesołowska 1996: 45). Pasiaki obozowe Lewi porównuje do tych, w jakich musieli chodzić więźniowie amerykańskiego zakładu karnego o wysokim rygorze („jak więźniów Sing-Sing” [ADBG Lewi: 4]), nie były również przystosowane do noszenia ich np. podczas mrozów, być może dlatego nazywa je „bielizną” (np. przez ich cienki materiał).

Steiner był dzieckiem, gdy trafił do Birkenau, ale pamięta, jakie rzeczy pozostawiono mu po wejściu na teren obozu:

[...] szliśmy dość daleko do sauny. Tam nas rozebrali, ale dzieciom zostawili buty. Mieliśmy piękne buty narciarskie. W tych butach narciarskich mieliśmy takie schowki wbudowane w obcasy i tam było kilka sztuk złota. A potem, kiedy schodziliśmy już te buty, to złoto powypadało, mama zaszyła je w takim małym woreczku, a ten trzymałem tak długo, dopóki mi go ktoś nie ukradł.¹⁶ (APMAB Steiner: 84)

Steinerowi pozostawiono buty, które w obozie stanowiły bardzo ważny element wyposażenia więźnia. Współcześnie może to dziwić, ale należy wspomnieć, w jakiej strasznej rzeczywistości znajdowali się więźniowie, zwykle obtarcie mogło spowodować zakażenie, a to – z powodu dramatycznych warunków sanitarnych – śmierć. Znamienne jest także ukrywanie złota w tajnej skrytce, które w razie możliwości mogło wykupić drogę na wolność (np. poprzez ucieczkę), dlatego chowanie kosztowności było zakazane przez władze obozowe, jednak wiele osób go łamało (Strzelecki 1995: 18). Warto dodać, że dla dziecka złoto nie było czymś cennym, szczególnie w obozie, gdzie zmieniła się skala znaczeń (Jagoda – Kłodziński – Masłowski 1981: 18), dlatego podczas wyzwolenia obozu zabiera tylko najpotrzebniejsze rzeczy: „bo byliśmy głupimi chłopcami, więc nie szukaliśmy złota ani pieniędzy, tylko ubrań i czegoś do jedzenia”¹⁷ (APMAB Steiner: 92). Sam jednak nie rozumie, dlaczego wtedy nie wziął czegoś wartościowego, tymczasem było to zupełnie normalne zachowanie.

Lewi codziennie stykał się z widokiem zmarłych w KL Auschwitz, gdzie śmiertelność była niezwykle wysoka. Charakterystycznym aspektem życia obozowego były byty stojące na granicy życia i śmierci:

Wszędzie napotymano trupy, albo trupy chodzące, ludzie wycieńczeni do takiego stopnia, że nie mogli już chodzić. Wlekli się jeno po ziemi i dotarłszy do jakiegoś kąta umierali powoli,

16 Tekst oryginału: „[...] jsme do sauny šli dost daleko. Tam nás vysvlékli, ale nám dětem nechali boty. My jsme měli krásné lyžařské boty. V těch lyžařských botech jsme měli v podpatku zabudované takové schránky a tam bylo pár kousků zlata. A když jsme pak ty boty prochodili, tak se to zlato vyndalo, maminka ho zašila do takového pytlíku a ten jsem choval tak dlouho, až mi ho někdo ukradl!”

17 Tekst oryginału: „[...] jsme byli hloupí kluci, tak jsme se nesháněli ani po zlatu ani po penězích, ale jenom po oblečení a po něčem k jídlu”.

jeżeli w międzyczasie jakiś szef albo SS-mann w przejściu nie dobił go, skracając i w ten sposób męki konania. Widziałem całe ciężarówki z przyczepkami pełne trupów dzieci, kobiet i mężczyzn i mogę powiedzieć bez przesady, że w jednym tym dniu widziałem więcej trupów, niż jakikolwiek żołnierz na froncie. (ADBG Lewi: 3)

Muzułmani – w języku obozowym: więźniowie cierpiący na chorobę głodową (Wesołowska 1996: 89). Ich skóra wyglądała na poszarzałą, obrzękniętą, poruszali się i oddychali z trudem (Agamben 2008: 42). Stanowili stały element wszystkich nazistowskich obozów koncentracyjnych. Różnica między martwym a żywym stawała się tu bardzo cienka. Cierpieli na zanik tkanki tłuszczowej i mięśni, przypominali chodzące szkielety (Agamben 2008: 42), a nie ludzi. Autor jest świadkiem naocznym tego długotrwałego, potwornego procesu („Widziałem, jak ludzie umierają z głodu i widziałem ludzi, którzy czują, że umierają” [ADBG Lewi: 5]). Uświadamia sobie, czym jest umieranie z głodu nieustannie przez 3 lata, jakie to cierpienie. Porównuje swoje przeżycia do żołnierzy widzących śmierć na frontach, z tym że uważa swoje doświadczenia za dużo gorsze, ponieważ oglądał ostatnie chwile nie tylko mężczyzn, ale także kobiet i dzieci, którzy nie stanowili zagrożenia dla III Rzeszy, nie trzymali w dłoniach broni, a mimo to umierali masowo w męczarniach.

Steiner wraz z bratem dostaje się w ręce doktora Mengele:

Widzę przed sobą selekcję, widzę serpentynę nagich kobiet wchodzących do baraku, w którym wiedzieliśmy, że na pewno jest Mengele. Z transportów węgierskich nie mam najmniejszej wątpliwości, że podczas selekcji na rampie rozpoznałem Mengele. Przecież byłem jego „osobistym przyjacielem” – przecież znałem go prywatnie, byliśmy razem na „ty”, widziałem go potem wszędzie. To, co pamiętam o Mengele to to, że nigdy nikogo nie uderzył, przynajmniej nie przy nas, był wysoki, szczupły, zawsze coś gwizdał, jakąś melodię z jakiejś opery, nosił pałkę, ale nigdy jej nie wyciągał.¹⁸ (APMAB Steiner: 90)

Mengele pojawił się w KL Auschwitz w maju 1943 roku, a jego pseudobadania miały na celu potwierdzenie tezy o wyższości rasy nordyckiej (Kubica 1993: 332). We wspomnieniach obozowych często jawi się jako przystojny i schludny esesman o miłym usposobieniu (co podkreśla również Steiner), dobrym szczególnie dla dzieci, który w rzeczywistości szukał swoich ofiar do eksperymentów, najczęściej Romów i bliźniąt, dlatego zainteresował się Steinerem i jego bratem (byli bliźniakami). Z jednej strony uratował rodzeństwo przed zagazowaniem, z drugiej i tak zamierzał skazać ich na śmierć. Co ciekawe, w swojej relacji Steiner wspomina esesmana Buntrocka, sadystycznego mordercę (Kárný 1992: 142), ale nic o tym, że często bił dzieci w obozie (także jego), to pojawia się jedynie w protokole z 1945 roku.¹⁹

Wojna jednak się kończy i Lewi wraca do rodziny:

18 Tekst oryginału: „Vidím před sebou selekci, vidím had nahých žen jak vstupují do baráku, kde jsem s určitostí věděl, že je Mengele. Z těch maďarských transportů vím zcela přesně, že při selekci na rampě jsem poznal Mengeleho. Vždyť já jsem byl jeho ‚osobní přítel‘ – vždyť já jsem se s ním osobně znal, my jsme spolu byli ty a ty, já jsem ho pak všude viděl. O Mengelem si pamatuji, že on nikdy nikoho neuhodil, alespoň před námi ne, byl vysoký, štíhlý, něco si vždycky pískal, nějakou melodií z nějaké opery, nosil rákosku, ale nikdy ji nevytáhl.”

19 Jiří i Zdeněk Steiner, *Protokól*, [dostęp: 20.09.2022], <https://early-testimony.ehri-project.eu/document/EHRI-ET-JMP002>.

Największą jednak satysfakcję mam, widząc jak mnie ludzie tu cenią, oczywiście ci, którzy byli ze mną i którym pomagałem i którzy też wrócili. Niektórzy dotarli wcześniej do domu niż ja i opowiedzieli Israelowi że żyję. Gdy przyjechałem do domu, Israel mnie pytał coż takiego robiłem w lagrze, że ludzie mnie tu noszą na rękach i codziennie dopytują się, czy już jestem w domu. Gdy przyjechałem i byłem w Brukseli, ludzie ci spotkawszy mnie całowali mnie i nie mogli się nacieszyć mną. Wtedy dopiero byłem szczęśliwy. (ADBG Lewi: 6–7)

Lewi pomagał współwięźniom dzięki stanowisku pisarza obozowego, a oni pamiętają o tym po wojnie. Sam autor traktował to jako misję, powód do życia (ADBG Lewi: 5). Po wyzwoleniu wraca do brata, Israela. Jego imię zostało nadmienione jedynie na początku i końcu listu, opisując ponowne spotkanie, emanujące szczęściem – mieszkańcy miasta wypytują, kiedy wróci, czekają i cieszą się, darzą go szacunkiem jak bohatera. Jest to powrót do wymarzonego domu, o jakim zapewne śnił będąc w obozie, symbolizującego bezpieczeństwo, trwałe schronienie i rodzinę (Kopaliński 1990: 69). Ten obraz wydaje się aż zbyt idealny, szczególnie że Lewi decyduje się później na emigrację. Co ciekawe, swoje zeznania z 1972 roku kończy w zupełnie innym tonie – nie wyzwoleniem i powrotem do Belgii, a przypadkami kanibalizmu w lesie przy KL Sachsenhausen (AYV Löwy: 12). Być może w liście zachowuje swobodniejszy ton z powodu osoby, do której kieruje swoje słowa (siostry), aby zaoszczędzić jej bólu, w zeznaniach nie musi już tego robić.

Wydźwięk zakończenia relacji Steinera również jest pozytywny i opisuje szerszej czasy powojenne:

Powstało wówczas przede wszystkim podstawowe pytanie, co zrobić, aby faszyzm nigdy się nie powtórzył. Rozwiązywałem to zadanie zupełnie nieprawidłowo, ale zgodnie z moimi odczuciami – wstępując do partii komunistycznej. Ten moment był decydujący dla reszty mojego życia. [...] Na szczęście jednak znalazłem bardzo dobrych ludzi w towarzystwie ubezpieczeniowym, w którym pracowałem 20 lat.²⁰ (APMAB Steiner: 96)

Dla Steinera najważniejszą kwestią staje się pamięć oraz zapobieganie wojnom, zachowuje optymistyczny ton wypowiedzi. Warto jednak zauważyć, że jego protokół z 1945 roku kończy się mniej pozytywnie niż relacja (informacją o śmierci prawie całej rodziny).²¹ Steiner jednak pracuje swoją powojenną traumę, nie emigruje do Izraela, po wojnie wraca do Czech z resztą ocalonych bliskich i tam zaczyna życie na nowo, studiuje chemię, angażuje się w działalność polityczną (m.in. KSČ: Komunistyczna Partia Czechosłowacji) oraz w pracę nad powstającym Miejscem Pamięci na terenie Terezina, później porzuca politykę i zaczyna pracować w zakładzie ubezpieczeń. Pomimo utraty wiary, odbywa jednak podróże do Izraela (APMAB Steiner:

20 Tekst oryginału: „Tenkrát ze všeho nejvíc vyvstala základní otázka, co dělat, aby se fašismus už nikdy neopakoval. Já jsem to řešil zcela nesprávně, ale odpovídající mým pocítům – vstupem do KSČ. Tento okamžik byl pro celý můj další život rozhodující. [...] Naštěstí jsem si ale našel moc fajn lidí v pojišťovně, kde jsem pak 20 let pracoval.”

21 Jiří i Zdeněk Steiner, *Protokół*, [dostęp: 20.09.2022], <https://early-testimony.ehri-project.eu/document/EHRI-ET-JMP002>

87). Był dwukrotnie żonaty, miał dzieci i wnuki, na teren dawnego KL Auschwitz wrócił tylko raz (w marcu 1966 roku).²²

6 / PODSUMOWANIE

Lewi świadomie kreuje obraz swojej osoby w liście do siostry – z jednej strony jest ostatnim świadkiem wydarzeń (przeżył jako jedyny z 1000-osobowego transportu), który przedstawia prawdę o niemieckim terrorze na zwykłych obywatelach, z drugiej świadomie lawiruje wokół własnych wspomnień, dozując dawki emocji. Pozostaje w ciągłym kontakcie ze swoim odbiorcą (siostrą i jej mężem), używa różnych zwrotów, by utrzymać jego uwagę, ale często skarży się na niemożność opisanie niektórych spraw, być może z powodu braku odpowiednich środków wyrazu.

Autorzy próbując przekazać informacje o swoich doświadczeniach, odwołują się do stałych obrazów zakorzenionych w kulturze europejskiej (np. mitologicznych). Lewi często korzysta z aluzji np. literackich (Dante), biblijnych (piekło), a także porównań, np. więźnia do towaru, galernika lub niewolnika, choć czasem nie odnajduje w nich adekwatnego spojrzenia, ponieważ nic nie jest tak przerażające jak KL Auschwitz, nawet biblijne piekło. Używa także wtrąceń z języka obozowego (np. *blok*).

Steiner miał dopiero szesnaście lat, gdy został wyzwolony z KL Auschwitz. W swoich zeznaniach Steiner nie wymienia imion swojej rodziny (z wyjątkiem stryja, który przeżył), w stosunku do rodziców używa zdrobnień (*tatinek* i *maminka*), co zapewne łączy się z wciąż świeżą traumą po stracie rodziny. W swoich wypowiedziach używa również zwrotów z języka obozowego, m.in. rozkazy stosowane w KL Auschwitz i nazwy budynków. Korzysta także z aluzji np. biblijnych (niebo) czy mitologicznych (Odyseja). W swoim słownictwie często używa określenia „straszny” (*hrozný*), jak gdyby sformułowanie dosadniejszego oznaczenia w kontekście tej zbrodni sprawiało mu trudność.

List Lewiego oraz relacja Steinera kończą się wyraźnie pozytywnym akcentem. Lewi wraca do Belgii, do brata, gdzie wszyscy na niego czekają i witają jak bohatera. Steinera odnajduje dalsza rodzina, która się nim zaopiekuje, potem podejmuje się działań politycznych i społecznych na rzecz zachowania pamięci o ofiarach wojny.

Wspomnienia obozowe są znaczące szczególnie z historycznego punktu widzenia, dostarczając nowych informacji o realiach obozowych dawnego KL Auschwitz. Wspomnienia dotyczące tego miejsca ukazują doświadczenia graniczne zwykłego człowieka oraz obrazują sposoby jego przedstawienia poprzez tekst. Dla wielu badaczy, historyków, psychologów, lekarzy czy literaturoznawców niewątpliwie stanowią kopalnię wiedzy, zakres ogromny i wciąż nieprzebadany do końca.

7 / ZAKOŃCZENIE

W Polsce i Czechach świadectwa dotyczące doświadczeń KL Auschwitz pozyskiwane są głównie od pierwszego pokolenia byłych więźniów, świadków bezpośrednich, bardzo rzadko od ich potomków. W izraelskim spojrzeniu w przeciwieństwie do czesko-polskiego przeważa

22 Steiner, Jiří, [dostęp: 20.09.2022], <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/s/steinerj.htm>

dominacja pozyskiwania wspomnień także od następnych pokoleń, nie tylko dzięki państwowym instytucjom, ale także prywatnym, ze wsparciem różnych programów i projektów. Pojęcie traumy poobozowej i jej przekazywanie kolejnym pokoleniom jest tam bardzo znanym faktem potwierdzonym badaniami²³ (m.in. Hadas Wiseman, Abraham Sagi-Schwartz, Yael Danieli), który znajduje odbicie w potrzebie pozyskiwania archiwaliów, w przeciwieństwie do Polski czy Czech.

W obrębie literatury teksty obozowe mogą reprezentować z jednej strony osobistą historię jednostki, z drugiej wysoką wartość artystyczną. Dawniej były wykorzystywane jako dowody zbrodni hitlerowskich, później brały udział w konkursach na wspomnienie obozowe, obecnie do archiwów na całym świecie wpływa już niewielka liczba podobnych relacji, ale potomkowie byłych więźniów również chcą pisać o przeszłości swoich rodzin, stanowiącą część ich tożsamości oraz kontynuując ich misję szerzenia prawdy o II wojnie światowej.

List Lewiego oraz relacja Steinera stanowią szczególne źródło informacji. Ich teksty pozwalają poznać tragiczną historię jednostki uwikłanej w kontekst II wojny światowej oraz sposoby jej przekazu – najbliższej rodzinie poprzez osobisty list czy jako relację skierowaną do szerszej rzeszy odbiorców. Stanowią także okazję do uzupełnienia lub zrekonstruowania biografii tych osób. Obecny dostęp do licznych archiwalnych baz danych m.in. Arolsen Archives czy Żydowskiego Muzeum w Pradze pozwala na poznanie ich dalszych losów w cieniu doświadczeń obozowych, odkrycie tego, co ukrywa tekst, a także na ocalenie ich opowieści od zapomnienia.

THE WAY OF LITERARY CONTEXT ON THE EXAMPLE OF JEWISH POLISH AND CZECH TEXTS BY FORMER PRISONERS OF KL AUSCHWITZ

SUMMARY Texts of Dow Lewi and Jiří Steiner allow to learn about the tragic history of the individual entangled in the context of World War II and the way of transmitting their experiences – to the closest family through a letter or as a report to the world. These texts help in understanding this borderline experience that a person can overcome and the ways of showing this through a literary approach. In the past, they were used as evidence of Nazi crimes, later they took part in competitions for camp memories, now the descendants of former prisoners want to write about their parents' past, which is part of their identity. Also these texts were obtained in various ways by archives in the Czech Republic, Poland and Israel, which translates into the understanding of them in these countries.

LITERATURA

- / Agamben G., 2008, *Co zostaje z Auschwitz*, tł. S. Królak, Warszawa.
- / Chorażyczewski W., 2014, *Wprowadzenie, Toruńskie konfrontacje archiwalne*, red. tenże, W. Piasek, A. Rosa, Toruń.

23 Badania sugerują, że jakość komunikacji rodzinnej na temat traumatycznych doświadczeń rodziców może mieć poważne konsekwencje dla życia wewnętrznego i interpersonalnego ich dzieci (w niektórych przypadkach może nie zostać przekazana) m.in. H. Wiseman, J. P. Barber *Echoes of the Trauma: Relational Themes and Emotions in Children of Holocaust Survivors* (2008), F. Hogman, *Trauma and Identity Through two Generations of the Holocaust* (1998).

- / Czech D., 1992, *Kalendarz wydarzeń w KL Auschwitz*, Oświęcim.
- / Gilbert M., 2002, *Holocaust*, tł. Z. Dalewski, Warszawa.
- / Hirsch M., 2011, *Żaloba i postpamięć*, tł. K. Bojarska, *Teoria wiedzy o przeszłości na tle współczesnej humanistyki*, red. E. Domańska, Poznań.
- / Jagoda Z. – Kłodziński S. – Masłowski J., 1981, *Oświęcim nieznamy*, Kraków.
- / Janczewska M., 2012, *Pamiętniki, Literatura polska wobec Zagłady 1939–1968*, red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak, Warszawa.
- / Janczewska M., 2012, *Codziennosc i niecodziennosc Zagłady, Literatura polska wobec Zagłady 1939–1968*, red. S. Buryła, D. Krawczyńska, J. Leociak, Warszawa.
- / Kárný M., 1993, *Obóz familijny w Brzezince (BIIB) dla Żydów z getta Theresienstadt*, „*Zeszyty Oświęcimskie*”, Oświęcim.
- / Kaufman F. L., 2010, *By Chance I Found a Pencil: The Holocaust Diary Narratives of Testimony, Defiance, Solace and Struggle*, Melbourne.
- / Kępiński A., 2005, *Refleksje oświęcimskie*, red. Z.J. Ryn, Kraków.
- / Kopaliński W., 1990, *Słownik symboli*, Warszawa.
- / Kubica H., 1993, *Dr Mengele i jego zbrodnie w obozie koncentracyjnym Oświęcim-Brzezinka*, „*Zeszyty Oświęcimskie*”, nr 20, Oświęcim.
- / Kuraszkiewicz W., 1947, *Język polski w obozie koncentracyjnym*, Lublin.
- / Levi P., 2007, *Pogrążeni i ocaleni*, tł. S. Kasprzysiak, Kraków.
- / Mach A., 2016, *Świadczenie świadectw*, Warszawa.
- / Mitosek Z., 2004, *Teorie badań literackich*, Warszawa.
- / Moulis M. – Chaloupková M. – Jožák J., 2000, *Odkaz pro budoucnost. 45 ročníků soutěží vzpomínek a historických prací*, Praga.
- / Pietrzak P., 2006, *Formalizm rosyjski, Literatura. Teoria. Metodologia*, red. D. Ulicka, Warszawa.
- / Sławiński J., 1974, *Zaproszenie do tematu*, „*Teksty: teoria literatury, krytyka, interpretacja*”, nr 5 (17), Warszawa.
- / Strzelecki A., 1995, *Grabież mienia ofiar KL Auschwitz*, „*Zeszyty Oświęcimskie*”, nr 21, Oświęcim.
- / Szwajca K., 2012, *Odległe następstwa traumy wojennej. Jak sobie z TYM poradzić, Człowiek wobec totalitaryzmu*, red. A. Bartuś, Oświęcim.
- / Szuchta R. – Trojański P., 2012, *Zrozumieć Holocaust*, Warszawa.
- / Wesołowska D., 1996, *Słowa z piekiel rodem*, Kraków.
- / White H., 2000, *Poetyka pisarstwa historycznego*, red. E. Domańska, M. Wilczyński, Kraków.

Archiwalia

- / Archiwum Państwowego Muzeum Auschwitz-Birkenau w Oświęcimiu (APMAB), Zespół Oświadczeń, Jiří Steiner, t. 129.
- / Archiwum Domu Bojowników Getta (ADBG), List Dow Lewi, nr 7035.
- / Archiwum Yad Vashem (AYV), Zeznania Dow Löwy, nr 033588.
- / Archives Arlosen, Dow Loewy, nr 3768771; Dow Ber Löwy, nr 81675257; Dow Löwy, nr 499834.
- / Żydowskie Muzeum w Pradze, Jiří i Zdeněk Steiner, *Protokół*, [dostęp: 20.09.2022], <https://early-testimony.ehri-project.eu/document/EHRI-ET-JMP002>.

Źródła internetowe

- / *Informacje o zbiorze*, [dostęp: 15.09.2022]. <https://www.pamatnik-terezin.cz/informace-o-sbirce>.
- / Informacja o więźniu: *Löwy Dow-Beer*, [dostęp: 18.08.2022], <https://www.auschwitz.org/muzeum/informacja-o-wiezniach/>
- / Baza danych: *Jiří Steiner*, [dostęp: 18.08.2022], <https://www.pamatnik-terezin.cz/vezen/te-steiner-jiri-10>.
- / *Rampy wyladowcze i selekcje*, [dostęp: 31.05.2022], <http://www.auschwitz.org/historia/zaglada/rampy-wyladowcze-i-selekcje>
- / *Steiner, Jiří*, [dostęp: 20.09.2022], <http://www.ghetto-theresienstadt.de/pages/s/steinerj.htm>
- / *Archiwum Domu Bojowników Getta*, [dostęp: 10.01.2023], <https://www.gfh.org.il/eng/Archive>

Z ZAGADNIENÍ KONTEKSTŮ CZESKO-POLSKIEJ EKOLINGWISTYKI. ANALIZA TEKSTŮ TRANSPARENTŮ STRAJKUJĄCYCH PRZECIWKO ZMIANOM KLIMATYCZNYM W POLSCE I W CZECHACH¹

MICHAŁ PATYCKI

**FROM THE CONTEXTS OF CZECH-POLISH ECOLINGUISTICS.
AN ANALYSIS OF THE TEXTS OF BANNERS OF STRIKERS AGAINST CLIMATE
CHANGE IN POLAND AND THE CZECH REPUBLIC**

ABSTRACT *The climate crisis is no longer just a question of crisis, but a question of rescue. In 2019, the word of the year in the Oxford Dictionary became the term climate emergency. Ecolinguistic schools are popping up, such as the one founded by Arran Stibbe, who teaches about the necessary shift in language resources. So how do we begin to talk about what lies ahead in relation to the climate crisis? Which ecolinguistic resources to use? Since when can we talk about ecolinguistics? Why is ecolinguistics an important element of discourse, especially in the Czech-Polish linguistic field?*

This article focuses on ecolinguistics in the Czech-Polish environment, on its terminological definition, as well as on the genesis of the discipline in Polish and Czech linguistics and Czech linguistics. The research material consists of the texts of banners striking against the climate crisis in Poland and the Czech Republic. The result of this work is an analysis of environmental discourse and its comparison in both countries.

KEY WORDS *Ecolinguistics, climate crisis, nature, ecological discourse, Slavic philology*

CONTACT *Filozofická fakulta Univerzita Palackého v Olomouci;
michal.patycki01@upol.cz*

1 Příspěvek vznikl za podpory MŠMT ČR udělené UP v Olomouci (grant IGA_FF_2022_004 Text a intertextualita ve slovanských literaturách a kultuře IV.).

1 / CEL PRACY

Celem niniejszego artykułu naukowego jest przybliżenie młodej gałęzi językoznawstwa ekolingwistyki, wskazanie jej źródeł, przyczyn powstania, etapów rozwoju oraz miejsca ekolingwistyki w językoznawstwie polskim i czeskim. Ekolingwistyka rozwija się globalnie w krajach zachodnich, gdzie dochodzi do zmian nie tylko w zakresie myślenia o przyrodzie i kryzysie klimatycznym, ale również tych językowych. W polskim językoznawstwie zakres badań w obrębie ekolingwistyki w ciągu kilku lat stopniowo się zwiększa, natomiast w czeskim dyskursie ekologicznym sytuacja pozostaje niezmienna, zaś ilość dostępnych materiałów naukowych na temat ekolingwistyki jest znikoma. Celem pracy jest również przybliżenie tematów, którymi zajmuje się obszar badań ekolingwistycznych.

Wykorzystany w niniejszej pracy materiał badawczy stanowią hasła strajkujących przeciwko kryzysowi klimatycznemu w Polsce i Czechach. Ich głównym źródłem stały się zdjęcia portretowe z transparentami umieszczone na platformie polskiej grupy fotografów – *Archiwum Protestów Publicznych* oraz fotografie autorstwa Petra Zewlakka Vrabca powstałe w Czechach w latach 2018–2022. Wybranych zostało kilkadziesiąt haseł w języku polskim, czeskim oraz angielskim, do analizy których niezbędne jest opisanie okoliczności ich powstania. Metodę analizy materiału badawczego stanowi krytyczna analiza dyskursu.

Wynik tej pracy to analiza konkretnego dyskursu ekologicznego, określenie stanu badań w językoznawstwie czeskim i polskim oraz sposobów wykorzystanych do przykładowej analizy dyskursu o charakterze ekologicznym i porównanie go w obu krajach.

2 / STAN BADAŃ

Z tekstu Marii Krčmowej wynika, że już na początku XIX wieku język można było porównać do żywego organizmu, posiadającego etapy życia: jego narodziny, starzenie się i umieranie.² Powstanie ekologii na świecie datuje się na lata sześćdziesiąte, natomiast w *Slovníku spisovné češtiny* termin ten nie występuje nawet w połowie lat siedemdziesiątych.³ XXI wiek przynosi ogromne zmiany w zakresie językoznawstwa. W 2003 roku *Uniwersalny Słownik Języka Polskiego* (red. prof. S. Dubisz) rozszerza terminologię związaną z ekologią, rozwijając ją o takie terminy jak: *ekologia człowieka*, *ekologia krajobrazu*, *ekologizm*,⁴ co wpływa na poszerzenie świadomości użytkowników języka o nowe, ważne terminy.

Narodziny ekolingwistyki jako dyscypliny naukowej można datować na początek lat 70. Po raz pierwszy termin ten zostaje użyty przez Einara Haugena w odniesieniu do figuratywnych sposobów funkcjonowania biosystemu i języka. Cykl życia przyrody można zatem porównać do systemu i języka. Na początku XXI wieku Michael Halliday zmienia koncepcję prekursora ekolingwistyki E. Haugena i zaczyna porównywać sposoby ekspresji językowej do środowiska,

2 Krčmová M., 1994, *Integrace v jazycích – jazyky v integraci*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2010, ISBN 978-80-7422-001-2, s. 41.

3 Czechosłowacka Akademia Nauk termin ten w *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* z roku 1976 nie opisuje.

4 Dubisz S., 2023, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red., t. 1–4, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

konsumpcjonizmu, a także do konstrukcji społecznych.⁵ W nazewnictwie czeskim określenie *ekolingvistika*, wcześniej *lingwoekologie*, używane jest od początku XXI wieku i wpływa na jego ukształtowanie jako dyscypliny językoznawczej, badającej egzystencję, powstawanie oraz trwanie języków jako całości w odniesieniu do zewnętrznych warunków istnienia języka społeczności, grupy etnicznej, rzadziej narodu ludzkiego.

Od lat 70. XX wieku w ramach socjolingwistyki wyłoniła się nowa gałąź językoznawstwa, która porównuje system językowy do biosystemu, bada środowisko jego występowania, a także jego wykorzystanie przez samych użytkowników. Stosowanie środków ekolingwistycznych było widoczne przy powstawaniu nowych języków na bazie innych (wpływ łaciny na nowe języki narodowe w średniowieczu) lub we wpływie języków imperialistycznych na języki mniejsze lub zagrożone. Tendencje ekolingwistyczne można również zaobserwować w puryzmie językowym, na przykład w rozróżnieniu języków katalońskiego i hiszpańskiego lub podczas wyodrębniania języków podczas rozpadu Jugosławii.⁶

Lingwoekologia wykorzystuje: językoznawstwo opisowe i historyczne, elementy socjolingwistyczne, glottopolitykę, dialektologię, demografię językową i etnolingwistykę, natomiast ekolingwistyka wykorzystuje podejścia ekologiczne: język stanowi system, który można porównać do podobnego obiegu, w którym funkcjonujemy – ekosystemu, jego funkcjonowania i różnorodności. Znaczenie każdego elementu systemu językowego wpływa nie tylko na postrzeganie samego dyskursu, ale także na wspólną konstrukcję świata i działania jego użytkowników. Pierwsze użycie terminu *ekologia języka* zostało opublikowane w *The Ecology of Language* z 1972 roku, a za jej autora uważa się wspomnianego wcześniej Einara Haugena.⁷ W polskim językoznawstwie związki między ekologią a językiem badał Leon Zawadowski w latach 60. XX wieku. Dotyczyły one przede wszystkim relacji danego języka w stosunku do innych języków i ich użytkowników. Za ważny element rozwoju ekolingwistyki uważa się opublikowaną w 1990 roku pracę Michaela Hallidaya, w której dowodził, że językoznawstwo powinno odnosić się do współczesnych problemów człowieka, w tym jego interakcji z planetą i środowiskiem.⁸

„Pierwszym celem jest opracowanie teorii lingwistycznych, które postrzegają człowieka nie tylko jako część społeczeństwa, ale także jako część większych ekosystemów, od których zależy życie. Drugim celem jest przybliżenie sposobu, w jaki lingwistyka może być wykorzystywana do rozwiązywania kluczowych problemów środowiskowych, od zmian klimatycznych i utraty różnorodności biologicznej po sprawiedliwość ekologiczną”, opisuje Międzynarodowe Stowarzyszenie Ekolingwistyki.⁹

Peter Mühlhäusler, niemiecko-australijski językoznawca, wyróżnia trzy podstawowe dyskursy w oparciu o postrzeganie świata: naukowe, ekonomiczne i moralne. Dyskurs naukowy skupia się przede wszystkim na sferze wydobywania i eksploatacji zasobów, dyskurs ekonomicz-

5 Fill A. – Penz H. (ed.), 2018, *The Routledge handbook of ecolinguistics*, New York. Routledge handbooks in linguistics. ISBN 978-1-138-92008-8, s. 16.

6 Karlík P. – Nekula M. – Pleskalová J. (ed.), 2002, *Encyklopedický slovník češtiny*, Praha. ISBN 807106484X, s. 252.

7 Wąsik Z., 1993, O pojęciu ekologii języka – tytułem wstępu, „*Acta Universitatis Wratislaviensis Studia Linguistica*”, t. 16, s. 13–23.

8 Halliday M., 1990, New Ways of Meaning. The Challenge to Applied Linguistics, „*Journal of Applied Linguistics*”, nr 6, s. 7–37.

9 <https://www.ecolinguistics-association.org>

ny zmierza do analizy rozwoju związanego z konsumpcją, natomiast dyskurs moralny zgłębia ekologię, ekofeminizm, a także dyskursy religijne.¹⁰ O ile zasięg dyskursu ekologicznego wyznacza inne typy dyskursów, o tyle jego skalę dzielimy na dyskurs globalny i lokalny.¹¹

Polska badaczka Magdalena Steciąg w swojej publikacji *Dyskurs ekologiczny w debacie publicznej* dzieli dyskurs ekologiczny na trzy gałęzie:

- / Zielona mowa: język ekologów, ekologiczny dyskurs idealny, język naukowy, zawierający odpowiednie terminy;
- / Eko-mowa: ekologiczny dyskurs medialny, język mediów dostosowany do ogółu społeczeństwa;
- / Mowa potoczna: mowa niezekologizowana o niskim celu edukacyjnym w dyskursie ekologicznym, wysoki czynnik antropocentryczny.¹²

Badaczka w swojej pracy wykorzystuje model koła (znany już z badań nad dyskursem T. van Dijka) do opisu schematu, w którym każdy z wymienionych typów dyskursu ekologicznego wpływa na pozostałe. Semantycznie i stylistycznie koncepcje naukowe z żargonu ekologów rozprzestrzeniają się na dyskurs medialny, a kształt ekologicznego dyskursu mowy potocznej wpływa także na eko-mowę.

3 / METODOLOGIA

Podstawą komunikacji i relacji międzyludzkich jest przede wszystkim interakcja, której problemy przejawiają się w ciągu życia jednostki w określonym czasie. Nierozłączność danej epoki i jej problemów jest przedmiotem zainteresowań wielu badaczy języka, którym bliskie jest powiązanie języka i natury. Wytwarzają oni nowe postrzeganie języka, jego wpływu na oba czynniki (interakcję i czas) oraz zmieniający się świat. Język stał się nie tylko motorem rzeczywistości społecznej, wskazuje także na konsekwencje samego jego użycia w odpowiedniej sytuacji komunikacyjnej. W ślad za współczesnym postrzeganiem funkcji języka jako narzędzia zmiany świadomości ekologicznej, powstają kolejne gałęzie językoznawstwa, służące nie tylko do opisu nowych zjawisk językowych, a także do wyrażania kontekstu współczesnego świata, myśli człowieka i nowego postrzegania współczesnych dyskursów.

Istnieje wiele definicji dyskursu. Niektórzy autorzy biorą na celownik jego pochodzenie, sposób powstawania i wpływ na społeczeństwo lub jego strukturę. Dyskurs najtrafniej opisuje metafora – jest to konfiguracja idei, występujące jako nici, z których dziergane są ideologie.¹³

Z definicji więc wypływa nie tylko forma użycia języka, lecz również powstanie istotnego zjawiska komunikacyjnego, tworzącego wspólną rzeczywistość.

10 Mühlhäusler P., 2023, *Language of Environment*, Battlebridge, s. 106.

11 Bang J. – Door J., *The Dialectics of Ecological Experience. An Essay in Eco-Linguistics with a Deixis Analysis on a Newspaper Text commenting the Rio'92-Summit on the Human Environment, Language and Ecology...*, s. 91–105.

12 Steciąg M., 2012, *Dyskurs ekologiczny w debacie publicznej*, Zielona Góra, 2012. ISBN 978-83-7481-461-4.

13 Shore C. – Wright S., 2005, *Policy. A new field of anthropology. Anthropology of Policy. Critical perspectives on governance and power*, ed. C. Shore, S. Wright, London, New York, s. 18.

Badania nad dyskursem często definiowane są jako trójkąt zależności dyskurs–poznanie–społeczeństwo ukazujący interdyscyplinarność krytycznej analizy dyskursu.¹⁴ Ta swoją uwagę skupia przede wszystkim na zjawiskach społecznych ujawniających się za pomocą języka. Taka analiza wymaga od badacza przede wszystkim znajomości nie tylko samego języka, ale również kontekstów kulturowych i wielodzielowego spojrzenia na tematykę pracy.

Przedmiotem analizy dyskursu są teksty, lecz w rozumieniu odbiegającym od przyjętego w językoznawstwie. W tradycyjnych ujęciach lingwistycznych:

„Tekst może być zdefiniowany jako przekaz pisany lub oralny tworzący skończony lub nieskończony ciąg zdań lub jedno zdanie (bądź wyrażenie w funkcji zdania), związany z określonym gatunkiem, funkcją i strukturą semantyczną, ponadzdaniową. Jest to ciąg linearny, który również ma strukturę paradygmatyczną, pionową w zakresie organizacji semantycznej tekstu.”¹⁵

Natomiast istotnymi czynnikami analizy dyskursu są: nadawca komunikatu, sposób przedstawienia komunikatu, jego przyczyna i cel. Teun van Dijk opisuje, że głównym zadaniem krytycznej analizy dyskursu jest połączenie trzech segmentów procesu komunikacji (użycie języka, przekazywanie idei, interakcja społeczna).¹⁶ Ani analiza dyskursu, ani krytyczna analiza dyskursu nie posiadają określonego sposobu prowadzenia badań. Uzależnia się go od tematu, doświadczenia badacza i jego wiedzy – nie tylko z zakresu lingwistyki, ale również znajomości kontekstów kulturowych.

4 / ANALIZA TEKSTÓW Z TRANSPARENTÓW STRAJKUJĄCYCH PRZECIWKO ZMIANOM KLIMATYCZNYM W POLSCE I W CZECHACH

Wybór materiału badawczego wynika przede wszystkim z socjolingwistycznego potencjału, który za sobą niesie. Niesymetryczna obecność ekolingwistyki na polskim i czeskim polu oraz własne zainteresowanie kulturą strajków, a także olbrzymia ilość konkretnego materiału, mogącego stać się elementem badań językoznawczych, wpłynęła na decyzję o wyborze tekstów strajkujących w Polsce i w Czechach w latach 2018–2022. Co ciekawe, w większości przypadków podczas strajków w większych miastach w Polsce i w Czechach banery i hasła powstają w języku obcym – angielskim. Powodem tego zjawiska jest zwiększony zasięg języków globalnych w szerokiej grupie adresatów w porównaniu z liczebnością użytkowników języków słowiańskich. Może to jednak czynić je niezrozumiałymi dla niezaangażowanego czeskiego i polskiego odbiorcy, pomimo ewidentnego wpływu języka angielskiego na języki słowiańskie.

Wysoką częstotliwością użycia charakteryzują się następujące leksemy: *planet*, *nature* czy stopniowane przymiotniki *hot*, *warm*. Równie często w obu językach występuje pierwsza osoba liczby mnogiej następujących komunikatów: *our planet is getting hotter...*, *my hot ass...*, *chcemy wiedzieć co nas czeka*, *můžeme se oteplovat jinak než globálně*, *ničíme klima ve dne v noci*, *jednejme okamžitě*,

14 Dijk van T. A., 2001, *Badania nad dyskursem*, *Dyskurs jako struktura i proces*, red. T. A. van Dijk. Warszawa.

15 Wilkoń A., 2002, *Spójność i struktura tekstu. Wstęp do lingwistyki tekstu*, Kraków, s. 9.

16 Teun A. van DIJK, 2001, *Badania nad dyskursem*. *Dyskurs jako struktura i proces*, przekł. G. Grochowski, Varšava, s. 9–11.

które często opisują aktualną sytuację kryzysu klimatycznego lub pełnią funkcję apelatywną. Podkreśla to poczucie wspólnoty protestujących w przeżywanym kryzysie. Ich użycie wskazuje na połączenie planety z człowiekiem jako nierozdzielnej części egzystencji. Jest również próbą dotarcia do społeczeństwa za pomocą podkreślenia współuczestnictwa w kryzysie klimatycznym, wzięcia odpowiedzialności za czyny popełniane przez ludzi.

Polski kontekst	Czeski kontekst
TOMORROW IS TOO LATE	MY HOT ASS IS COOLER THAN... (Ilustracja planety Ziemi)
THERE IS NO PLANET B	NO FUTURE WITHOUT NATURE
MAN I LOVE FROGS ECO NOT EGO	SUMMER IS COMING
OUR PLANET IS GETTING HOTTER THAN YOUR MUM	

Tab. 1: Wybrane teksty hasel strakujących w Polsce i w Czechach 2019–2022.

Protestujący często wybierają język angielski ze względu na ich wiek oraz znajomość kontekstów kulturowych wypływających z mediów społecznościowych i obecnych trendów, chociażby z popularnych w Internecie memów.

Hasła *Our Planet Is Getting Hotter Than Your Mum*, *My Hot Ass Is Cooler Than* (ilustracja planety Ziemi) pochodzą z protestów przeciwko efektowi cieplarnianemu, w którym określenie *hot* oznacza również atrakcyjność seksualną i za pomocą ironii komentuje zjawisko podwyższenia temperatury planety przez obecne w jej atmosferze gazy cieplarniane. Leksyka wybierana przez strajkujących dotyczy sedna zjawiska, które protestujący starają się nagłośnić i przeciwko któremu protestują. Zarówno określenie „efekt cieplarniany” w języku polskim, jak i „globální oteplování” w języku czeskim samo w sobie nie kojarzy się odbiorcy z czymś jednoznacznie negatywnym. Ciepło samo w sobie jest przyjemne, nie daje impulsu do nagłego reagowania na rzeczywistość, dlatego też samo wykorzystanie wyżej wypisanych określeń *hot*, *warm* jest zmianą ich kontekstu, a dodanie do nich elementów ironii może wywołać impuls do zmiany myślenia jednostki o kryzysie klimatycznym.

W zwrotach często pojawia się również ironizacja mitologiczna, czy też kulturowa – BLANICKÝ RYTÍŘI TĚ PŘED KLIMATICKOU ZMĚNOU NEZACHRÁNĚJ z roku 2019 czy konteksty cielesne (MY HOT ASS IS COOLER THAN..., OUR PLANET IS GETTING HOTTER THAN YOUR MUM, Man I Love Frogs. ECO NOT EGO) w protestach z 2022 roku dotyczących efektu cieplarnianego.

Elementy neosemantyzacji występują także w nawiązaniach kulturowych z protestów Młodzieżowego Strajku Klimatycznego z roku 2020: *Ziemia Ojczyzno Moja* bezpośrednio nawiązuje do jednego z najsłynniejszych polskich wierszy – Inwokacji Adama Mickiewicza z *Pana Tadeusza*, w którym Litwę zastępuję *Ziemia*. Kolejny kontekst kulturowy w przypadku hasła *Świętej Pamięci Natura* z protestu przeciwko zmianom granic Świętokrzyskiego Parku Narodowego jest potwierdzeniem wyszukiwania odpowiednich środków wyrazowych dotyczących stanu kryzysu ekologicznego w Polsce. Do jego określenia połączono kontekst religijny z kontekstem kulturowym. Wyrażenie „Świętej Pamięci” dotyczy osób zmarłych wyznania chrześcijańskiego, do którego dodano leksem *natura*, aby podkreślić stan przyrody i środowiska naturalnego w Polsce.

Podobną funkcję pełni slogan *Żyć albo nie żyć, oto jest pytanie*. Zdanie ze sztuki Williama Szekspira zostało przekształcone w hasło poprzez zamianę czasownika „być” na „żyć”. Zmiany zakorzenionych już zwrotów i wyrażen świadczą o kreatywności strajkujących i szukaniu nowych form wyrazu i emocji, które towarzyszą kulturze strajków. Powtórzenie czasownika „żyć” zwiększa rytm wypowiedzi, nadając nowy bieg filozoficznemu hasłu „Być albo nie być, oto jest pytanie”. Hasło tego typu poprzez zwiększoną funkcję ekspresywną jest łatwiejsze do zapamiętania oraz oddziałuje bezpośrednio na odbiorcę. Znajomość tego hasła ma również wpływ na to, że zostanie ono zapamiętane poprzez wykorzystanie melodyjnej figury retorycznej, jaką jest powtórzenie.

Zbliżonym przykładem jest zwrot: *Ratuj się, kto morze*, w którym użyto polskiego homofonu *morze (morze), może (może, może)*. Celem tych zmian jest przede wszystkim znalezienie nowego sposobu na wywołanie refleksji nad obecną sytuacją kryzysu klimatycznego. W tekstach z transparentów coraz częściej pojawiają się wulgaryzmy, zwłaszcza w języku polskim: *Kryzys klimatyczny, mamy przejebane* – ich celem jest intensyfikacja i bezpośrednie przekazanie komunikatu frustracji wobec bierności władz, zwłaszcza przy blokadzie aktywistów z Extinction Rebellion trzech punktów w Warszawie w kwietniu 2021.

Polski kontekst	Czeski kontekst
ŚWIĘTEJ PAMIĘCI NATURA	MŮŽEME SE OTEPLOVAT JINAK NEŽ GLOBÁLNĚ
ŻYĆ ALBO NIE ŻYC OTO JEST PYTANIE	AŽ BUDU VELKÁ CHCI ŽÍT
MAN I LOVE FROGS ECO NOT EGO	PLANETA JE VÍC NEŽ PRACHY
OUR PLANET IS GETTING HOTTER THAN YOUR MUM	NO FUTURE WITHOUT NATURE
CHCEMY WIEDZIEĆ CO NAS CZEKA	ZASTAVME EKOCIDU
BOJĘ SIĘ, ŻE KIEDYŚ ZASTRZEŁĘ SĄSIADA BY ZDOBYĆ WODĘ DLA MŁODSZEGO BRATA	BLANICKÝ RYTÍŘI TĚ PŘED KLIMATICKOU ZMĚNOU NEZACHRÁNĚJ
FAST FASHION ZABIJA	MLUVME O KLIMATU
KRYZYS KLIMATYCZNY MAMY PRZEJEBANE	JEDNEJME OKAMŽITĚ
TRZEBA DZIAŁAĆ TERAZ	NIČÍME KLIMA VE DNE V NOCI
RYBY MÓWIĄ NIE	KAPITALISMUS JE EKOCIDA
ZIEMIO OJCZYZNO MOJA	NEMÁM CHUŤ DÁL DÝCHAT RTUŤ
RATUJ SIĘ KTO MORZE	SUMMER IS COMING
	TO ŽE JSEM TEPLÁ JE OK, ALE TO, ŽE MOJE PLANETA JE TAKY, NENÍ
	DYCKY KLIMA
	SI DÁM RADŠÍ BRKO NEŽ BRČKO

Tab. 2: Wybrane teksty haseł strajkujących w Polsce i w Czechach 2019–2022

Eskpresyjne zabarwienie języka wynika z użycia nieliterackich form, takich jak na przykład: *dycky, nezachráněj* lub swoistych gier słownych skonstruowanych na rymach, bądź absurdzie: *NEMÁM CHUŤ DÁL DÝCHAT RTUŤ, TO ŽE JSEM TEPLÁ JE OK, ALE TO, ŽE MOJE PLANETA JE TAKY, NENÍ* lub *SI DÁM RADŠI BRKO NEŽ BRČKO*. Innym zjawiskiem jest pojawienie się neologizmów z dziedziny ekologii, opisującej naruszenia środowiska: *zastavme ekocidu, kapitalismus je ekocida*. Jednocześnie pojawiają się personifikacje: *RYBY MÓWIĄ NIE*, gdzie natura uzyskuje pierwszeństwo w zdaniu i jest zdolna do własnych działań (baner ekofeministycznego kolektywu Siostry Rzeki, w którym kobiety żądają niezmienności i naturalności polskich rzek oraz ekosystemów). *RYBY MÓWIĄ NIE* jest jednym z przykładów, w którym pierwszeństwo w zdaniu oraz w hierarchii mówionego słowa otrzymuje świat fauny. *Ryby mówią nie* nawiązuje do znanego w języku polskim zwrotu frazeologicznego *Dzieci i ryby głosu nie mają*. Bazujące na paradoksie hasło daje głos rybom, tradycyjnie uznawanym za bierne i nieme.

Ważnym jest aspekt ekofeministyczny, który dotyczy nierówności w społeczeństwie (relacja mniejszości w stosunku do większości) osób LGBTQIA+. W przykładzie *TO ŽE JSEM TEPLÁ JE OK, ALE TO, ŽE MOJE PLANETA JE TAKY, NENÍ* dochodzi do porównania swojej orientacji seksualnej (w języku czeskim zwrot „být teplý” opisuje w większości przypadków negatywnie nacechowaną osobę homoseksualną) ze zmianami klimatycznymi dotyczącymi efektu cieplarnianego. „Ciepło”, „bycie ciepłym” staje się w tym przykładzie symbolem ironizacji, ale również wskazuje na kluczową płaszczyznę ważnego i nieustannie rozwijającego się ekofeminizmu.

Ostatni typ tekstów wykorzystuje leksykę związaną z życzeniami dotyczącymi przyszłości – *AŽ BUDU VELKÁ CHCI ŽÍT, CHCEMY WIEDZIEĆ, CO NAS CZEKA*, w której wyraża się lęk i obawy dotyczące przyszłości (najczęściej w pierwszej osobie liczby pojedynczej lub pierwszej osobie liczby mnogiej).

5 / ZAKOŃCZENIE

Grupa wiekowa uczestników strajków proekologicznych w Polsce i Czechach to w większości ludzie młodzi, a lokalizacja strajków to duże metropolitalne miasta, dlatego często występują tam formacje języka nieliterackiego. Celem banerów jest zwrócenie uwagi na kwestie ekologiczne, wyrażenie własnych emocji i opinii z nimi związanych, poruszenie społeczeństwa. Pod względem konstrukcji dominują zdania z czasownikiem na początku komunikatu, często jest to pierwsza osoba liczby pojedynczej lub mnogiej albo czasownik w formie imperatywu. Służy to podkreśleniu indywidualizmu i wspólnotowości. Stosunkowo mało obecna jest leksyka z ekologicznego dyskursu medialnego, występuje niewiele terminologii naukowej. W języku polskim środki językowe są wyraziste i znacznie bardziej kontrowersyjne niż te w języku czeskim.

Warto zwrócić uwagę, że słownictwo, obejmujące leksykę z zakresu pojęć ekologicznych znanych społeczeństwu, na przykład: *globalne ocieplenie, kryzys klimatyczny czy ratunek ekologiczny*, którego można by się spodziewać na strajkach klimatycznych, nie jest wśród nich aż tak popularne. Podane wyżej wyrażenia ustępują miejsca nowym środkom językowym.

Język protestów dostosowuje się do zmian w zakresie kryzysu klimatycznego a także zmian społecznych. Obecnie sposób wypowiedzi zmierza w stronę absurdu, staje się bardziej wulgarny, czerpie z internetowych memów, jest coraz bardziej precyzyjny, dosadny, przedstawia rzeczywistość taką, jaka jest. Jednocześnie jest hermetyczny, czy wręcz niezrozumiały dla starszego pokolenia.

Temat ten nadaje się do szeroko zakrojonej analizy z dziedziny socjologii, antropologii i analizy dyskursu. Główną zbieżnością między językiem protestujących w Polsce i w Czechach jest intensywność komunikatów, tworzonych przez imperatywy, personifikacje, przekształcanie frazeologizmów, wykorzystywanie nawiązań kulturowych, użycie wulgaryzmów, języka angielskiego czy niegramatycznych formacji językowych. Ważne jest, aby spojrzeć na ten temat z perspektywy innych mediów, sieci społecznościowych, a także rozwoju samego języka w ramach ekolingwistyki. Narastające problemy ekologiczne i ich większa powszechność powodują taką samą reakcję językową: język staje się bardziej kontrowersyjny, bardziej precyzyjny, a jednocześnie zaczyna używać więcej form metaforycznych przypisanym konkretnym czasom, w których żyjemy.

FROM THE CONTEXTS OF CZECH-POLISH ECOLINGUISTICS. AN ANALYSIS OF THE TEXTS OF BANNERS OF STRIKERS AGAINST CLIMATE CHANGE IN POLAND AND THE CZECH REPUBLIC

SUMMARY The language of protest is adapting to changes in the climate crisis as well as social change. Nowadays, the mode of expression is moving towards the absurd, becoming more vulgar, drawing on internet memes, becoming more precise, more blunt, presenting reality as it is. At the same time, it is hermetic or even incomprehensible to the older generation.

The main convergence between the language of protesters in Poland and the Czech Republic is the intensity of the messages, created by imperatives, personifications, transformation of phraseologisms, use of cultural references, use of vulgarisms, English or ungrammatical language formations. It is important to look at this subject from the perspective of other media, social networks, as well as the development of language itself within the framework of ecolinguistics. Increasing environmental problems and their greater pervasiveness are causing the same linguistic reaction: language is becoming more controversial, more precise, while at the same time beginning to use more metaphorical forms attributed to the specific times we live in.

LITERATURA

- / Abuzyarova D. L. – Takhtarova S. S. – Ionova S. V., 2018, Ecolinguistics and prospects of anthropocentric research in linguistics, *Revista Publicando* [online]. 2018, 5(16), s. 178–185, <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=edsair&AN=edsair.issn13909304..a71f06eef4db74291047cda262b2f884&authtype=shib&lang=cs&site=eds-live&scope=site&authtype=shib&custid=s7108593> [cit.: 06.12.2021]
- / Balowska G., 2010, Spisovná latina Ondry Lysohorského, *Integrace v jazycích. Jazyky v integraci*, Krčmová Marie, Praha, s. 307–318.
- / Bang J. – Door J., The Dialectics of Ecological Experience. An Essay in Eco-Linguistics with a Deixis Analysis on a Newspaper Text commenting the Rio'92-Summit on the Human Environment, *Language and Ecology...*, s. 91–105.

- / Dijk van Teun, 2001, *Badania nad dyskursem. Dyskurs jako struktura i proces*, przekł. G. Grochowski, Varšava, s. 9–11.
- / Dubisz S., 2003, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S., t. 1–4, Warszawa.
- / Fairclough N., 2003, *Analysing discourse: textual analysis for social research*, London, vi, 270 s.
- / Fiedorczyk, J., 2015, *Cyborg w ogrodzie: Wprowadzenie do ekokrytyki*. I., Gdańsk.
- / Fill A. – Penz H. ed., 2018, *The Routledge handbook of ecolinguistics*, New York.
- / Havránek B. red., 1999, *Slovník spisovného jazyka českého*, Praha, s. 448.
- / Knapik M. – Łobos A. – Nowakowska-Kempna I. ed., 2011, *W harmonii z naturą: elementy ekologii w pedagogice i sztuce*, Kraków.
- / Kraus J. – Dvořáček P. ed., 2005, *Nový akademický slovník cizích slov: [studentské vydání]*. Praha, 879 s.
- / Lubaś W. – Ohnheiser I. – Topolińska Z., 2023, *Języki słowiańskie w perspektywie ekolingwistycznej*, Opole.
- / Ludwig R. – Mühlhäusler P. – Pagel S. ed., 2019, *Linguistic ecology and language contact*. Cambridge.
- / Zhou N., 2019, *Oxford Dictionaries declares 'climate emergency' the word of 2019*, <https://www.theguardian.com/environment/2019/nov/21/oxford-dictionaries-declares-climate-emergency-the-word-of-2019>.
- / Mühlhäusler P., 2003, *Language of Environment*, Battlebridge, 106 s.
- / Plumwood V., 1993, *Feminism and the Mastery of Nature*, London.
- / Sachs C. E. ed., 1997, *Women working in the environment*, Washington, xii, 317 s.
- / Schneiderová S., 2015, *Analýza diskurzu a mediální text*, Praha, 164 s.
- / Steciąg M., 2012, *Dyskurs ekologiczny w debacie publicznej*, Zielona Góra.
- / Stibbe A., 2015, *I language, ecology and the stories we live by VIII*, London.
- / Šatava L., 2009, *Jazyk a identita etnických menšin: možnosti zachování a revitalizace*. Praha, 215 s. Studijní texty, sv. 43.
- / van Leeuwen T., 2008, *Discourse and practice: new tools for critical discourse analysis*, Oxford, ix, 172 s.
- / Wąsik Z. ed., 1993, *Z zagadnień ekologii języka*, Wrocław.
- / Zima P., 2002, *Ekolingvistika, Vesmír*, 81(1), 45–47.

/ RECENZE

/ REVIEWS

Rožboudová L. – Vasiljeva J. A. – Nenarokova M. R. a kol., 2021. *Volšebnyj svet dětskoj literatury: tĕkst – obraz – zvuk v dětskoj literatury i obučeníi RKI*. Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta, Praha 2021. 372 s. (elektronicky). ISBN 978-80-7603-299-6.

Rusky psaná monografie s titulem *Volšebnyj svet dětskoj literatury: tĕkst – obraz – zvuk v dětskoj literatury i obučeníi RKI* (tedy *Kouzelné světlo literatury pro děti: text – obraz – zvuk v literatuře pro děti a ve výuce ruštiny jako cizího jazyka*) je společným dílem dvanácti autorek ze čtyř slovanských zemí (Ruské federace, Polsko, Bulharsko a Česko), jež jsou zároveň badatelkami působícími na různých univerzitních pracovištích. Knihu vydala Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy v roce 2021. Mnou recenzovaný spis volně navazuje na výzkumnou sondu, kterou rovněž v podobě kolektivní monografie v roce 2019 vydala Karlova univerzita pod titulem *Volšebnyj svet dětskoj literatury: dětskaja literatura v kontĕkstĕ mirovoj kultury i obučeníja RKI* (tj. *Kouzelný svět literatury pro děti v kontextu světové kultury a výuky ruštiny jako cizího jazyka*). Výzkumné zámĕry ělenek tohoto mezinárodního týmu se díky tomuto výzkumnému projektu opět protnulý a vzniklo tak dílo, jež sestává ze čtyř oddílů, resp. kapitol: 1. *Literatura pro děti a výtvarné umĕní*, 2. *Literatura pro děti a film*, 3. *Literatura pro děti a divadlo*, 4. *Didaktický potenciál audiovizuálních textů*. Nyní postupně jednotlivé části podrobím stručné analýze.

První kapitola vznikla ve spolupráci pĕti autorek. Její první oddíl, jenž vzešel z pera **Dany Dmitrijevny Dĕdkovy**, studentky katedry dějin zahraniční literatury Filozofické fakulty Petrohradské státní univerzity, se zamĕruje na hru s textem, zejména pak na vizualizaci poezie ve **francouzské literatuře**. Jako příklad lze uvést dílo Jacquese Riveta, současného francouzského spisovatele, výtvarníka a didaktika, který věnoval pozornost nejen zvukové stránce textu, ale také jeho estetickým aspektům a hernímu potenciálu, který se v něm skrývá. Výklad o francouzské dětské literatuře, tentokrát v podání **Valerije Nikolajevny Trofimovy**, studentky ze

stejnĕ vzdĕlávací instituce, se dále zamĕruje na obraz sloníka Barbara, literární postavy oblíbenĕ u francouzských dětí, na hrdiny komiksů rodiny de Brunhoff, stejně jako i na hudbu Francise Poulenca. Zde je zajímavá poznámka o syntĕze obrazu a zvuku s odkazem na Modesta Petroviĕe Musorgského, kterého ke zkomponování cyklu skladeb *Obrázky z výstavy* inspirovaly malby jeho předčasnĕ zesnulého přítele Viktora Hartmanna. Dočkal se dokonce orchestrální úpravy v podání modernisty Maurice Ravela, který dílu vdechl nový život. Pro modernisty, jak je známo, byla snaha o syntĕzu (propojení jednotlivých druhů umĕní) typická, viz např. hudební a výtvarné dílo Mikalojuse Konstatinase Ćiurlionise aj. Propojení složky obrazové, textové a zvukové poukazuje na intermedialitu analyzovaného díla a jeho přesahy do jednotlivých sfĕr umĕní. Zároveň se nabízí i mnohem pragmatictĕjší využití tohoto materiálu. Malý slon Babar poznává svět a osvojuje si zásady slušného chování, díky ěmuž mají tyto krátké příběhy velký didaktický potenciál a umožňují využít tento příběh na hodinách francouzštiny nebo jiného cizího jazyka. Autorka dokonce se zaujetím popisuje, jak byl tento komiksový materiál cvičně využít při výuce francouzštiny u dětí a setkal se s velmi kladnou odezvou. Tento moment hodnotím veskrze pozitivně, neboť velmi vhodně propojuje teoretickou stránku s její aplikací v praxi. Pomyslnou štafetu přebírá prof. **Marija Raviljevna Nenarokova**, jež působí paralelnĕ na dvou moskevských univerzitách – na Ruské univerzitĕ družby národů a Institutu světové literatury A. M. Gorkého. Pod její taktovkou kapitola pokračuje pojednáním o historii ilustrací k **ěeskĕ lidové pohádce Zlatovláška**, kterou si Rusové spojují s ěeskou kulturou. Zmínka je zde zejména o ěeském výtvarníkovi Artuši Scheinerovi, který nejen toto dílo, ale i mnohé jiné pohádkové příběhy opatřil svými svĕbytnými ilustracemi. Obrázky vytvořené v prvních dvou dekadách minulého století se tak dočkalý svého znovuzrození na počátku tohoto století – konkrĕtnĕ v letech 2013 a 2016. Jejich „středověký ráz“ ani po uplynutí takřka sta let neztratil nic ze svého půvabu a snadno nalézá

komunikační jazyk i s dnešními čtenáři. Zlatovlásku však ilustrovali i jiní umělci např. N. Pannin, R. Popskij či V. Minajev. Každý z výtvarníků zvolil jiný přístup k vytvoření cyklu ilustrací – V. Minajev například vsadil na dvoubarevnost – kontrast černé barvy na pozadí z čistých listů papíru. Autorka se podrobně věnuje i ztvárnění obálky, předsádky, zdobných ornamentů v textu, titulních písmen apod. Souhra všech těchto zdánlivě bezvýznamných jednotlivostí se podílí na komplexním dojmu a působení knihy na čtenáře. Co opět považují za přínosné, je odkaz na dílo významného ruského historika umění Jurije Gerčuka, který prohlásil, že kresba na obrázcích je ponořena do venkovního (lidského) prostoru a v něm se může bezprostředně setkat se svým divákem a komunikovat s ním.

Anglickou kulturní provenienci zastupuje popis historie vzniku ilustrací ke Kiplingově *Knize džunglí*. Zde autorka oddílů **Jelena Vladimirovna Chaltrin-Chalturnina**, doktorka filologických věd působící na Institutu světové literatury A. M. Gorkého, spatřuje jistou spřízněnost mezi způsobem, kterým je vyobrazen hlavní hrdina Mauglí – sedící na skále s podivným steskem ve tváři a objímající rukama svá kolena. Nápadně zde připomíná obraz *Sedící démon* od ruského symbolisty Michaila Vrubela, který je vlastně zpracováním Lermontovovy takřka stejnojmenné nesmrtelné romantické poémy. Propojení obrazové a textové složky tedy má své kořeny hlouběji, než bychom si mohli zpočátku myslet.

V podání **Anny Vladislavovny Šabelnik**, kandidátky filologických věd z Ruské univerzity družby národů, se pozornost v oblasti **německojazyčné literatury** obrací k tvůrčímu tandemu spisovatelky Miry Lobeové a výtvarnice Susi Weigelové, konkrétně na verbální a vizuální stránku realizace filozofického kódu pohádky *Das kleine Ich-bin-ich*. Opět se setkáváme s příběhem sebeidentifikace, kdy neznámé zvíře poznává svět kolem sebe a snaží se pochopit, kým je. Chvályhodné je zapojení koncepce mezitextových vztahů (fenomén intertextu) francouzského literárního vědce G. Genetta. Všechny obrázky a textové složky mimo hlavní text díla (úvod, poznám-

ky atd.) označuje trefným výrazem **peritext**. Ten podle něj tvoří „přechodné textové instance nacházející se mezi textem a realitou“. V tomto zamýšleně formulovaném oddílu je také prostor na hegelovskou triádu: teze–antiteze–synteze, přičemž každá synteze je zároveň tezí nové vývojové triády. Absolutní myšlenku poznáváme při srovnávání s jiným tvrzením – hrdina poznává sebe díky srovnání se svým okolím a poznávání sebe v druhých a v druhých sebe, čímž si uvědomuje sebe sama, neboli svoje jáství. Jinými slovy, v pohádce Lobeové-Weigelové pomocí znaků vizuálních i verbálních odhalujeme hlubinné filozofické a dějinné vrstvy, které každý čtenář vnímá po svém, ze svého subjektivního hlediska.

Druhá kapitola této kolektivní monografie, na níž se podílelo hned šest autorek, se zabývá vztahy mezi literaturou pro děti a filmem. Přesunujeme se do světa znaků a znakových systémů pod vedením doc. **Tatjany Vladimirovny Goveňko** z Moskevské pedagogické univerzity a Institutu světové literatury A. M. Gorkého při Ruské Akademii věd, s odkazem na významného ruského sémiotika umění Jurije Michajloviče Lotmana, který tvrdil, že proměna událostí v text označuje především jeho převyprávění v rámci systému toho či jiného jazyka. Zároveň předpokládá, že se budeme podřízovat jeho strukturálnímu uspořádání, přičemž jsou zde nabíledni přesahy do oblasti neverbálních druhů umění, jako je například filmové, ale i výtvarné umění. Ze sémiotického hlediska může být znakem nejen slovo či písmeno, nýbrž i symbol, piktogram, kouřový signál, tón či kombinace barev. Pokud se zaměříme na obrazovou složku v knihách, uvědomíme se, že to, co je na nich zachyceno pomocí barev, jsme s to vyjádřit verbálně. Literárnímu popisu výtvarného díla se odborně říká ekfráze (z řeckého *ἔκ-φρασις* „popis“). Někdy může jít i o čistě věcný popis díla, nemusí nést striktně tvůrčí charakter. Předkládaná monografie v tomto smyslu má v notné míře ekfrastický charakter, neboť popisuje nejen výtvarná, ale i filmová díla, jejichž děj podrobně analyzuje. Oddíl obsahuje tematicky členěné seznamy současných děl a filmů pro děti i mládež, přičemž

v něm autorský tandem – prof. **Galina Vasiljevna Prancova** s doc. **Annou Alexandrovnou Timakovou** z Penzské státní univerzity – pojednává o pohádkách A. M. Volkova a L. F. Bauma, autorů *Čaroděje ze země Oz* a *Podivuhodného čaroděje ze země Oz*, přičemž je detailně porovnává a prostřednictvím přehledné tabulky poukazuje na některé obsahové (i jiné) rozdíly mezi nimi. Řeč je také o četných prequelech, sequelech, crossoverech a adaptacích příběhu o kouzelné zemi Oz. Jako člověka, který se již řadu let zabývá otázkami překladu, mě nesmírně zaujal následující oddíl 2.3., v němž již dříve zmiňovaná autorka **Marija Raviljevna Nenarokova** usiluje o porovnání filmových podob již výše zmíněných děl A. M. Volkova a L. F. Bauma, z nichž každé po svém pojednává o čaroději ze země Oz. Při zpracování předlohy hovoříme vlastně o převedení textu v obraz, zvuk, mimiku, gesta, líčení, barvy, osvětlení, což svědčí nejen o zásadní změně média, ale zároveň o syntéze celé škály výrazových prostředků. Pokud by film uměl ještě vyvolávat chuťové a čichové vjemy, jednalo by se o komplexní emocionální prožitek, vnímaný prizmatem všech člověku přístupných smyslů. Literární složka je u filmu samozřejmě také přítomna, byť jen v okleštěné podobě filmového scénáře. Z textu v knize a vysněné podoby věci v hlavě čtenáře se děj přesunuje na filmová plátna, přičemž naši vlastní čtenářskou fantazii nahrazuje vidění díla očima režiséra. Co mě však zaujalo, je skutečnost, že autorka oddílu s odkazem na Romana Osipoviče Jakobsona logicky hovoří o tzv. intersemiotickém překladu (tzv. transmutaci – tedy doslova přetavení), neboť je nepochybně změněn nejen kód, ale i výrazové (znakové) prostředky. Základní translátologické kategorie a překlada-telské transformace primárně používané k popisování mezitextových vztahů tak odhodlaně aplikuje na filmové zpracování literární předlohy (intersemiotické hledisko) a také jej využívá při komparaci dvou filmových adaptací (hledisko intrasemiotické, které ovšem Jakobsonova klasifikace postrádá). Při relativně podrobné analýze prvků uplatněných ve dvou filmových adaptacích autorka vychází zejména z translátologické kon-

cepe Lva Konstantinoviče Latyševa a operuje základním translátologickým pojmoslovím jako invariant (to, co má zůstat zachováno), redukce, rozšíření informačního základu, modulace, komplexní přehodnocení, kompenzace aj. Musím konstatovat, že tak činí přesvědčivě. Tato analýza posunuje interpretaci do jakési interdisciplinární roviny, což považuji za inovativní a inspirativní přístup. Je však otázkou, zda by nebylo vhodné pojmový aparát rozboru filmu poněkud přizpůsobit. Toto může být předmětem dalšího výzkumu a diskuzí.

Posléze se analýza přesunuje na jiné slovanské území a výklad přebírá dr. **Paulina Wójcichowska-Wantuch** z Institutu cizích jazyků při Státní vyšší odborné škole ve městě Nowy Sącz. V ohnisku jejího zkoumání se ocitá fenomén polského kresleného filmu o Bolkovi a Lolkovi, přičemž předmětem analýzy není jen život hrdinů ve filmovém prostoru, ale také přeneseně v oblasti literatury. Kreslený seriál je velmi úspěšný, jeho vytvoření a věhlas však zapřičil nejen popularitu mezi diváky nejrůznějších generací, ale byl i příčinou konfliktů a soudních sporů mezi jejími tvůrci. Kapitola uzavírá přehled vývoje bulharské kinematografie pro děti a mládež v 50.–70. letech 20. století v podání prof. **Margarity Todorovy Terzievy** z Univerzity Asena Zlatarova v Burgasu. Pozornost se ubírá i směrem koprodukčních děl, které v bulharských studiích v dobách normalizace vznikaly, přičemž v závěru tohoto oddílu nalézáme i jisté kvantitativní zhodnocení provedeného výzkumu v podobě tabulek a statistik.

Celá **třetí kapitola** je dílem pouze jedné autorky – kandidátky filologických věd **Darji Alexandrovnou Zavelské** z Ruské státní univerzity A. N. Kosygina. Věnuje v ní pozornost vztahu dětské literatury a divadla. Zaměřuje se na život a dílo Jevgenije Švarce a jeho zpracování děl známého dánského prozaika Hanse Christiana Andersena, které byly přetaveny a přizpůsobeny návštěvníkům divadel v sovětském období. Potlačena byla z logických důvodů právě složka náboženská, čímž se sice dílo posunulo do poněkud jiné roviny, avšak (co je potěšující) nepozbylo své

umělecké hodnoty. Byly to dobově determinované změny, které se dotkly sféry kultury. S odkazem na předchozí kapitolu bychom asi řekli, že se významný ruský dramatik Švarc uchýlil k mnoha redukci (vypuštěným pasážím, motivům), využil modulaci (sémantických kontextových záměn) a místy i kompenzaci (náhrady prvků pevně vázaných na výchozí kontext, jako jsou např. realie a rčení, prvky domácími, jež plní v cílovém textu analogickou funkci).

Závěrečná, čtvrtá kapitola této kolektivní vědecké monografie pochází z pera PhDr. **Lenky Rozboudové**, Ph.D., vedoucí katedry rusistiky a lingvodidaktiky na PdF UK. Je věnována didaktické problematice, konkrétně možnostem využití audiovizuálních textů při výuce ruštiny jako cizího jazyka. Zde bych chtěl vyzdvihnout zejména srozumitelně formulovanou metodologii vycházející z klasifikace funkcí vizuálních prostředků od Karolíny Peškové z Masarykovy univerzity: dekorativní, reprezentativní, organizační, interpretační a transformační. Tento srozumitelný model posléze uvedená autorka demonstruje na procesu výuky a různých poslechových i percepčních aktivitách, přičemž u textů určených k poslechu bere v potaz fázi předtextovou, přitextovou a potextovou a posléze u filmů předdemonstrační, přidemonstrační a podemonstrační. Každá z nich je spojená se sérií aktivit, které usnadňují studentům práci s texty, napomáhají porozumění mluvenému projevu, stimulují je ke kladení otázek a jsou v neposlední řadě zaměřeny na fixování poznatků. Jako učitel ruštiny vidím velký problém zejména v dostupnosti vhodných videomateriálů, bohužel ani po letech se mi nepodařilo nalézt film či seriál (pouze jednotlivé epizody), který by vyhovoval nejnižším jazykovým úrovním a zároveň byl tematicky i obsahově kvalitní. Zmíněný seriál *Jeralaš* je skutečně vhodný pro mírně pokročilé studenty a ve výuce rozhodně využitelný, ale je již poněkud společensky a technicky zastaralý, tak nevím, zda studenty dokáže zaujmout i v příštích dekádách. Ve zmíněné kreslené pohádce *Maša i medvěď* je zase problém s absencí dialogů (podobné je to i u notoricky známého sovětského kresleného

cyklu *Jen počkej!*). Na druhé straně může být tento materiál využit při popisu, což je důležitá dovednost na hodinách jazykové výuky, a zároveň z toho důvodu, že částečně zachycuje ruskou realitu. Jsou to jen moje subjektivní pocity, jelikož již dlouhé roky pracuji převážně s rusisty a učiteli ruského jazyka, což jsou zpravidla velmi pokročilí studenti, kteří rozumí takřka všemu. Vlastní kontakt se studenty ze SŠ jsem již bohužel ztratil, mám jen kusé informace o dnešní výuce ruského jazyka od středoškolských kolegů.

Součástí předložené monografie je i přehled použité literatury, seznam ilustrací, resumé v ruském i anglickém jazyce, informace o autorkách a také jmenný i věcný rejstřík. Autorkou úvodu a závěru, který publikaci vhodně argumentačně otevírá i uzavírá, když shrnuje a systematizuje prezentované poznatky, je kandidátka pedagogických věd dr. **Jelena Anatoljevna Vasiljeva** z již zmíněné katedry rusistiky a lingvodidaktiky na PdF UK.

Kolektivní monografie je kvalitním dílem mezinárodního týmu badatelek a na mnohé odborné otázky se dívá velmi neotřele. Silou tohoto propojení je jistě spojení hledisek představitelů různých národů, což by mělo zákonitě zajistit názorovou polyfonii, pokud možno harmonického typu. Kniha může být cenným zdrojem pro badatele, kteří se věnují srovnání několika kulturních kontextů, případně i komparatistice. Na postmoderní crossovery se zapojením postav z různých pohádek a příběhů pohlížím velmi skepticky. Byl bych rád, aby si každý stát zachoval svou původní národní literaturu pro děti a nepodléhal příliš vlivům ze zahraničí (zejm. všudypřítomné amerikanizaci), což je v dnešní době bohužel běžné. Slované mají svůj svébytný folklor a tradice, proto je rozhodně na čem stát. Literatura pro děti je důležitou složkou národní literatury, protože právě ona vychovává budoucí pokolení čtenářů. Zejména s ohledem na dnešní postoj dětí a mládeže ke čtení je důležité se v těchto věcech zorientovat a umět si najít kvalitu, což tato kniha umožňuje. Bariérou je v českém prostředí u této publikace ruština, ale ona je zřejmě spíše cílena na mezinárodní trh a širší

čtenářskou základnu, než nabízí okruh českých mluvčích (pozn. ruský mluví zhruba tři sta milionů obyvatel světa). Do budoucna by se výzkum ještě mohl rozšířit o oblast slovenské literatury, která se, jak mi je známo, může pochlubit celou řadou kvalitních původně slovenských knih pro děti a mládež.

Igor Jelínek

Jankowiak M., 2022. *Lexikum běloruských nářečí v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí / Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego. Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2022. Práce Slovanského ústavu AV ČR, Nová řada, sv. 58, 624 s. ISBN 978-80-86420-82-0.*

V edici prací Slovanského ústavu vyšla za podpory AV ČR nová kniha dr. Jankowiaka, která detailně popisuje lexikum běloruských nářečí v Litvě. Publikace tak nepřímo navazuje na jeho dřívější knihu nazvanou *Současná běloruská nářečí v Lotyšsku* vydanou v roce 2018, autor tak pokračuje ve výzkumu běloruských nářečí mimo oblast současného běloruského státu.

Samotná kniha je rozdělena do třech hlavních částí, přičemž první z nich nejdříve obsahuje cíle a metody výzkumu, společně s představením materiálu, ať už psaného nebo mluveného, zdrojů a uvedení do terminologie, a stavu, v jakém se nachází v současné době výzkum zmíněných dialektů. Aby byl úvod kompletní, autor nabízí stručný popis migračních procesů a sociolingvistického vývoje v dějinách území, na němž mluvčí běloruských dialektů v Litvě žijí, díky čemuž čtenář logicky dospěje k tomu, proč zmíněné dialekty tvoří vlastní kompaktní celek, ale vyskytují se v nich množství lexika a jazykových jevů, které jsou typické pro různé dialekty běloruského jazyka. Pozornost je věnována i jazykovému kontaktu s ostatními místními jazyky, a to konkrétně s litevštinou, která se od rozpadu Sovětského svazu stala jazykem administrace a vzdělávání, čímž nahradila do té doby dominantní ruštinu, historicky ještě s polštinou. Au-

tor si klade za cíl potvrdit výskyt lexému na území Litvy a teritoriálně je vymezit, ukázat, které nářeční skupiny nebo jazyky měly největší vliv na zformování běloruských nářečí v Litvě, dále ukázat konvergentní procesy v podmínkách pohraničí a potvrdit nebo vyvrátit vznik běloruských nářečí na baltském základě.

Sama analýza nářečního materiálu je zaměřena na typické lexikum pro tuto oblast, přičemž autor pro přehlednost rozděluje slovní zásobu podle určitých tematických okruhů, které obsahují jevy a činnosti blízce související se životem člověka, počasím a meteorologickými jevy, světem rostlin, světem zvířat, hospodářstvím, životním prostředím, stravou, lidovou a duchovní kulturou atp. Ke každému lexému je připojen překlad do spisovného běloruského a polského jazyka. Hlavní část analyzovaného lexika samozřejmě tvoří obecně běloruská slova, nicméně autor dospěl k tomu, že nejméně 249 slov je typických pro běloruské dialekty v Litvě a další sdílí s oblastí pohraničních a severozápadních dialektů, čímž tvoří jazykové kontinuum s vlastním územím Běloruska. Největší vliv na fonetiku a gramatiku měl historicky dialekt jihozápadní, ukazuje se tudíž, že pojetí výzkumu s přihlédnutím k různým běloruským dialektům, místo zaměření jen na určitý areál, je velice přínosné. Zvláštní pozornost si zasloužily přejímky z okolních jazyků, s nimiž byli mluvčí v průběhu staletí v kontaktu, přičemž zmiňuje nejen očekávané výpůjčky z baltských jazyků, ale i polonismy, ruisismy a germanismy. Navíc si zvláštní kategorii zasloužily i bohemismy, které se v místních nářečích objevily především prostřednictvím polštiny. Mezi některé příklady patří *naboženstvo* (od českého adjektiva nábožný), *hójny* ve smyslu bohatý nebo odvážný, *radzina* jakožto přibuzenstvo nebo rodina, nebo *smútny* (smutný). Na základě toho můžeme tedy s jistotou tvrdit, že slovansko-baltské pomezí se vyznačovalo polylingvismem a bohatým vzájemným jazykovým kontaktem.

V druhé části monografie nacházíme nejprve slovník rozdělený na základě geografického dělení běloruských dialektů, přičemž každý z oddílů je dále rozdělen podle tematických okruhů,

keré byly zmíněny výše. Každé heslo je uvedeno v přepisu do latinky, je u něj uveden běloruský a polský ekvivalent, příklad použití a zdroj. Stejně je upraven i slovník přejímek, který následuje ihned po slovníku nářečním.

Závěrečná část publikace obsahuje seznam informátorů a další přílohy, z nichž nejobsáhlejší je vyčerpávající abecední seznam všech nalezených jazykových přejímek s přesným popisem, z jakého jazyka daný lexém pochází. Na úplném konci monografie nalezneme seznam literatury a resumé v anglickém, běloruském a litevském jazyce.

Tato kniha dr. Jankowiaka je důležitým zdrojem poznání o běloruských dialektech v Litvě a příspěvkem hodnotným pro všechny bělorusisty a ostatní zájemce o běloruský jazyk.

Vratislav Karpíšek

***Perceptions of Society in Communist Europe. Regime Archives and Popular Opinion*, 2019. Ed. Muriel Blaive. London: Bloomsbury Academic, 2019, xi, 248 pp.**

The reviewed book was written as a part of the long-term project *Rulers and Ruled: Practical and Methodological Challenges in the Historicization of a Complex Relationship*, awarded by the Grant Agency of the Czech Republic. The project, headed by Muriel Blaive, the editor of the publication, included a comparative analysis of the history of communism in Czechoslovakia, with a special focus on the GDR and the USSR, and to a lesser extent also on other countries of the bloc. The reviewed volume is structured in this way: the research on communism in Czechoslovakia is dominating, and single articles concern Poland, Hungary, Romania, Bulgaria and the GDR.

In the introduction, the editor points out that the work was written as a response to a distinct scientific need: in academic discussions on communism in Central and Eastern Europe the martyrological perspective dominates, and terror, persecution and resistance are described. The description of adaptation strategies adopted

by individuals and groups, the activity of society and its real influence on reality escapes scientific scrutiny because it is difficult to grasp, or maybe even less cognitively convenient – with the current anti-communist narrative in the region.

Just these issues raised my attention to the work *Perceptions of Society in Communist Europe. Regime Archives and Popular Opinion*. In my opinion there are rarely any dissertations, in which – contrary to the everyday experience of generations of Europeans – one writes directly about the popularity of communism in societies and considers the ambiguous relations between the rulers and the ruled ones. It is not true, as evidenced by the reviewed articles, that the ruled never and nowhere had influence on their own fate and the fate of their own country. On the contrary: in many cases they decided on evolutionary changes, and sometimes even – on revolutionary changes.

The second important thought that guided the authors of the dissertations in the volume, with which I fully agree, is the belief that research on communism in all countries of the bloc should be carried out using one methodology. Muriel Blaive suggests reaching here for the most advanced solutions adopted in the studies on communism in the USSR and the GDR, although one can imagine the creation of other, new concepts. The most important thing is to acknowledge that communism can – and must – be analyzed as an international social phenomenon, because only by going beyond the national perspective, can this time and this phenomenon be understood: “Our volume points to such transcripts in each national case”, says Introduction (p. 1).

The reviewed volume consists of three parts, arranged according to the most neutral chronological order: *From Post-War to Stalinism*, *From Stalinism to Real Existing Socialism*, *From Real Existing Socialism to the End and Beyond*. In each of the parts there are four texts. The authors of the dissertations adopted two common methodological assumptions. The first is the use of the “popular opinion” category introduced by Paul

Corner in the monograph *Popular Opinion in Totalitarian Regimes: Fascism, Nazism, Communism* (Oxford 2009), which replaces the term “public opinion”, erroneously suggesting that in totalitarian regimes a direct influence of public opinion on the system is possible. The influence is possible – but always indirectly. The second common perspective of sketches is reaching for post-regime archival materials, in some cases their first use in scientific research.

All discussed articles are very broad. The authors, starting from the topic marked in the title, raise many issues related to the political situation of a given country, historical conditions, relations with the USSR and other countries of the bloc.

In the text *Secret Agents: Reassessing the Agency of Radio Listeners in Czechoslovakia (1945–1953)* Rosamund Johnston analyzes the behavior of radio listeners in the post-war period. Based on sources from the Ministry of Information, she describes their impact on the changes in the radio program.

The article *Practices of Distance and Perceptions of Proximity: Trade Union Delegates and Everyday Politics in Post-Second World War Romania* by Adrian Grama consists of two parts – the biography of one of the trade union delegates and the analysis of the transformation of the unions into a force which the authorities had to take into account, due to its size and the possibility of taking strike action.

In an interesting sketch *A Case Study of Power Practices: The Czechoslovak Stalinist Elite at the Regional Level (1948–1951)* Marian Loží describes the struggle for power as it took place between the communist elites at the national and local levels. The regional elites that implemented collectivization and industrialization were responsible for the violence, corruption and chaos associated with them. In a favorable political moment, it was easy to accuse them and bring them down.

Policing the Police: The ‘Instructor Group’ at the Stalinization of the Czechoslovak Secret Police (1948–1951) by Molly Puci is dedicated to the political instructors in the secret police (Státní bez-

pečnost, StB) who influenced the reorganization of the services following the Soviet model and its decisive radicalization. According to the author, they were largely responsible for the intensification of violence in the late 1940s and early 1950s, whose symbolic culmination was the show trial of Rudolf Slanky and other activists in November 1952.

In the article *Constructive Complains and Socialist Subversion in Stalinist Czechoslovakia: E. F. Burian’s ‘Scandal in the Picture Gallery’* Shawn Cybor evokes an unprinted play of the well-known experimental theater creator, whose staging in October 1953 was a shock to the audience (it was seen and recalled by teenage Václav Havel). The play exposed bureaucracy and corruption, becoming one of the early signs of de-Stalinization.

In an extensive article, *Perceptions of Society in Czechoslovak Secret Police Archives: How a ‘Czechoslovak 1956’ was Thwarted* Muriel Blaive outlines the political situation in Czechoslovakia being between two rebellious nations. The most important research question is: why the revolution did not take place on the Vltava River in 1956. The author convincingly argues that they had solved here the two most urgent problems which caused a wave of protests in Poland and Hungary: they dealt with the trauma of Stalinist crimes when the guilty were punished in the trial in 1952, and after the monetary reform of 1953 there was a gradual improvement in the quality of life.

In the sketch *Crises and the Creation of Institutions for Assessing Popular Consumption Preferences in Communist Bulgaria (1953–1970)* by Martin K. Dmitrov, the author wonders when the regime began to pay attention to consumer behavior of societies and where they learned about these behaviors. The analysis of the archival materials shows that the change took place around 1962, which can be considered as the end of the de-Stalinization period in Bulgaria, and the research was carried out by state institutions appointed for this purpose.

In an important text *Who is Afraid of Whom? The Case of ‘Loyal Dissidents’ in the German*

Democratic Republic Sonia Combe, using the archives of *Stasi* and the Writers' Union, presents a separate group, located "between" the rulers and the ruled. It included scientists and writers of communist origin, who enjoyed great moral authority in society (e.g. Jurgen Kuczynsky, Christa Wolf). The author believes that such a peculiar role of intellectuals contributed to the long-term political stability in the GDR.

The article *Did Communist Children's Television Communicate Universal Values? Representing Borders in the Polish Series "Four Tank-Men and a Dog"* by Machteld Venken presents the series as one of the best Polish export products, popular in the entire Eastern Bloc. The author describes numerous historical errors contained in it, focusing on the issue of manipulation and "shifting" the borders of Poland.

Libora Oates-Indruchová, writing the text *Between Censorship and Scholarship: The Editorial Board of the Czechoslovak Academy of Science (1969–1989)* used the archive of Editorial Board of Czechoslovak Academy of Science. As it turns out, Editorial Board had a lot of negotiation possibilities between the ruling and the ruled. The Board members were the well connected scientists who played an ambiguous role - they guarded the scientific level, but were also the party censors.

In the sketch with the ironic title *How Many Days Have Comrade's Wives Spent in a Queue? Appealing to the Ceaucescu in Late-Socialist Romania* Jill Massino as the research material used letters from the 1980s addressed by ordinary citizens to Elena and Nicolae Ceaucescu. The most typical contents – complaints about local authorities, requests to settle matters – show a system of privileges, corruption and extreme misery. The author believes that if the most prominent people in the country had paid close attention

to at least some of the issues contained in these letters, their end in 1989 might have been less dramatic.

In the last article of the book *Authenticating the Past: Archives, Secret Police and Heroism in Contemporary Czech Representation of Socialism* Veronika Pehe writes about the Czech Republic after 1989. The author believes that in the 1990s and early 2000s the memory of communism was used instrumentally for political interests, and the chance for an objective view was brought only by later years. Since 2015, however, populism, conservatism and nationalism have once again prevailed, which is a threat to independence and cultural memory as well as scientific research.

The book *Perceptions of Society in Communist Europe. Regime Archives and Popular Opinion* is a valuable research proposal, addressed to scientists of various disciplines: historians, political scientists, sociologists, researchers of culture and literature. It shows that using the same methodology it is possible with great benefit to analyze different manifestations of social life in different communist countries and different decades of the system's existence. According to the most general definition of comparative research, they systematically use data from two or more countries, and what determines the comparative nature of research is the method of analyzing the data and not the way it is collected. The articles contained in the reviewed work meet this requirement very well.

The book complements the existing state of research on communism from a comparative point of view and helps to better understand the experience that was shared by several generations of Central and Eastern Europeans.

Kamila Budrowska

CONTENT

LITERARY SCIENCE

- 3/ AGNIESZKA CZAJKOWSKA
Polish “anthems” as identity projects
- 17/ JAN VOREL
The Synthesis of the Aesthetics and the
Historiosophy in the Context of the Russian
Symbolism
- 29/ MARCIN ZIOMEK
The power of space. *The Steppe* by Anton Chekhov
- 39/ LIBOR MARTINEK
Gustaw Morcinek and Vojtěch Martínek
- 51/ MAREK PŘÍHODA
Karel Havlicek Borovsky and Russia

LINGUISTICS

- 67/ WŁODZIMIERZ WYSOCZAŃSKI
The concept of indifference in Polish – Russian
(standard and non standard) phraseology
- 81/ MICHAELA ZORMANOVÁ
The Image of the Country’s History in Czech and
Polish Textbooks

SCIENTIFIC BEGINNINGS

- 99/ MAGDALENA GARDIAS
The way of literary context on the example of
Jewish Polish and Czech texts by former prisoners of
KL Auschwitz

- 117/ MICHAŁ PATYCKI
From the contexts of Czech-Polish ecolinguistics.
An analysis of the texts of banners of strikers against
climate change in Poland and the Czech Republic

REVIEWS

- 129/ Rozboudová L. – Vasiljeva J. A. –
Nenarokova M. R. a kol., 2021. *Volšebnyj svet dětskoj
litěratyry: těkst – obraz – zvuk v dětskoj litěratyry
i obučenii RKL* — Igor Jelínek
- 133/ Jankowiak M., 2022. *Lexikum běloruských nářečí
v Litvě. Jazykové dědictví balto-slovanského pomezí
/ Leksyka gwar białoruskich na Litwie. Dziedzictwo
językowe pogranicza bałtycko-słowiańskiego.*
— Vratislav Karpíšek
- 134/ *Perceptions of Society in Communist Europe. Regime
Archives and Popular Opinion*, 2019. Ed. Muriel Blaive
— Kamila Budrowska

STUDIA SLAVICA XXVI/2

Vydala / Ostravská univerzita, Dvořákova 7, 701 03 Ostrava
Vědecká redakce / Jana Raclavská
Redakce / Vladimír Severa
Grafická úprava a sazba / Helena Franz
Počet stran / 136

Vydání / první
Místo a rok vydání / Ostrava, 2022

ISSN 1803-5663 (Print)
ISSN 2571-0281 (Online)

Informace o nabídce titulu vydaných Ostravskou univerzitou jsou k dispozici
na webu Univerzitního obchodu a knihkupectví: <http://oushop.osu.cz>

Redakce prohlašuje, že původní (referenční) verze časopisu je verze tištěná.
© Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2022
Cover © Helena Franz, 2022

ISSN 1803-5663

ISSN 1803-5663

22

9 771803 566000